

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

DÎVÂNÜ LUGÂTİ'T-TÜRK'ÜN MUHTEVA VE
KAVRAM ANALİZİ

DOKTORA TEZİ

Abulikemu SALAMU

İstanbul

Temmuz- 2025

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

DÎVÂNÜ LUGÂTİ'T-TÜRK'ÜN MUHTEVA VE KAVRAM
ANALİZİ

DOKTORA TEZİ

Abulikemu SALAMU

Tez Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Osman YILMAZ

İstanbul

Temmuz- 2025

TEZ ONAY SAYFASI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Bilim Dalı, Temel İslam Bilimleri Bilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Osman YILMAZ

Üye: Prof. Dr. Abdulmuttalip ARPA

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Mustafa TEMİMİ

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Yakup KARA

Üye: Dr. Öğr. Üyesi İnayetulla AZİM

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Erhan İÇENER

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Doktora tezi olarak hazırladığım “**Dîvânü Lugâti’t-Türk’ün Muhteva ve Kavram Analizi**” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Abulkemu SALAMU

ÖN SÖZ

Çocukluğumdan itibaren pek çok bedeller ödeyerek sürdürdüğüm eğitim hayatımın sonuna yaklaşırken, doktora tez konusu olarak Kaşgarlı Mahmud'un şahane eserini ele almak, şahsım için yalnızca bir araştırma faaliyeti olmanın çok ötesinde anlamlar taşımaktadır. Kaşgarlı Mahmud'un ilim yolculuğu, ilim uğruna gösterdiği azimi ve tevekkülü, ilmî duruşundaki zarafeti ve istikameti, bu tez süreci boyunca kalemimin duraksadığı, zihnimin yorulduğu anlarda bana hem duygudaş hem de yoldaş olmuş; en değerli ilham kaynaklarımdan biri hâline gelmiştir.

Abbâsîler ve Karahanlılar dönemine dair yaptığım araştırmalarda karşılaştığım bilgiler, ilmî hazzın yanı sıra tarihî bir gurur yaşatmış; böylesine köklü bir medeniyetin mirasçısı olmak beni hem derinden mutlu etmiş hem de çalışma azmimi büyütüştür. *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün söz varlığı, kapsamı ve muhtevası üzerine yapmış olduğum incelemelerde ise bu şahane ilim denizine hayranlıkla dalmış; ufkumu genişleten, ilmî heyecanımı canlı tutan pek çok anı yaşamış bulunmaktayım.

Yazılışından asırlar sonra ilk kez Türkiye'de tercümesi yapılan ve ardından farklı Türk lehçelerine çevrilen bu eser, yalnızca bir sözlük olmanın dışında, çok yönlü bir başvuru kaynağı ve bir anlamda ansiklopedik bir mirastır. Arapça ve Türkçe kelimelerin yanı sıra tarih, coğrafya, kültür ve tıp gibi alanlara dair bilgileri de içermesi, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ü eşsiz haline getirmiştir. Bu çalışmada Kaşgarlı Mahmud'un el yazması esas alınarak, Besim Atalay'ın Türkiye Türkçesi tercümesi ile 2008 tarihli Uygur Türkçesi çevirisi karşılaştırılmalı olarak incelenmiştir. Eser, bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmiş; sözlük bilimi ve dil bilimi açısından ayrı ayrı ele alınmıştır. Daha önceki çalışmalarda yeterince incelenmemiş bölümler detaylandırılmış, kelimeler başlıklar hâlinde sınıflandırılarak sayılmış; üç ana nüsha esas alınarak çağdaş yöntemlerle içindekiler tablosu oluşturulmuştur. Ayrıca eserde yer alan âyet ve hadisler tek tek tespit edilerek değerlendirilmiş; böylece *Dîvânü Lugâti't-Türk*'e dair yürütülen ilmî çalışmalara somut bir katkı sağlanması hedeflenmiştir.

Bu araştırma, sadece doktora dönemimin değil, aynı zamanda çocukluk yıllarımdan beri süren eğitim yolculuğumun ve geleceğe dair ilmî hayallerimin bir ürünüdür. Bu vesileyle, bugüne dek ilmî birikimlerinden istifade ettiğim tüm öğretmenlerime ve hocalarıma şükranlarımı arz ederim. Özellikle danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Osman YILMAZ'a; tezimin oluşum ve gelişim sürecinde, mesai saatleri dışında dahi göstermiş olduğu destek ve rehberlikten ötürü en içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca çalışmanın şekillenmesinde yönlendirme ve katkılarıyla beni destekleyen Prof. Dr. Abdulmuttalip ARPA, Dr. Öğr. Üyesi Mustafa TEMİMİ ve Doç. Dr. Esra TÜRK hocalarıma da gönülden teşekkür ederim.

Eğitim hayatım boyunca maddî ve manevî desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen; dualarıyla arkamda dimdik duran aziz annem ve kıymetli babama da en kalbî şükranlarımı arz ederim. Yine her daim yanımda olduklarını hissettiren, moral ve motivasyon kaynağı olan kardeşlerime de gönülden teşekkür ederim.

Bir evde iki talebe olarak huzurla yaşama imkânı sunan; bu süreçte özverisi, anlayışı, fikir ve tecrübeleriyle bana destek olan, aynı zamanda çalışmamı baştan sona itinayla gözden geçirip nezaketle okuyan kıymetli eşime; “öğrenci babası” olmamı olgunlukla karşılayan sevgili çocuklarıma da sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak lisans, yüksek lisans ve doktora öğrenimim boyunca tam burslu eğitim imkânı tanıyan İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi'ne ve bu kıymetli desteğin müessisi olan İlim Yayma Vakfı'na şükranlarımı arz ederim. Sunulan maddî ve manevî destekler, akademik yolculuğuma kesintisiz bir şekilde devam edebilmemi sağlamış; ilmî çalışmalarımı azim ve kararlılıkla sürdürebilmemi mümkün kılmıştır.

Mükemmellik yalnızca Allah'a mahsustur. Bu çalışmadaki tüm hata ve kusurlar ise tamamen şahsıma aittir.

Abulkemur SALAMU

Temmuz 2025

ÖZET

DÎVÂNÜ LUGÂTİ'T-TÜRK'ÜN MUHTEVA VE KAVRAM ANALİZİ

Abulikemu SALAMU

Doktora, Temel İslam Bilimleri

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Osman YILMAZ

Temmuz, 2025- 295 +XVI Sayfa

Dîvânü Lugâti't-Türk, adlı Türkçe-Arapça sözlük, Karahanlılar döneminde yaşamış ve Türk dilinin sistematik yapısını ilmî bir çerçevede ortaya koymayı amaçlayan âlim Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınmıştır. Eser, her ne kadar Türk diline dair kapsamlı bir kaynak olarak tanınsa da pek çok kısmının Arap diliyle yazılmış olması ve dönemin dil anlayışı içinde Arap okuyuculara hitap etmesi bakımından Arap dili açısından da önemli bir sözlükbilim örneği olarak değerlendirilmelidir.

Mukaddimesinde açıkça ifade edildiği üzere, bu sözlüğün temel amacı yalnızca Türkçeyi tanıtmak değil; Türkçenin ses zenginliği, yapısal sağlamlığı ve dilsel sistematikliğini, Arap okuyucular nezdinde ilmî bir değerle sunmaktır. Kaşgarlı Mahmud, eser boyunca sergilediği dilsel tahliller ve kıyaslamalarla, Arapçanın ilmî derinliğine yaklaşan bir sistemle Türkçeyi ele almış; bu yönüyle Arap dilinde sözlük yazım geleneğine özgü metodolojik bir yaklaşım benimsemiştir. “İki asil atın yarışması” benzetmesiyle Türkçeyle Arapçayı aynı düzeyde değerlendirerek, Arapça karşısında Türkçenin ifade kudretini savunmuştur. Arapça yazılmış bu eser, sadece Türk diliyle ilgili bir sözlük olmanın ötesinde, Arap dilinde sözlükbilimin klasik dönem uygulamalarını ve bunun etki alanlarını da yansıtan ansiklopedik bir mahiyet taşımaktadır. Eserin, Karahanlı hanedanına mensup bir Türk müellif tarafından kaleme alınarak Bağdat'ta Abbâsî halifesine takdim edilmesi hem ilmî hem siyasî bir tercihi yansıtmaktadır. Aynı zamanda Arapça ilim dili olarak merkeze alınarak sözlük yazımı geleneğine katkı sunma niyetini göstermektedir.

Bu doktora çalışması, “Giriş”, iki ana bölüm ve “Sonuç” kısmından oluşmaktadır. Giriş bölümünde; çalışmanın konusu, amacı, önemi ve yöntemi hakkında genel bilgiler verilmiştir.

Birinci bölümde, eserin ortaya çıktığı tarihî ve kültürel zemin analiz edilerek; Karahanlılar dönemi ile Abbâsîler dönemi arasındaki ilmî etkileşimler incelenmiş; Kaşgarlı Mahmud’un hayatı, seyahatleri, ilmî yönü ve eseri kaleme alma amacı değerlendirilmiştir. Ayrıca, eserin Arapça sözlük bilimiyle olan ilişkisi ve bu bağlamda kullanılan dilsel yöntemler ele alınmıştır.

İkinci bölümde *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’ün içerik yapısı detaylı bir biçimde analiz edilmiştir. Bu bağlamda, eserdeki söz varlığı, içerdiği Arapça kavramlar, bu kavramların seçilişindeki kriterler ve düzenlenme biçimi incelenmiş; Arap dilinin etkisiyle şekillenen sistematik yaklaşımlar üzerinde durulmuştur. Sonuç bölümünde ise çalışmada ulaşılan bulgular ve değerlendirmeler ile gelecekteki çalışmalara yönelik önerilere yer verilmiştir.

Bu tez, *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’ün Arap diliyle yazılmış bir eser olarak, klasik sözlük bilimi içerisinde nasıl konumlandığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu yönüyle Arap dilinde sözlük yazımı geleneğine katkı sunmakla birlikte karşılaştırmalı dilbilim açısından önemli tespitler içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti’t-Türk*, Arap Dilinde Sözlükbilimi, Abbasîler Dönemi, Karahanlılar Dönemi, Arapça Kavramlar.

ABSTRACT

THE CONTENT AND CONCEPT ANALYSIS OF DÎVÂNU LUGÂTÎ'T-TURK

Abulikemu SALAMU

Ph. D. Department of Islamic Sciences

Supervisor: Asst. Prof. Dr. Osman YILMAZ

December, 2025- 295 +XVI Pages

Dîvânü Lugâti't-Türk, a Turkish-Arabic dictionary, was authored by the renowned linguist of the Karakhanid period, Mahmud al-Kashgari, with the aim of presenting the systematic structure of the Turkish language within a scholarly framework. Although widely recognized as a comprehensive source on the Turkish language, the work is written in Arabic and was intended for an Arabic-speaking audience. Therefore, it should also be regarded as a significant example of lexicography within the Arabic linguistic tradition.

As explicitly stated in the preface, the primary objective of the dictionary is not merely to introduce Turkish but to present its phonetic richness, structural robustness, and linguistic systematicity with scholarly value to Arabic readers. Through his linguistic analyses and comparative methods, al-Kashgari approaches the Turkish language with a system comparable to the scientific depth of Arabic. In doing so, he adopts a methodological approach characteristic of the Arabic lexicographical tradition. The metaphor of “a race between two noble horses” is employed to illustrate the parity between Turkish and Arabic, thereby affirming the expressive power of Turkish in relation to Arabic. Written in Arabic, this work is more than a mere lexicon of the Turkish language; it bears an encyclopedic character that reflects the classical practices of Arabic lexicography and the influence of this discipline. The presentation of the work to the Abbasid caliph in Baghdad indicates both an intellectual and political

choice, while also signaling an intent to contribute to the tradition of Arabic-language lexicography by centering Arabic as the primary language of scholarship.

This doctoral dissertation consists of an “Introduction,” two main chapters, and a “Conclusion” section.

The Introduction provides general information about the subject, purpose, significance, and methodology of the study.

The first chapter examines the historical and cultural context in which the work was composed, exploring the scholarly interactions between the Karakhanid and Abbasid periods. It also includes a biographical analysis of Mahmud al-Kashgari’s life, travels, scholarly persona, and his motivation for writing the work. Furthermore, the chapter assesses the relationship between the dictionary and the science of Arabic lexicography, along with the linguistic methods employed.

The second chapter provides a detailed analysis of the content structure of *Dīwān Lughāt al-Turk*. It investigates the vocabulary included in the work, the Arabic terms it contains, the criteria for selecting those terms, and the organization of the entries. Particular emphasis is placed on the systematic approaches shaped by the influence of the Arabic language.

In the Conclusion, the study's main findings, evaluations, and suggestions for future research are presented.

This dissertation aims to reveal how *Dīwān Lughāt al-Turk*, as a work written in Arabic, is positioned within the tradition of classical lexicography. In this respect, it contributes to the Arabic lexicographical tradition and provides valuable insights for comparative linguistics.

Keywords: Mahmud al-Kashgari, *Dīwān Lughāt al-Turk*, Arabic Lexicography, Abbasid Period, Karakhanid Period, Arabic Concepts.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	ii
ÖN SÖZ	iii
ÖZET	v
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	ix
TABLolar LİSTESİ	xiii
ŞEKİLLER LİSTESİ	xiv
KISALTMALAR	xvi
BİRİNCİ BÖLÜM	1
GİRİŞ	1
1.1. Tezin Konusu	1
1.2. Tezin Amacı.....	5
1.3. Tezin Kapsamı ve Temel Soruları	6
1.4. Tez Konusunun Önemi ve Özgün Değeri	8
1.5. Tezin Araştırma Yöntemi	10
1.6. Tezin Düzen ve Dizaynı.....	11
1.7. Tez Konusuyla İlgili Literatür Analizi.....	12
İKİNCİ BÖLÜM	29
11. YÜZYILIN TARİHİ VE KÜLTÜREL BAĞLAMINDA KAŞGARLI MAHMUD’UN HAYATI, ESERLERİ VE EDEBİ ŞAHSİYETİ	29
2.1. Abbasîler Dönemi	31
2.1.1. Abbasîler Döneminde Siyasi Durum	40
2.1.2. Abbasîler Döneminde İlmî Durum	46

2.1.3. Abbasîler Döneminde Edebi Durum.....	50
2.1. Karahanlılar Dönemi.....	53
2.2.1. Karahanlılar Döneminde Siyasi Durum.....	54
2.2.2. Karahanlılar Döneminde İlmî Durum.....	64
2.2.3. Karahanlılar Döneminde Edebi Durum.....	68
2.3. Kaşgarlı Mahmud'un Hayatı.....	73
2.3.1. Doğum Yeri ve Tarihi.....	73
2.3.2. Ailesi.....	74
2.3.3. Tahsili.....	75
2.3.4. Ziyaretleri.....	77
2.3.5. Eserini Halifeye Takdim Edişi.....	80
2.3.6. Kaşgar'a Dönüşü ve vefatı.....	81
2.3.7. Edebi Kişiliği ile Meselelere Yaklaşımı ve Katkıları.....	87
2.3.8. Kaşgarlı Mahmud'un Türkçe Öğretim Yöntemi.....	89
2.3.9. Eserleri.....	91
2.4. Dîvânü Lugâti't-Türk.....	92
2.4.1. Dîvânü Lugâti't-Türk Eserinin İçeriği.....	92
2.4.2. Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Yapısı.....	97
2.4.3. Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Söz Varlığı.....	104
2.4.4. Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Kapsamı.....	105
2.4.5. Dîvânü Lugâti't-Türk'teki Arap Dili Etkisi.....	113
2.4.6. Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Bulunması.....	115
2.4.7. Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Yayınlanması.....	117
2.4.8. Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Çeviri ve Basımları.....	119
2.5. Arap Dilinde Sözlük ve Sözlük Çalışması.....	121
2.5.1. Sözlük ve Sözlük Bilim.....	121

2.5.2. Sözlük Bilim Tarihine Genel Bir Bakış	122
2.5.3. Arap Dilinde Sözlük Çeşitleri	124
2.5.4. Sözlüklerde Kullanılan Yöntemler	125
2.5.5. Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Sözlükbilim Açısından Değerlendirilmesi.....	126
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	131
DÎVÂNÜ LUGÂTİ'T-TÜRK'ÜN MUHTEVA ANALİZİ.....	131
3.1. Sözlükteki Kitapların Sayısı, Diziliş Sırası.....	134
3.2. Dîvânü Lugâti't-Türk'ün İçindekiler Listesi.....	136
3.3. Dîvânü Lugâti't-Türk'te Sıkça Geçen Arap Dil Bilgisine Ait Kavramların karşılaştırılmalı olarak İncelenmesi	150
3.4. Dîvânü Lugâti't-Türk'te Kelimelerin Kategorilere Ayrılışı ve Kaşgarlı Mahmud'un Yöntemi.....	165
3.4.1. Kaşgarlı'nın Bahsetmiş Olduğu Kelime Kategorileri	168
3.4.2. Dîvânü Lugâti't-Türk'te Geçen Kuran Ayetleri	176
3.4.3. Dîvânü Lugâti't-Türk'te Geçen Hadisler.....	186
3.4.4. Kaşgarlı Mahmud'un Kategorize Etme Yöntemleri.....	191
3.5. Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Mukaddime Kısmının İncelenmesi	193
3.5.1. Besmele, Hamdele, Salvele.....	193
3.5.2. Müellif ile İlgili Bilgiler ve Eserin İsmi.....	194
3.5.3. Halifeye Takdim Edişi ve Halifeye Yönelik Dilekleri.....	196
3.5.4. Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Kitaplar Kısmı.....	199
3.5.5. Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Yazılma Amacı ve Eserde Kullanılan Yöntemler	200
3.5.6. Dil Bilgisi Bölümü	202
3.5.7. Açıklamalar bölümü.....	205
3.6. Sözlük Bölümünün İncelenmesi	206
3.6.1. Hemzeli İsim Kitabının incelenmesi	207

3.6.2.	Hemzeli Fiiller Kitabının İncelenmesi	217
3.6.3.	Salim İsimler Kitabının İncelenmesi.....	223
3.6.4.	Salim Fiiller Kitabının İncelenmesi	230
3.6.5.	Muzaaf İsim Kitabının İncelenmesi	232
3.6.6.	Muzaaf Fiiller Kitabı.....	234
3.6.7.	Baş Tarafında Harfi İlet Bulunan Misal İsimler Kitabı	236
3.6.8.	Başında Harfi İlet Bulunan Fiiller Kitabı.....	239
3.6.9.	Üçlüler İsim Kitabı.....	241
3.6.10.	Menkûstan Fiiler Kitabı	244
3.6.11.	Dörtlülerlerden İsim Kitabı.....	245
3.6.12.	Dörtlüler Fiil Kitabı	247
3.6.13.	Gunneliler İsim Kitabı.....	248
3.6.14.	Gunnelilerden Fiil Kitabı	251
3.6.15.	İki Sakin Bir Arada Toplanması Kitabı	253
SONUÇ		258
KAYNAKÇA		273
ÖZGEÇMİŞ		293

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 3.1: Baş Tarafında Hemze Bulunan İsimler Kitabındaki Kelimelerin Sayısı	213
Tablo 3.2: Hemzeli Fiiller Kitabındaki Kelimelerin Sayısı	221
Tablo 3.3: Salim İsimler Kitabındaki Kelimelerin Sayısı	228
Tablo 3.4: Salim Fiiller Kitabındaki Kelimelerin Sayısı	232
Tablo 3.5: Muzaaf İsim Kitabındaki Kelimelerin Sayısı	233
Tablo 3.6: Muzaaf Olan Fiiller Kitabı.....	235
Tablo 3.7: Başında Harfi İlet Bulunan, Misal İsimler Kitabındaki Kelimelerin Sayısı	238
Tablo 3.8: Başında Harfi İlet Bulunan Fiiller Kitabındaki Kelimelerin Sayısı	240
Tablo 3.9: Üçlüler İsim Kitabındaki Kelimelerin Sayısı	242
Tablo 3.10: Menkustan Fiiller Kitabındaki Kelimelerin Sayısı	244
Tablo 3.11: Dörtlüler İsim Kitabındaki Kelimelerin Sayısı	246
Tablo 3.12: Dörtlüler Fiil Kitabındaki Kelimelerin Sayısı	247
Tablo 3.13: Gunneliler İsim Kitabındaki Kelimelerin Sayısı	249
Tablo 3.14: Gunnelilerden Fiil Kitabındaki Kelimelerin Sayısı	251
Tablo 3.15: İki Sakin Bir Arada Toplanması Kitabındaki Kelimelerin Sayısı	254
Tablo 3.16: Dîvânü Lugâti't-Türk'teki Kelimelerin Sayısı	256

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 2.1: Bağdat Müstansiriye Medresesi'nin iç Avlusu.	38
Şekil 2.2: Abbasiler Dönemindeki Altın Dinar.	39
Şekil 2.3: Karahanlı Devletinin Bayrağı.....	54
Şekil 2.4: Uygurların Soyağacı.....	56
Şekil 2.5: Karahanlı Devlet Haritası.....	58
Şekil 2.6: Karahanlılar Soyağacı.	60
Şekil 2.7: Karahanlılar Yapımı Burana Kulesi.	65
Şekil 2.8: Atebetü'l hakâyık Adlı Eserin Örnek Nüshası.....	71
Şekil 2.9: Kaşgarlı Mahmud Nesep Şeceresi.....	75
Şekil 2.10: Kaşgar'dan Bağdat'a Kaşgarlının Yolculuğu.....	79
Şekil 2.11: Kaşgarlı Mahmud'un Opal'daki Türbesi.	83
Şekil 2.12: Mesnevi Vakıf Belgesinin Aslı.	85
Şekil 2.13: Mesnevi Vakıf Belgesinin Türkiye Türkçesine Aktarılmış Hali.	86
Şekil 2.14: Günümüz Dil Öğretim Yöntemlerinde Örnek.....	90
Şekil 2.15: Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Mukaddimesi.....	96
Şekil 2.16: Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Başlangıç Sayfası.	99
Şekil 2.17: Divandaki Madde Başı Sözcüklerin Metin İçerisinde Gösterilmesi.	100
Şekil 2.18: Divan'ın Yapı ve Bölümler Sayfası.....	101
Şekil 2.19: Divan'ın Son Sayfasının Bir Kısmı.....	103
Şekil 2.20: Kaşgarlı Mahmud'un Haritası.....	106
Şekil 2.21: Dîvânü Lugâti't-Türk'teki Oğuzlar.....	108
Şekil 2.22: Dîvânü Lugâti't-Türk'te Geçen Oğuz Boyları-1.....	110
Şekil 2.23: Dîvânü Lugâti't-Türk'te Geçen Oğuz Boyları-2.....	111

Şekil 2.24: Dîvânü Lugâti't-Türk'te Geçen On İki Hayvanlı Takvim.	112
Şekil 2.25: Dîvânü Lugâti't-Türk'teki Kelimelerin Sınıflandırılması.	129
Şekil 3.1: Dîvânü Lugâti't-Türk'deki Kelimelerin Konularına Göre Dağılımı.....	167
Şekil 3.2: Dîvânü Lugâti't-Türk'ten Bir Parça.	188
Şekil 3.3: Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Mukaddime Kısmı-1.	195
Şekil 3.4: Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Mukaddime Kısmı.....	197
Şekil 3.5 : Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Sözlük Bölümünün İlk Sayfası.....	208
Şekil 3.6: Hemzeli Fiil Kitabının Başlangıç Sayfası.	218
Şekil 3.7: Hemzeli FİİL Kitabının Bir Kısmı.	219

KISALTMALAR

DLT: Dîvânü Lugâti't-Türk

A.G.E: Adı Geçen Eser

TDK: Türk Dil Kurumu

Çev: Çeviren

DİB: Diyanet İşleri Başkanlığı

TDV, Türkiye Diyanet Vakfı

Vb: Ve Benzeri

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1.1. Tezin Konusu

Hız. Peygamber döneminde kurulan İslam devleti, Hulefâ-yi Râşidîn devrinde gerçekleştirilen fetihlerle birlikte Mısır, Şam, Bağdat, Pers ve Rum gibi önemli coğrafyaları sınırları içine almıştır¹. Emevîler döneminde de süren bu fetih hareketleriyle birlikte İslam toprakları Orta Asya'nın iç bölgelerine kadar uzanmıştır². Abbasîlerin iktidara gelmesiyle birlikte ise doğuda Orta Asya'dan batıda İspanya'ya kadar uzanan son derece geniş bir coğrafya İslam hâkimiyetine girmiştir³. Bu dönem, İslam tarihinin en önemli kırılma noktalarından biri olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda, Avrupa ve Hristiyan dünyası da dâhil olmak üzere insanlık tarihinin ilim ve medeniyet açısından "altın çağı" olarak nitelendirilmektedir⁴. Semerkand'da başlayan ve tüm İslam coğrafyasına yayılan fetihler sayesinde, dünya medeniyet tarihinde iz bırakan, ilmin aktarımında ve kurumsallaşmasında büyük katkılar sunan ilk kâğıt üretimi de Abbasîler döneminde Semerkand'da gerçekleştirilmiştir⁵.

Bu dönemde, ilim faaliyetlerinin teşvik edildiği önemli merkezlerden biri olan ve ilk ilmî müessese olarak kabul edilen "Beytül Hikme" gibi medreseler kurulmuş; felsefe, mantık, tıp, astronomi, dil ve edebiyat gibi sahalarda temel kaynaklar Arap dilinde kaleme alınmıştır. Avrupa ve Hristiyan toplulukları da bilgiye büyük ölçüde Arap dili

¹ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Beyan Yayınları, 1990), cilt 1, 269.

² Hamilton A. R. Gibb, *İslam'ın Yayılışı*, çev. Mehmet Dağ (İstanbul: İnsan Yayınları, 1989), 97.

³ Fatima Mernissi, *Abbâsîler Döneminde İslam*, çev. A. Arıkan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1997), 45.

⁴ W. Montgomery Watt, *İslam'ın Kısa Tarihi*, çev. Ahmet Özel (İstanbul: İz Yayıncılık, 2002), 89.

⁵ Donald R. Hill, "Paper," *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed. (Leiden: Brill, 2007).

üzerinden ulaşmış; böylelikle Arap dili, bu dönemde ilmî bir taşıyıcı ve evrensel bir bilim dili konumuna gelmiştir⁶.

Orta Asya'da kurulan ilk Müslüman Türk hanedanı olan Karahanlılar, İslam dünyasının sınır kuşağında yer almakla birlikte; kültürel, siyasi ve stratejik açıdan son derece önemli bir bölgede iki asrı aşkın süre boyunca hüküm sürmüşlerdir⁷. Bu süreçte İslam'ın, İslam kültürünün ve Orta Asya İslam medeniyetinin gelişim ve yayılmasında büyük katkılarda bulunulmuştur. Dolayısıyla Türkistan, zamanla birçok Müslüman âlimin bulunmak istediği önemli bir ilmî merkez hâline gelmiştir⁸. Karahanlı devlet adamlarının âlimleri ve kadıları koruyup desteklemesi sayesinde Karahanlı şehirleri, ilim ehli için güvenli limanlara dönüşmüştür⁹. Devletin ilmî faaliyetlere verdiği bu destek, kaliteli eğitim veren medreselerin ortaya çıkmasına; bu medreselerden de dünya çapında etkili eserler yazan seçkin âlimlerin yetişmesine vesile olmuştur. Bunlardan biri de El-Hâcibü'l-Hâs Yusuf tarafından 1070 yılında Kaşgar Hakanı Harun Buğra Ebu Ali Hasan Han'a sunulan ve Türk edebiyatının klasiklerinden biri kabul edilen *Kutadgu Bilig*'dir¹⁰.

İslam fetihlerinin art arda gerçekleşmesiyle birlikte, dinin evrensel mesajı kısa sürede geniş coğrafyalara yayılmıştır. Gerçekleştirilen bu fetihlere ve yayılma sürecine bakıldığında, Türklerin tarih boyunca doğu ve batı arasında bir köprü görevi üstlendiği; özellikle İpek Yolu güzergâhında yer alan medeniyet merkezlerini yüzyıllarca etkilediği görülmektedir¹¹. Fetihlerle birlikte Araplar ve Türkler arasında yoğun bir yakınlık ve akrabalık ilişkisi başlamıştır. Bu iki toplumun coğrafi yakınlığı;

⁶ Talât Tekin, "Beytü'l-Hikme," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, cilt 6 (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 74–76.

⁷ Dimitri Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture* (London: Routledge, 1998), 48.

⁸ Mehmet Altay Köymen, *Karahanlılar Devri Türk Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993), 56.

⁹ Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr* (nşr. Abdülhay Habîbî), Tahran 1347 hş., s. 187-188, 201-202, 260.

¹⁰ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş* (İstanbul: Enderun Yayınları, 1981), 295.

¹¹ Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992), 113.

kültürel, dinî ve dilsel düzeyde karşılıklı etkileşimlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır¹².

Bu çalışmada, İslam tarihinde “Altın Çağ”¹³ olarak adlandırılan ve ilmin Arap dili vasıtasıyla yayıldığı Abbâsîler dönemi ile, Türk tarihinde ilmî üretimin zirveye ulaştığı Karahanlılar dönemi bağlamında, 1072–1074 yılları arasında Türk dil bilgini Kaşgarlı Mahmud tarafından Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla kaleme alınan ilk Türkçe-Arapça sözlük olan *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eserin muhteva ve kavram analizi ele alınmaktadır.

Yaklaşık dokuz yüzyıl önce yaşamış olan Kaşgarlı Mahmud’un hayatına dair tarihî kaynaklarda sınırlı bilgi bulunmakla birlikte, mevcut kaynakların tümünde kendisinden “Türk dilciliğinin kurucusu” unvanıyla söz edilmektedir¹⁴. Zamanın önemli bilim ve kültür merkezlerinden biri olan Kaşgar’ın Artuş kasabasına bağlı Opal beldesinde doğan Kaşgarlı Mahmud’un babası Hüseyin bin Muhammed, annesi ise Karahanlı ulemâsından Seyfeddin Büzrügvar’ın kızı Rabia’dır¹⁵. Eserde yer alan dolaylı bilgilerden, müellifin Karahanlı hanedanına mensup olduğu anlaşılmaktadır.

Dönemin klasik ilimlerini tahsil eden Kaşgarlı Mahmud, Arapça ve Farsçayı iyi derecede bilmektedir¹⁶. Saciye ve Hamidiye gibi dönemin önde gelen medreselerinde aldığı eğitimden sonra Türk dilini derinlemesine araştırmak üzere Orta Asya’nın pek çok bölgesini ziyaret etmiş; sonrasında Anadolu üzerinden Bağdat’a kadar

¹² W. Barthold, *Türkistan Tarihi*, çev. H. D. Yıldız (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), 215.

¹³ Morgan, Michael Hamilton. *Lost History: The Enduring Legacy of Muslim Scientists, Thinkers, and Artists*. Washington, D.C.: National Geographic, 2007, 60–61.

¹⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* (trc. Reşid Rahmeti Arat), Ankara 1974, beyit nr. 720, 740-741, 1036, 1766, 2178, 2180-2183, 2193, 2334-2335, 2731.

¹⁵ Talât Tekin, *Dîvânü Lugâti't-Türk: Tıpkıbasım* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994), önsöz, XXV.

¹⁶ Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (Oxford: Clarendon Press, 1972), XX.

ulaşmıştır¹⁷. Yaklaşık on beş yıl süren bu ilmî seyahati esnasında edindiği gözlem, bilgi ve verileri *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eserinde toplamıştır.

Dîvânü Lugâti't-Türk, yazılmış en eski Türkçe-Arapça sözlük olma özelliğine sahiptir¹⁸. Yaklaşık 8000 madde içeren eser, bu maddelerin en az 7500'ünü Arapçaya çevirerek sunan müellifin dilsel derinliğini ve bilimsel yöneme bağlılığını yansıtmaktadır¹⁹. Kaşgarlı Mahmud, eserin giriş bölümünde sözlüğü oluştururken Arap sözlükçülüğü geleneğinde yer alan sekiz temel tasnif prensibine (hemze, sâlim, muzâaf, misl, üçlü fiiller, dördlü fiiller, gunneli harfler ve iki harekesiz harfin birleşimi gibi) dayandığını belirtmiştir²⁰. Bu bağlamda halk arasında yaygın olarak kullanılan Türkçe kelimeler sistemli bir biçimde derlenmiş ve tasnif edilmiştir.

Söz konusu eser, yalnızca bir sözlük olmayıp, aynı zamanda Türk ve Arap dillerinin 11. yüzyıldaki yapısal özelliklerini ortaya koyan bir dil bilgisi (nahiv) kaynağı niteliğindedir²¹. Bunun yanı sıra, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, dönemin yer adları, boy yapıları, Türk tarihi ve coğrafyası, halk edebiyatı unsurları, tıp bilgisi ve tedavi yöntemlerine dair kapsamlı bilgiler içermektedir²². Bu çok yönlü içeriğiyle eser, ansiklopedik bir karakter taşımaktadır.

Dolayısıyla *Dîvânü Lugâti't-Türk*, yalnızca dilbilim açısından değil; tarih, edebiyat, coğrafya, kültür tarihi ve tıp tarihi gibi çeşitli bilim alanlarında da araştırma konusu yapılabilecek nitelikli ve özgün bir kaynaktır. Bu doktora çalışmasında, söz konusu eserin muhtevası ve içerdiği kavramlar Arap dili açısından analiz edilmekte; böylece

¹⁷ Ahmet Buran, *Kaşgarlı Mahmud ve Eseri Üzerine* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2000), 35.

¹⁸ Besim Atalay, *Divânü Lügâti't-Türk Tercümesi*, cilt 1 (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1939), 10.

¹⁹ Talât Tekin, *Kaşgarlı Mahmud'un Dil Anlayışı* (İstanbul: Simurg Yayınları, 2001), 43.

²⁰ Besim Atalay, *Divânü Lügâti't-Türk Tercümesi*, cilt 1, 12–15.

²¹ Muharrem Ergin, *Dîvânü Lügâti't-Türk'te Gramer Bilgisi* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980), 25–47.

²² Abdülkadir Karahan, “*Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Edebiyat ve Kültür Tarihi Açısından Değeri*,” *Türk Kültürü* 8, no. 85 (1970): 15–22.

Kaşgarlı Mahmud'un ilmî mirası çağdaş bilimsel yöntemler çerçevesinde değerlendirilerek literatüre katkı sunulmaktadır.

1.2. Tezin Amacı

Dîvânü Lugâti't-Türk, muhtevasının zenginliği, yazılış yöntemi ve çok yönlü içeriği sayesinde klasik Türk dili ve sözlük bilimi açısından büyük önem taşıyan bir eserdir. Bugüne kadar çeşitli disiplinlerde, özellikle dil bilimi, edebiyat, tarih ve kültür araştırmalarında pek çok çalışmaya konu olmuş ve başvuru kaynağı olarak kullanılmıştır²³.

Kaşgarlı Mahmud'un eserinin giriş bölümünde belirttiği üzere, bu sözlüğün temel amacı yalnızca Türkçenin ses zenginliğini Arap okuyuculara tanıtmak değil; aynı zamanda eserinin muhtelif bölümlerine serpiştirilmiş kıymetli bilgiler vasıtasıyla Türkçenin yapısal sağlamlığını, dilsel sistematiğini ve kavramsal zenginliğini ortaya koymaktır. Müellif, Arapça ile Türkçeyi "yarış pistinde iki asil at" metaforu üzerinden karşılaştırmakta ve bu yolla Türkçenin, Arapça kadar güçlü ve gelişmiş bir dil olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır²⁴.

Her ne kadar *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün kapsamı dolayısıyla birçok çalışmada farklı yönleri ele alınmış olsa da yapılan araştırmaların çoğunun eseri bütüncül bir yaklaşımla, özellikle Arap dil bilimi merkezli ve kavram temelli bir analiz çerçevesinde incelemediği dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, bu çalışmanın temel amacı; *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ü dilsel yapısı, kavramsal içeriği ve sistematik düzeniyle bütüncül olarak ele almak, bu yönüyle literatürdeki boşluğu gidermek ve yeni bir metodolojik yaklaşım ortaya koymaktır.

Söz konusu eser, İslam ilim ve medeniyet tarihinde "Altın Çağ" olarak nitelendirilen ve ilmin Arap dili aracılığıyla tüm dünyaya yayıldığı Abbâsîler döneminde kaleme alınmıştır. Türk tarihi açısından ise bu dönem, medrese eğitiminin teşekkül ettiği,

²³ Muharrem Ergin, *Dîvânü Lügâti't-Türk'te Gramer Bilgisi* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980), 11–32.

²⁴ Besim Atalay, a g e, s. 12.

bilimsel üretimin ve kültürel gelişimin zirveye ulaştığı Karahanlılar dönemine denk düşmektedir

Kaşgarlı Mahmud, hanedan mensubu olduğunu bizzat eserinde belirtmekte; dönemin önde gelen âlimlerinden eğitim almış, Orta Asya'daki boy ve kabileleri bizzat gezerek yerinde dil araştırmaları yapmıştır²⁵. Eserini iki dilde kaleme almış olması, yalnızca Türkçeye değil, aynı zamanda Arapçaya da ileri düzeyde hâkim olduğunu göstermektedir. Nitekim sözlükte uyguladığı yöntemler, doğrudan Arap dilinin sarf, nahiv ve mantık kurallarına dayandırılmış; eserin dizaynı da Arap sözlük biliminin klasik sistematiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Bu doğrultuda, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'teki Arap dili kavramlarının incelenmesi, kullanılan dil kurallarının analizi ve Arap dili öğretiminin geçmişle günümüz arasındaki gelişim sürecinin karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi; günümüzdeki Arapça öğretim müfredatlarına yönelik yeni öneriler geliştirilmesi bakımından da bu çalışmanın önemli hedefleri arasındadır.

Ayrıca bu çalışma; sözlüğün muhtevası, müellifin dilsel mahareti, Türkçe ve Arapça dillerindeki üslup farklılıklarını nasıl yansıttığı, iki dil arasındaki etkileşim düzeyi, kullanılan söz sanatları ve kavramlar ile Kaşgarlı Mahmud'un dilsel yöntemi gibi konuları detaylı biçimde analiz etmeyi amaçlamaktadır.

1.3. Tezin Kapsamı ve Temel Soruları

İlk Türkçe-Arapça sözlük olma özelliğini taşıyan *Dîvânü Lugâti't-Türk*, manzum yapısı ve içerdiği çok yönlü, zengin bilgiler nedeniyle farklı alanlarda pek çok araştırmaya konu olmuştur²⁶. Ancak şimdiye kadar yapılan çalışmaların büyük bir kısmı eserin yalnızca belirli başlıkları veya sınırlı bir yönüyle ilgilenmiş; eserin bütüncül yapısı, özellikle Arap dili açısından sistemli ve kapsamlı biçimde ele alınmamıştır. Bununla birlikte, eserin tarihî önemi, klasik sözlükçülük geleneğindeki etkisi ve metodolojik derinliği, onu yalnızca Türkçe için değil, Arap dili ve karşılaştırmalı dilbilim çalışmaları için de değerli bir kaynak hâline getirmiştir. Bu

²⁵ Ahmet Buran, a g e, s. 31.

²⁶ Muharrem Ergin, a g e, s.13-22.

yönüyle eser, sadece Türkçe literatürde değil, Batı ve Arap dünyasında da çeşitli yönleriyle incelenmiş; farklı disiplinlerin dikkatini çekmiştir²⁷.

Bu çalışmada, *Dîvânü Lugâti't-Türk* üzerine daha önce yapılmış literatürden hareketle, sözlüğün içeriği bütüncül bir yaklaşımla analiz edilecek ve eserde kullanılan temel kavramlar bilimsel yöntemlerle değerlendirilecektir. Bununla birlikte, müellifin hayatı, eseri yazmadaki ilmî ve sosyo-kültürel motivasyonları, eser öncesi ve yazıldığı dönem bağlamında İslam ve Türk tarihi de incelenecek; eserde yer alan Türkçe ve Arapça kavramlar da dilbilimsel bağlamda ayrıntılı olarak değerlendirilecektir²⁸.

Bu doğrultuda aşağıdaki araştırma soruları çerçevesinde çalışmanın kapsamı belirlenmiştir:

- Kaşgarlı Mahmud kimdir?
- *Dîvânü Lugâti't-Türk*, 11. yüzyılda İslam ve Türk toplumlarının dil, kimlik ve kültür algısını nasıl yansıtmaktadır?
- *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün yazılış amacı nedir?
- *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün keşfedilip günümüze ulaşma süreci nasıl olmuştur?
- *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te kullanılan sözlük yazım yöntemleri nelerdir?
- *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te başvuru Arapça dilbilgisi (nahiv ve sarf) unsurları nelerdir?
- *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te yer alan Arapça dilbilimsel kavramlar nelerdir ve bu kavramların öğretim açısından işlevi nedir?
- *Dîvânü Lugâti't-Türk*'teki kavramlar, Arapça öğrenim süreci açısından ne tür bir katkı sunmaktadır?
- *Dîvânü Lugâti't-Türk*, Arapça öğretimi açısından bir materyal olarak nasıl değerlendirilebilir?

²⁷ Ahmet Buran, a g e, s. 41.

²⁸ Besim Atalay, a g e, s. 10-14.

- Dîvânü Lugâti't-Türk'ün içeriği ve düzeni, Arap dili sözlükçülüğü kuralları açısından nasıl yapılandırılmıştır?
- Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğü kaleme alma süreci, dönemin sosyo-kültürel ve dinî yapısıyla nasıl ilişkilendirilebilir?

Bu kapsamda yürütülen çalışma, yalnızca tarihî ve sözlükbilimsel bir inceleme değil; aynı zamanda çağdaş dil öğretimi, kavram analizi ve iki dillilik bağlamında da önemli katkılar sunmayı amaçlamaktadır.

1.4. Tez Konusunun Önemi ve Özgün Değeri

Kaşgarlı Mahmud ve *Dîvânü Lugâti't-Türk* üzerine daha önce çok sayıda makale ve akademik çalışma yapılmış olmakla birlikte, bu çalışmaların büyük çoğunluğu eserin yalnızca belirli bölümleri ya da tematik başlıkları üzerine odaklanmış; eser genellikle ikincil kaynak olarak değerlendirilmiştir. Ancak bu kadar derinlikli ve kapsamlı bir eserin bütüncül olarak, özellikle Arap dili bağlamında muhteva ve kavram düzeyinde karşılaştırmalı biçimde ele alındığı özgün ve kapsamlı bir Türkçe doktora çalışmasının mevcut olmaması, bu tezin ortaya çıkmasına gerekçe oluşturmuştur.

Günümüzde gerek İslami ilimler gerekse Arap dili eğitimi alanında, eğitim sistemlerine ve öğretim materyallerine olan ihtiyaç hızla artmaktadır. Bu ihtiyaca karşılık olarak yeni yöntemler, kaynaklar ve öğretim araçları önerilmekte; çeşitli düzeylerde denenmekte ve bu süreçte başarı ile başarısızlık arasında farklı sonuçlar gözlemlenmektedir. Bilindiği üzere, İslami ilimlerin tarihsel gelişimi boyunca birçok âlim, hoca ve kurum; ihtiyaca göre farklı metot, sistem ve materyaller geliştirmiştir. Bugün ise İlahiyat, İslami ilimler, Arap dili ve edebiyatı gibi programlar çerçevesinde dinî ilimler ve Arap dili eğitimi hem üniversitelerde hem de özel kurumlarda sistematik biçimde verilmeye başlanmıştır.

Buna ek olarak, günümüzde ülkeler arası siyasal, ekonomik ve kültürel etkileşimlerin artması, gençlerin yurt dışına eğitim ve gezi amaçlı yönelmesi; Arap ülkelerinden Türkiye'ye yönelik yatırım, eğitim ve turistik amaçlı ziyaretlerin çoğalması, Arap diline olan ilgiyi ciddi biçimde artırmıştır. Bu bağlamda Arapça hem bir yabancı dil olarak hem de klasik dinî kaynaklara erişimin anahtarı olarak stratejik bir öneme sahiptir. Dolayısıyla bu dilin öğretimi ve öğrenimi, yalnızca bir ihtiyaç değil; aynı

zamanda medeniyet mirasına ulaşmada kritik bir araç hâline gelmiştir. Bu süreci daha etkili ve verimli kılmak için yeni nesillere yeni öğretim yöntemleri ve güçlü içerikler sunulması kaçınılmazdır.

Bu noktada, tarihsel derinliği olan klasik eserlerin yöntem ve muhtevalarından yararlanmak son derece kıymetlidir. Zira kökü derinlere inen bir ağacın meyvesinin daha verimli ve kalıcı olması gibi, geçmişteki ilim ehlinin tecrübe ve metotları, günümüz öğretim sürecine ışık tutabilir. *Dîvânü Lugâti't-Türk* gibi, yüzyıllardır ilmî değerini koruyan bir eserin, bu bağlamda modern dil eğitimi ve kavramsal analiz çalışmalarına çok yönlü katkılar sağlayacağı açıktır.

Bu yönüyle eser, gerek çağdaş eğitim sistemine yönelik yöntem ve içerik geliştirmede; gerekse bir ilim talebesi için klasik dönemin ilmî değerlerini kavrama ve örnek alma açısından önemli bir rehber niteliğindedir. Ayrıca, İslam ilim tarihinde “Altın Çağ” olarak kabul edilen ve Arapçanın ilim dili olarak hâkim olduğu dönemde; Türk tarihinin ise ilim, kültür ve medeniyet bakımından zirvede bulunduğu bir zamanda kaleme alınmış; Arapçaya çevrilerek Abbâsî halifesine sunulmuş olması yönüyle de dikkat çekicidir. Tüm bu yönleriyle eser, farklı açılardan analiz edilmeye değer niteliktedir.

Öte yandan, tarihî kaynaklar incelendiğinde Kaşgarlı Mahmud’un hayatına ilişkin detaylı bilgilere ulaşmak oldukça zordur. Bu çalışmada, dağınık bilgiler bir araya getirilerek, müellife dair bütüncül bir biyografik değerlendirme sunulmaya çalışılacaktır. Literatürde yer alan çok dilli (Türkçe, Arapça, İngilizce, Uygurca) kaynaklar taranmış; Kaşgarlı Mahmud gibi önemli bir şahsiyet hakkında çeşitli dillerden elde edilen bilgiler sistematik biçimde bir araya getirilmiştir.

Eserin yazılış tarihi göz önünde bulundurulduğunda, sadece Türkiye’de değil, uluslararası düzeyde de birçok çalışmaya konu olduğu; kapsamlı yapısı sayesinde saygın araştırmaların temel kaynaklarından biri hâline geldiği görülmektedir. Bu tezde kullanılan çok dilli kaynak çeşitliliği, çalışmanın özgün yönlerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Bu durum, çalışmanın Türkiye literatürüne katkı sağlayabilecek yeni bilgiler ve perspektifler sunma potansiyelini güçlendirmektedir.

1.5. Tezin Araştırma Yöntemi

Bu tez çalışmasında, araştırma konusunun yapısı ve amacının gerektirdiği şekilde nitel araştırma yöntemi esas alınmıştır. Özellikle belgesel tarama (doküman incelemesi) yöntemi başat yöntem olarak belirlenmiş; tamamlayıcı nitelikte olarak mülakat (görüşme) ve tercüme yoluyla metin aktarma tekniklerinden de faydalanılmıştır. Araştırma hem birincil hem ikincil kaynakların disiplinler arası bir perspektifle karşılaştırmalı biçimde analiz edilmesine dayanmaktadır.

Çalışmanın temelini teşkil eden *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eser; içerik (muhteva) ve kavram analizi bakımından çok dilli (Türkçe, Arapça, İngilizce, Uygurca) akademik kaynaklar aracılığıyla eleştirel bir literatür taraması çerçevesinde incelenmiştir. Bu bağlamda hem Türkiye'deki hem de uluslararası literatür sistematik biçimde taranmış; elde edilen veriler konu başlıkları altında kategorize edilerek yorumlanmıştır.

Araştırmada ayrıca, ilgili alanda derinleşmiş uzman akademisyen ve araştırmacılarla yapılan nitelikli görüşmeler yoluyla, alan deneyimine dayalı uygulamalı bilgiye ulaşılmıştır. Bu süreçte, konuya ilişkin sahipsiz görüşlerin ve akademik tecrübelerin değerlendirilmesi suretiyle, tez kapsamında hem tarihsel hem çağdaş yorum katmanları oluşturulmuştur.

Ayrıca, özellikle Arapça ve İngilizce literatürde yer alan özgün ve güncel çalışmalar, Türkçeye akademik çeviri yöntemiyle kazandırılarak incelemeye dâhil edilmiştir. Böylece çalışmanın çok dilli niteliği güçlendirilmiş; eserin kavramsal ve yöntemsel yönlerine dair daha bütüncül bir çerçeve oluşturulmuştur.

Bu metodolojik yaklaşım kapsamında;

- Birincil kaynak olarak, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün Fatih Millet Kütüphanesi'nde yer alan orijinal yazma nüshası ile farklı dönemlerde yapılmış Türkçe ve diğer dillerdeki çevirileri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.
- İkincil kaynaklar kapsamında ise, sözlük bilimi, dil tarihi, İslam medeniyeti, klasik Arap dili ve Türk dili eğitimi gibi alanlarda üretilmiş kitaplar, makaleler, yüksek lisans ve doktora tezleri detaylı biçimde değerlendirilmiştir.

Araştırmanın metodolojik yapısı aşağıdaki başlıklar doğrultusunda şekillendirilmiştir:

1. Kaynak Seçimi ve Sınıflandırması: Literatürde yer alan birincil ve ikincil kaynakların alan, dönem, dil ve içerik özelliklerine göre tasnifi,
2. Eleştirel Literatür İncelemesi: Eserin kavramsal, tarihsel ve dilsel yönlerini konu alan çalışmalara yönelik eleştirel değerlendirme,
3. Karşılaştırmalı Metin Analizi: Eserin farklı nüshaları ve çevirileri arasında yapılan yapısal ve kavramsal karşılaştırmalar,
4. Alan Uzmanlarıyla Görüşmeler: Alanın önde gelen araştırmacılarından derinlemesine bilgi elde edilmesi,
5. Çeviri ve Kavramsal Uyumlandırma: Yabancı dillerdeki önemli akademik çalışmaların Türkçeye çevrilerek kavramsal çözümlenmeye katkı sunması.

Bu yöntemsel çerçeveyeyle hem klasik filolojik yaklaşım hem de çağdaş dil ve metin analiz teknikleri bir araya getirilerek, eserin hem tarihî arka planı hem de günümüz Arap dili eğitimi bağlamındaki değeri ortaya konulmuştur.

1.6. Tezin Düzen ve Dizaynı

Bu doktora tez çalışması, bir giriş ve iki ana bölümden oluşmakta olup, her bölüm kendi içinde alt başlıklarla yapılandırılmıştır. Tezin genel planı, araştırma konusunun teorik çerçevesine, tarihsel bağlamına, kavramsal analizine ve değerlendirme sürecine sistematik bir şekilde karşılık verecek şekilde kurgulanmıştır.

Birinci bölüm, “Giriş” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde tezin konusu, amacı, kapsamı, temel araştırma soruları, çalışmanın önemi ve özgün değeri açıklanmakta; kullanılan araştırma yöntemi, tezin genel yapısı, çalışma planı ve takvimi ile Türkçe ve yabancı dillerde yapılmış ilgili literatüre dair kısa bir değerlendirme sunulmaktadır. Ayrıca çalışmada başvuru alan temel kaynaklar genel hatlarıyla tanıtılmaktadır.

İkinci bölümde, eserin yazıldığı tarihsel bağlam ve müellifin biyografisi ele alınmaktadır. Bu çerçevede, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün telif edildiği dönemin İslam ve Türk tarihi açısından siyasî, sosyal ve kültürel koşulları incelenmekte; özellikle Abbâsîler ve Karahanlılar dönemlerinin bilim ve edebiyat dünyasına etkisi üzerinde durulmaktadır. Müellif Kaşgarlı Mahmud'un hayatı, ilmî şahsiyeti, tahsil süreci, hocaları ve öğrencileri, ilmî seyahatleri, görev aldığı hizmetler, eseri Abbâsî halifesine takdimi ve vefatı gibi biyografik unsurlar tarihsel kaynaklar doğrultusunda ele

alınmaktadır. Bu bölümde ayrıca eserin yazma süreci, elimize ulaşma serüveni, istinsah faaliyetleri, çevirileri, yapısal özellikleri ve tarihsel-kültürel önemi değerlendirilmektedir.

Üçüncü bölüm, çalışmanın temelini teşkil etmektedir. Bu bölümde *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün muhtevası, bütüncül bir yaklaşımla ve alt başlıklar hâlinde ele alınmaktadır. Müellifin eserin giriş kısmında sunduğu bilgiler esas alınarak, eserde yer alan Kur'ân ayetleri, hadisler, şiirler, atasözleri, nesir örnekleri, seciler ve recezler ayrı başlıklar altında analiz edilmekte; bu metin parçalarının sözlük bilimi, edebiyat ve dil bilgisi açısından anlam boyutları açıklanmaktadır. Ayrıca eserde geçen Arapça kavramlar, müellifin çeviri teknikleri, Arap dili sözlükçülüğüne dayanan yapısal tercihleri ve kullandığı yöntemler ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmektedir. Bu çözümlmelerin ardından elde edilen bulgular doğrultusunda çeşitli yorum ve analizlere yer verilmektedir. Bu bağlamda eserin kavramsal arka planı, Arapça öğretimiyle olan ilişkisi, klasik sözlükçülük geleneğiyle kurduğu bağ ve günümüz Arap dili eğitimi açısından muhtemel katkıları ele alınmakta; ayrıca farklı disiplinlerde gerçekleştirilebilecek geleceğe yönelik araştırmalara dair öneriler sunulmaktadır.

Sonuç bölümünde ise, çalışmanın genel sonuçlarını ve ulaşılan değerlendirmeleri kapsamaktadır. Bu bölümde, temel araştırma sorularına verilen yanıtlar özetlenmekte, çalışmanın literatüre katkısı ortaya konmakta ve Arap dili öğretimi, sözlük bilimi ve karşılaştırmalı dil çalışmaları açısından geliştirilebilecek yeni yönelimlere dair öneriler sunulmaktadır. Tezin sonunda, çalışmada yararlanılan Türkçe ve yabancı kaynaklar, üniversitenin tez yazım kılavuzuna uygun biçimde Kaynakça bölümünde sistematik olarak yer almaktadır.

1.7. Tez Konusuyla İlgili Literatür Analizi

Bu çalışmanın konusu olan *Dîvânü Lugâti't-Türk*, telif tarihi bakımından oldukça erken bir döneme ait olması ve içerdiği zengin muhteva dolayısıyla gerek Türkiye'de gerekse uluslararası alanda birçok bilimsel araştırmaya konu olmuştur. Söz konusu eser; dil bilimi, sözlük bilimi, tarih, edebiyat, kültür tarihi ve eğitim gibi pek çok disiplini ilgilendiren yönleriyle çok boyutlu incelemelere açık bir kaynak teşkil etmektedir.

Ancak, bugüne kadar yapılmış olan tüm çalışmaları bu bölümde ayrıntılı biçimde ele almak gerek hacimsel gerek işlevsel açıdan mümkün değildir. Bu nedenle, çalışmanın ana kaynağı *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün kendisi olmakla birlikte, konuyla doğrudan ilişkili olan ve literatürde öne çıkan seçilmiş Türkçe ve yabancı dildeki önemli araştırmalar bu başlık altında özetleyici bir yaklaşımla sunulmaktadır.

Literatür incelemesinde, eserin filolojik, sözlük bilimsel, edebî, tarihî ve dil eğitimi bağlamındaki değerlendirmeleri dikkate alınmış hem klasik dönem hem de çağdaş akademik katkılar karşılaştırmalı olarak göz önünde bulundurulmuştur. Bu analiz sayesinde, tez çalışmasının konumlandığı mevcut literatür içindeki yeri belirlenmiş, çalışmanın özgün yönleri vurgulanmış ve literatürdeki olası boşluklara dikkat çekilmiştir.

Kitap:

1. Bu çalışma kapsamında başvuru en değerli kaynaklardan biri, Besim Atalay tarafından günümüz Türkçesine çevrilen *Dîvânü Lugâti't-Türk* nüshasıdır. Türk Tarih Kurumu tarafından 1985 yılında dört cilt hâlinde Ankara'da yayımlanan bu eser hem içerik hem düzenleme bakımından araştırmamızın temel başvuru kaynaklarından biri olarak değerlendirilmiştir.

Eserin birinci cildi, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün yazarı Kaşgarlı Mahmud'un hayatına, eserinin yazılış sürecine, günümüze ulaşmasına ve farklı dillere yapılan tercümelere dair oldukça kapsamlı açıklamalar içermektedir. Bu ciltte ayrıca, müellifin ilim anlayışı, sözlük bilimi yaklaşımı ve eserin ilmî değeri hakkında yapılan yorumlar dikkat çekicidir. Besim Atalay hem mütercim hem de araştırmacı kimliğiyle, tercüme sürecinde eserin mukaddimesine dair ayrıntılı bilgiler sunmuş, mukaddime çevirisinin ardından, müellifin alfabetik düzeniyle sunduğu “Hemze” bölümünden itibaren sistematik olarak tercümeyle başlamıştır.

İkinci ve üçüncü ciltler, sözlüğün Arap harf sırasına göre düzenlenmiş madde başlarının tercümesini içermekte; her bölümde Besim Atalay'ın dipnotlarla sunduğu açıklamalar, yorumlar ve eleştiriler eserin yorumlanmasında önemli katkılar sağlamaktadır. Müellifin ifadelerine sadık kalmakla birlikte, gerek duyulan yerlerde özgün yorumlar ve düzeltmelerle metni zenginleştirmiştir. Bu

yönüyle Atalay'ın çalışması, yalnızca bir çeviri değil, aynı zamanda bir ilmî şerh niteliği taşımaktadır.

Dördüncü cilt ise, eserin alfabetik dizinini ihtiva etmekte olup, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te geçen kelimelerin kolaylıkla bulunabilmesini sağlamak amacıyla hazırlanmıştır. Bu bölümde kelimelerin anlamları kısa ve öz bir biçimde verilmiştir. Söz konusu dizin, özellikle kelime taramaları ve kavramsal analizlerde araştırmacıya büyük kolaylık sunmaktadır.

Bu dört ciltlik çalışma, yazma nüsha ile karşılaştırmalı bir inceleme yapılmasına imkân tanımış; araştırma kapsamında *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün kavramsal ve içerik analizinde temel başvuru kaynağı olarak etkin biçimde kullanılmıştır.²⁹ Besim Atalay'ın metne yaklaşımı, titiz çeviri yöntemi ve açıklayıcı dipnotları sayesinde eserin kavramsal yapısı daha anlaşılır hale gelmiş, çalışmanın özgün yorumlarına ışık tutmuştur.

2. Bu tez çalışmasında başvurulan en değerli kaynaklardan bir diğeri ise, 2008 yılında Şinjiang Halk Yayınevi tarafından yayımlanan *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün günümüz Uygur Türkçesine yapılmış ikinci tercümesidir. Üç cilt hâlinde basılan bu eser hem içeriği hem de sunum biçimi bakımından oldukça zengin ve özgün bir çalışma olarak dikkat çekmektedir.

Eserin giriş kısmı, Uygur sanatçılarından biri tarafından hazırlanmış Kaşgarlı Mahmud'un temsili portresiyle başlamaktadır. Toplamda 1137 sayfadan oluşan bu tercüme, yalnızca sözlüğün Uygur Türkçesine aktarımıyla sınırlı kalmamakta; aynı zamanda *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün yazılış süreci, müellifin hayatı, eserin bilimsel önemi ve günümüze kadarki serencamı hakkında oldukça ayrıntılı açıklamalara yer vermektedir. Özellikle ilk 50 sayfalık giriş bölümü, Kaşgarlı Mahmud ve *Dîvânü Lugâti't-Türk* ile ilgili çok değerli bilgiler yer almaktadır.

Bu tercüme çalışmasının öne çıkan bir diğer yönü de Besim Atalay'ın Türkçe tercümesi ile karşılaştırmalı bir anlayışla hazırlanmış olmasıdır. Eserin başlık ve içerik düzenlemesi, renkli ve görsel olarak ayırt edilebilir şekilde tasarlanmıştır; bu durum, sözlüğün kavramsal bütünlüğünü anlamayı

²⁹ Besim Atalay, *Divanu Lûgat-it Türk Tercümesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (1985).

kolaylaştıran didaktik bir işlev de yüklenmiştir. Her bir başlık, kelime ve açıklama bölümü grafik ve renk desteğiyle belirgin hâle getirilmiş, metnin okunabilirliği artırılmıştır.

Eserin sonundaki Ekler kısmı ise, Kaşgarlı Mahmud'un hayatına ve mezarına dair yapılan tarihî çalışmaları ihtiva etmektedir. Bu bölümde, Kaşgarlı Mahmud'un soyağacına ilişkin belgeler, mezarının tespitinde kullanılan vakıfname belgesinin orijinal nüshası, geçmişten günümüze mezarın çeşitli dönemlerde çekilmiş fotoğrafları ve bölgedeki yerel çalışmalar yer almaktadır. Bu yönüyle eser, sadece bir tercüme değil, aynı zamanda bölgesel tarih, kültürel miras ve sözlük bilimi alanlarında çok disiplinli bir kaynak işlevi de görmektedir.

Bu çalışma, Besim Atalay'ın tercümesiyle yapılan karşılaştırmalarda araştırmaya derinlik kazandırmış; sözlükteki kavramların farklı Türk lehçelerindeki izdüşümlerini görme imkânı sunmuş hem dilsel hem kültürel çeşitlilik bakımından teze önemli katkılar sağlamıştır³⁰.

3. *Dîvânü Lugâti't-Türk* üzerine yapılan akademik çalışmalar arasında, Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu tarafından hazırlanan "Dîvânü Lugâti't-Türk: Giriş–Metin–Çeviri–Notlar–Dizin" başlıklı eser hem kapsamı hem de metot bakımından dikkat çeken, özgün katkılar içeren kaynaklardan biridir. Türk Dil Kurumu tarafından 2018 yılında tek cilt hâlinde yayımlanan bu çalışma, önceki çeviri ve edisyonlara kıyasla yeni bir yaklaşım ortaya koymaktadır.

Eserin giriş bölümünde, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün tarihî arka planı, yazılış amacı ve sözlük bilimi içerisindeki yeri hakkında genel bilgiler verilmiş; sözlüğün metinsel yapısı ve bilimsel niteliği ana hatlarıyla özetlenmiştir. İkinci bölümde, Kaşgarlı Mahmud'un kimliği, şahsiyeti ve ilim yolculuğu ele alınmış; ayrıca Doğu Türkistan'daki "Kaşgarlı" figürüyle ilgili rivayet ve belgelere de yer verilmiştir.

³⁰ Abbas, Abdusalam, *Türki Tillar Divani'ning Uyghurqe Neshri*, Şinjiang Halk Yayınevi, Urumçi (2008).

Üçüncü bölüm, eserin yazma nüshasının tasviri ile başlamış, ilk sayfaya dair bilgiler, yazma nüshaya sahip olan kişi ve kurumlar, el yazmasının keşif süreci gibi tarihî veriler sunulmuştur. Dördüncü bölümde, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün yapısı ayrıntılı biçimde incelenmiş; hem Kaşgarlı Mahmud'un kendi ifadesiyle sunduğu yapı hem de sözlüğün teknik düzenlemesi mukayeseli olarak değerlendirilmiştir.

Beşinci bölüm, sözlükteki imla özelliklerine odaklanmakta; mürekkep türleri, hareke sistemi ve harf kullanımındaki farklılıklar gibi paleografik ayrıntılar incelenmektedir. Altıncı bölümde, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'teki Türkçe ses sistemi –ünsüzler, ünlüler ve uzun ünlüler– dilbilimsel kategoriler içinde ele alınmıştır.

Yedinci bölüm, eserin farklı baskıları, metin neşirleri, tercümeleri, tıpkıbasımları ve dizin çalışmalarını bir araya getirerek sistematik bir kaynakça sunmaktadır. Son bölümde ise, sözlükte yer alan kavramlara dair kapsamlı bir “terimler sözlüğü” ne yer verilmiştir.

Bu çalışmanın öne çıkan özelliği, daha önceki çeviri ve yorumlara bağlı kalmaksızın Arapça orijinal metne doğrudan sadakatle hazırlanmış olmasıdır. Tercümede kelime kelime değil, anlamsal ve bağlamsal karşılık dikkate alınarak Türkçeye aktarım yapılmıştır. Ayrıca atasözleri ve şiirler, yalnızca Kaşgarlı Mahmud'un Arapça çevirisi esas alınarak Türkçeye çevrilmiş; böylelikle müellifin sözlükte verdiği işlevsel yapı bozulmadan korunmuştur.

Yapılan bu çeviride, eş sesli ancak anlamca farklı kelimeler de madde başı yapılmış; anlamca uzaklaşmış sözcükler yeniden değerlendirilmiştir. Bu yaklaşım, sözlüğün gerçek kelime kadrosunu ortaya koymayı hedeflemiş; çalışmayı sadece bir tercüme olmaktan çıkararak yeni bir sözlük bilimi perspektifiyle yeniden yapılandırılmış ilmî eser konumuna yükseltmiştir³¹.

4. Bu tez çalışmasını destekleyen önemli güncel kaynaklardan biri de Serap Tuğba Yurtsever tarafından günümüz Türkçesine çevrilen ve Kabalcı Yayınları tarafından 28 Ocak 2020 tarihinde yayımlanan “*Dîvânü Lugâti't-*

³¹ Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, *Dîvanu Lugâti't – Türk, Giriş- Metin- Çeviri- Notlar- Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (2018).

Türk” başlıklı eserdir. Toplam 624 sayfadan oluşan bu çalışma, özellikle *Dîvânu Lugâti't-Türk'ün Türk dili açısından sistematik değerlendirilmesini* içermesi bakımından dikkate değerdir.

Yurtsever'in tercümesi, Kaşgarlı Mahmud'un eseri ve ilmî şahsiyeti hakkında genel okuyucuya bilgi sunmakla kalmayıp, aynı zamanda akademik araştırmalar için referans alınabilecek önemli tespitler içermektedir. Eserin önsözünde, Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk'ü* telif etme amacı; Asya'nın iç bölgelerinden Anadolu'ya kadar dağınık şekilde yaşayan Türk topluluklarının kimliğine dair bir bütünlük ve dilsel kimlik inşa etme çabası olarak yorumlanmıştır.

Eserde, tüm Türk ve Türkmen lehçelerini bir araya getirme gayesiyle Kaşgarlı Mahmud'un çıktığı ilmî yolculuk, dönemin sosyal, kültürel ve dilsel yapısına ilişkin gözlemleriyle birlikte aktarılmıştır. Kaşgarlı Mahmud, ziyaret ettiği bölgelerde gözlemlediği halkların yaşayış tarzlarını, inanç sistemlerini ve tarihsel yapılarını belgelemekle kalmamış, bu milletlerin kullandıkları söz varlığını da Arap sözlük bilimi çerçevesinde sistematize ederek kayıt altına almıştır. Bu yönüyle eser, sadece bir sözlük değil, aynı zamanda sosyolengüistik ve etnografik değer taşıyan ansiklopedik bir yapıdadır.

Yurtsever'in çalışması, Kaşgarlı Mahmud'un Arapça sözlük düzenleme yöntemini başarıyla ortaya koymakta; eserin Abbasî Halifesine sunulması olayını da Türkçenin ilmi ve siyasî meşruiyet arayışı bağlamında yorumlamaktadır. Bu bakış açısı, eserin hem tarihî hem de dil politikası açısından değerlendirilmesini sağlayan özgün bir katkı sunmaktadır.

Bu yönleriyle söz konusu çeviri, *Dîvânu Lugâti't-Türk'ün* dilbilimsel yönünü çağdaş Türk dili bağlamında ele alan ve eserin tarihsel bağlamına ilişkin yorumlara akademik düzlemde ışık tutan güncel ve nitelikli bir çalışmadır³².

5. Tez çalışmasında dikkate değer özgün kaynaklardan biri, Pekin Merkezi Milletler Üniversitesi Uygur Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim görevlisi Erkin Arız tarafından kaleme alınan ve 2009 yılında Pekin Milletler Yayınevi tarafından yayımlanan “Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra: Kaşgarlı Mahmud ve

³² Serap T. Yurtsever, *Dîvânu Lugâti't – Turk*, İstanbul: Kabcacı Yayınları, (2020)

Dîvânü Lugâti't-Türk” adlı eserdir. Söz konusu kitap, özellikle Çin/Uygur akademik çevresinin konuya yaklaşımını yansıtan ve disiplinler arası bir inceleme sunması bakımından önemli bir yer teşkil etmektedir.

Bu çalışmayı özgün kılan unsurlardan biri, yalnızca metinsel bilgi aktarmakla sınırlı kalmaması; aynı zamanda arşiv belgeleri, harita örnekleri, fotografik dokümanlar ve görsel malzemelerle desteklenmiş bir yapı sunmasıdır. Bu yönüyle eser, ansiklopedik nitelikte olup, okuyucusunu hem tarihsel hem de kültürel bir yolculuğa çıkarmaktadır.

Toplam beş bölüm halinde düzenlenen kitabın birinci bölümü, Kaşgarlı Mahmud’un Kaşgar’dan Bağdat’a uzanan yolculuğu, Abbasî Halifesine sunduğu eser ve ardından Kaşgar’a dönüş süreciyle birlikte, türbesine ilişkin tarihî bilgilerle başlamaktadır. Bu kısımda özellikle seyahat güzergâhları, zaman çizelgeleri ve mezar yeri tespiti gibi konular ele alınmaktadır.

İkinci bölüm, doğrudan *Dîvânü Lugâti't-Türk*’ün kendisine ayrılmış olup; eserin yazılış tarihi, amacı, dilsel kapsamı, Kaşgarlı Mahmud’un Türk kavimlerine bakışı, Oğuz ve Türkmen kabileleri, damga sistemleri, Uygurlar ve Mergen figürü gibi alt başlıklarda detaylı incelemeler sunulmuştur. Ayrıca, Kaşgarlı Mahmud’un sözlük yazım metodolojisi ve harita tasarımı da bu bölümde değerlendirilmiştir.

Üçüncü bölüm, “Kelime Zenginliğinden Kültürel Dokuya” başlığı altında, *Dîvânü Lugâti't-Türk*’te yer alan çeşitli maddelerin Türk kültürü açısından önemi ele alınmakta; futbol, ütü, güzellik anlayışı, yemeklerde zehir tespiti, denizle ilgili botanik bilgiler ve mitolojik hayvan anlatımları gibi başlıklarla dilin kültürel kodları analiz edilmektedir.

Dördüncü bölüm, doğrudan *Dîvânü Lugâti't-Türk*’ten yapılan seçme alıntılardan oluşmaktadır. Bu alıntılar hem söz varlığı hem de anlatım özellikleri açısından örnekleme metoduna hizmet etmektedir.

Beşinci ve son bölüm, eserin bulunması, neşredilme süreci ve yeniden ilmî camiaya kazandırılması konularına ayrılmıştır. Bu bölümü takip eden ekler kısmında ise, “Kaşgarlı Mahmud’u Anma Uluslararası Sempozyumu” na dair belge ve görseller yer almakta, böylece akademik ve kültürel yönlü bir bellek oluşturulmaktadır.

Söz konusu eser gerek içerdiği çok yönlü başlıklar gerekse belgeli anlatım tarzıyla *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün tarihsel, filolojik ve kültürel bağlamda bütüncül değerlendirilmesine katkı sunmaktadır. Çin ve Orta Asya perspektifinden yapılan bu yaklaşım, eserin uluslararası etki alanını da gözler önüne sermektedir³³.

6. Bu tez çalışmasında faydalanılan temel başvuru kaynaklarından biri de Şükrü Haluk Akalın tarafından Türkçeye kazandırılan ve Türk Dil Kurumu tarafından 2008 yılında yayımlanan *Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra: Kaşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eserdir. Bu çalışma, 2009 yılında Pekin'de basılan Uygurca nüsha ile paralel şekilde yapılandırılmış olup, içerdiği bilgiler hem metinsel hem de görsel düzeyde önemli katkılar sunmaktadır.

Eserin renkli basım formatında hazırlanmış olması, özellikle *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün haritaları, damga örnekleri, kabile yapıları, takvim sistemleri ve görsel belgeler açısından zengin bir veri kaynağı sunmasını mümkün kılmıştır. Bu yönüyle eser, klasik literatür aktarımından ziyade, tarihsel-toplumsal belgelerle desteklenmiş grafiksel bir inceleme sunmakta; böylece yalnızca dilsel değil, kültürel boyutları da göz önüne alan bütüncül bir yaklaşıma imkân tanımaktadır.

Kitapta, Kaşgarlı Mahmud'un şahsiyeti ve ilmî yaklaşımı, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'teki anlatı bağlamında değerlendirilmiş; aynı zamanda eserde yer alan dünya haritası, Türk boy ve kabilelerinin tasnifi, on iki hayvanlı Türk takvimi gibi unsurlar detaylı biçimde incelenmiştir. Görsel malzemelerin bilimsel açıklamalarla bütünleştirilmiş olması, bu çalışmayı söz konusu tezin kavram analizine ve muhteva yorumuna katkı sağlayan önemli kaynaklardan biri haline getirmiştir.

Bu eser, yalnızca yazılı içeriği ile değil; aynı zamanda görsel belgeler ve yorumlar üzerinden yapılan karşılaştırmalı analizleri ile, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün hem filolojik hem de sosyo-kültürel boyutlarını anlamada önemli bir

³³ Erkin Arız, *Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kaşgarlı Mahmud ve Divan-Ü Lügat'it – Türk*, Merkezi Milletler Yayınevi, Pekin (2009).

zemin oluşturmaktadır. Bu yönüyle söz konusu kitap, literatürde çok dilli – çok yönlü yaklaşım ilkesine uygun bir katkı sunmakta, özellikle görsel dilbilimsel verilerin çalışmaya dahil edilmesini mümkün kılmaktadır³⁴.

7. Bu çalışmada yararlanılan önemli kaynaklardan biri, Ferhat Cilan tarafından kaleme alınan ve 2014 yılında Şincan Halk Yayınevi tarafından yayımlanan *Kaşgarlı Mahmud* adlı eserdir. Uygur edebiyatının saygın kalemlerinden biri olan Cilan'ın bu çalışması, özellikle Kaşgarlı Mahmud'un hayatı, seyahatleri, eserin telif süreci ve Halifeye takdimi bağlamında araştırmaya değerli katkılar sunmaktadır.

İki ana bölümden oluşan eser, biyografik ve tarihsel bağlamı iç içe sunarak Kaşgarlı Mahmud'un yaşadığı dönemi çok yönlü şekilde ele alır. İlk bölümde, Karahanlılar dönemi, Kaşgarlı Mahmud'un aile çevresi, yaşadığı toplumdaki sosyal yapılar, boy ve kabile sistemleri, ayrıca dönemin kültürel ritüelleri incelenmiştir. Bu çerçevede, Kaşgarlı'nın sözlüğünü kaleme almadan önce gerçekleştirdiği saha çalışması niteliğindeki seyahatleri özellikle vurgulanmaktadır.

İkinci bölümde ise, Karahanlılar, Selçuklular ve Abbasîler dönemleri genel hatlarıyla değerlendirilmekte; ayrıca Kaşgarlı Mahmud'un ziyaret ettiği Buhara, Nişabur ve Bağdat şehirleri hakkında ayrıntılı bilgiler sunulmaktadır. Özellikle Abbâsî halifesinin Hakanîye Türkçesi'ne olan ilgisinin ayrıca bir başlıkta ele alınmış olması, dönemin Arap-Türk dil ilişkilerini anlamada dikkate değer bir ayrıntıdır. Kitabın ilerleyen sayfalarında, Kaşgarlı Mahmud'un eserini halifeye takdim etme süreci ve ardından Kaşgar'a dönüşü detaylı biçimde anlatılmıştır.

Ferhat Cilan'ın eseri, akademik bir kurguya sahip olmaktan ziyade, edebi-biyografik anlatım yönüyle öne çıkmakta; ancak içerdiği tarihî ve kültürel ayrıntılar, bu tez çalışmasında özellikle Kaşgarlı Mahmud'un ilmî ve toplumsal konumunun incelenmesi açısından değerli bir yardımcı kaynak hüviyetindedir. Ayrıca, eser; dönemin toplum yapısını, seyahat güzergâhlarını ve dilsel

³⁴ Şükrü H. Akalin, *Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kaşgarlı Mahmud ve Divan-Ü Lügat'it – Türk*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (2008).

etkileşimleri daha anlaşılır ve canlı bir biçimde sunarak araştırmaya zenginlik katmaktadır³⁵.

8. Bu çalışmada başvurulan kaynaklardan biri, Tursun Ay Sakım tarafından kaleme alınan ve 2013 yılı temmuz ayında Pekin Milletler Yayınevi tarafından yayımlanan *Dîvânü Lugâti't-Türk'ten 11. Yüzyıldaki Türk Milletlerinin Sosyo-Kültürel Yapısına Bakış* adlı eserdir. Adından da anlaşılacağı üzere bu kitap, Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünden hareketle, 11. yüzyıl Türk toplumunun siyasi, sosyal ve kültürel dokusunu incelemektedir.

Üç bölümden oluşan çalışmanın giriş kısmında, Kaşgarlı Mahmud'un hayatı, ahlaki kişiliği ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Bu bölümde, Kaşgarlı Mahmud'un dönemin ilmî, kültürel ve sosyal bağlamı içindeki yeri ele alınmakta, özellikle *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün içerdiği sosyolojik malzemenin niteliği üzerinde durulmaktadır.

Birinci bölümde, 11. yüzyılda Türk milletlerinin siyasi ve etnik yapısı üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda, "Türklerin siyasi durumu", "etnik kimlikleri" ve "geleneksel alışkanlıkları" gibi alt başlıklarda *Dîvân*'dan elde edilen veriler tarihsel arka planla birlikte analiz edilmiştir. Eser, sözlükte geçen örneklerden yola çıkarak Türk topluluklarının boy ve kavim yapısını, yönetim biçimlerini ve askeri-siyasi organizasyonlarını tespit etmeye çalışmaktadır.

İkinci bölümde ise, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te yer alan referanslar üzerinden 11. yüzyıl Türklerinin sosyal yaşamları çok yönlü biçimde ele alınmaktadır. Bu bölümde aile yapısı, evlilik ve boşanma gelenekleri, akrabalık ilişkileri, oba-boy-kabile örgütlenmeleri, sosyal sınıflar (beyler, halk, köleler) ve cemiyet yapısı gibi konular analiz edilmiştir. Aynı zamanda dini inanç ve pratikler, gündelik yaşamdaki alışkanlıklarla birlikte işlenmiş, halkın dünyaya bakışı *Dîvân*'daki veriler ışığında değerlendirilmiştir.

Bu eser, Kaşgarlı Mahmud'un yalnızca dil bilimsel katkılarını değil, aynı zamanda sosyolojik bir gözlemci olarak sunduğu verileri ortaya çıkarmakta ve bu yönüyle tez kapsamında büyük katkı sağlamaktadır. Ayrıca çalışmanın tarihsel-sosyolojik metodolojisi, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün sadece bir sözlük

³⁵ Ferhat Cilan, *Kaşgarlı Mahmud*, Şinjiang Halk Yayınevi, Urumçi (2014).

değil, 11. yüzyıl Türk toplumunun aynası olduğunu güçlü biçimde vurgulamaktadır³⁶.

Makale:

1. *Doğu Türkistan Şincan Üniversitesi İlmî Dergisi*'nin 2012 yılı 3. sayısında yayımlanan Ömer Dawut'a ait "Kaşgarlı Mahmud ve Onun Dil Bilim Alanındaki Yeri" başlıklı makale, bu tez kapsamında başvuru olan önemli kaynaklardan biridir. Çalışma, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'teki dilsel çeşitliliği ve çok dilli etkileşimi merkezine alarak, Kaşgarlı Mahmud'un dil bilimci kimliğini ve bu alana katkılarını analiz etmektedir.

Makale, özellikle diller arası etkileşim kavramı çerçevesinde, Kaşgarlı'nın eserindeki Arapça-Türkçe ilişkisini karşılaştırmalı olarak ele almakta; onun sözlük tasarımı ve dilsel sınıflandırma yaklaşımını modern dil bilimi perspektifiyle değerlendirmektedir. Ayrıca, Kaşgarlı Mahmud'un şahsiyeti, entelektüel yönü ve metodolojik tutumu üzerine de dikkat çekici tespitlerde bulunmaktadır³⁷.

2. Deyna Es-Seyd Muhammed Doydar tarafından kaleme alınan ve 2018 yılında Ayn-ı Şems Üniversitesi Edebiyat Fakültesi dergisinde yayımlanan "محمود الكاشغري و كتابه ديوان لغات الترك" (Kaşgarlı Mahmud ve *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eseri) başlıklı makale, söz konusu eserin metot, muhteva ve kaynak yapısı bağlamında yol gösterici niteliktedir.

Çalışmada, eserin telif amacı, yazım ve neşir süreci, Türk dili ve lehçeleri, Türk kabileleri, eserde geçen coğrafi mekânlar ve dünya haritası, savaş anlatıları, hikâyeler, atasözleri, şiir türleri ve Kaşgarlı Mahmud'un sözlük yazımındaki yönetsel tercihler detaylı bir biçimde ele alınmıştır. Ayrıca, eserdeki Arapça pasajlara yer verilerek hem dilsel yapı hem de anlam bağlamında açıklamalar

³⁶ Tursun Ay Sakım, *Dîvânü Lugâti't-Türk'ten 11. Yüzyıldaki Türk Milletlerin Sosyal Kültürüne Bakış*, Milletler Yayınevi, Pekin (2014).

³⁷ Ömer Dawut, "Kaşgarlı Mahmud ve Onun Dil Bilim Alanındaki Yeri", *Şinjiang Üniversitesi İlmî Dergisi*, C.33, S.3, (2012-09).

sunulmuştur. Makale, eserin klasik Arap sözlükçülüğü geleneğine bağlılığı açısından da dikkat çekici tespitler içermektedir³⁸.

3. Osman Ö. Şifa-i tarafından kaleme alınan ve 2005 yılında Şincan Sosyal Bilimler Dergisi'nin 5. sayısında yayımlanan "Mehmud Kaşgarining Hayat Şeceresi" başlıklı makale, Kaşgarlı Mahmud'un soykütüğü ve aile geçmişi hakkında derinlikli ve özgün bilgiler sunmaktadır. Bu çalışma, özellikle Kaşgarlı Mahmud'un nesebinin Karahanlı hükümdarlarından Abdülkerim Satuk Buğra Han'a kadar uzandığını ispat eden bir el yazması vesikanın tanıtımı açısından büyük önem taşımaktadır.

Yazar, Kaşgarlı'nın soyunun izini sürerken başvurduğu sözlü gelenek, aile arşivleri ve el yazması belgeleri titizlikle incelemiş, söz konusu şecerenin muska şeklinde katlanarak nesiller boyu muhafaza edildiğini ve miras yoluyla aktarıldığını ortaya koymuştur. Makale, bu yönüyle Kaşgarlı Mahmud'un biyografik yönüne dair birçok bilinmeyen hususu aydınlatmakta ve tez çalışmasına belge temelli tarihsel katkı sunmaktadır³⁹.

4. Tursun Beg İbrahim Taymas tarafından kaleme alınan ve 2008 yılında May Bulak dergisinde yayımlanan "Türki Tillar Divani'ning Dil Bilim Alanındaki Değeri" başlıklı makale, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün özellikle dil bilimi açısından taşıdığı özgün değere odaklanmaktadır. Yazar, eserin geniş kapsamlı içeriğine rağmen, Kaşgarlı Mahmud'un temel amacının Türk dilinin yapısal özelliklerini bilimsel olarak ortaya koymak olduğunu vurgulamaktadır.

Makale, dil-tarih, dil-tefekkür ve dil-din ilişkilerini *Dîvân* çerçevesinde ele alarak, eserin sadece lügat niteliğiyle değil, aynı zamanda kültürel ve düşünsel birikimi yansıtan dilsel bir hafıza kaynağı olduğunu ileri sürmektedir. Çalışmada, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün dil bilimsel değeri, "tarihî değer" ve "bilimsel değer" olmak üzere iki başlık altında sistematik biçimde incelenmiştir. Metin, Kaşgarlı Mahmud'un eserinden örneklerle

³⁸ Deyna Es- Seyd Muhammed Doydar, "Kaşgarlı Mahmud ve Divan'ı Lügat'it Türk Adli Eseri", *Ayn-I Şems Üniversitesi, Edebiyat Fakültesinde Dergisi*, C.46, S.245-271 (2018):27.

³⁹ Osman Ö. Şifa-i, "Mehmud Kaşgarining Hayat Şeceresi", *Şinjinag Sosyal Bilimler Dergisi*, sy.78 (2005-5):67.

zenginleştirilmiş olup, bu tezde *Dîvân*'ın dil bilimsel analizine yönelik yaklaşımı güçlendiren önemli bir başvuru kaynağı olarak değerlendirilmiştir⁴⁰.

5. Ahmet Onur tarafından kaleme alınan ve 2021 yılında *Şarkiyat Mecmuası*'nda yayımlanan “*Dîvânü Lugâti't-Türk Sözlüğünde Arapça Şahitleri ve Arapça – Türkçe Arasında Morfolojik Bir Karşılaştırma*” başlıklı çalışma, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te yer alan Arapça örneklerin analizi bağlamında, Arapça ile Türkçe arasındaki morfolojik ilişkileri inceleyen önemli kaynaklardan biridir. Çalışmanın temel amacı, bu iki farklı dil ailesine mensup diller arasında *Dîvân* bağlamında oluşan benzerlik ve farklılıkları tespit ederek dilsel etkileşimi ortaya koymaktır.

Makalede, Araplarla Türkler arasındaki kültürel ve coğrafi temasın, özellikle İslam fetihleriyle birlikte gelişen tarihsel süreç içerisinde diller arasında karşılıklı etkileşime zemin hazırladığı vurgulanmıştır. Yazar, bu etkileşimin sadece sözcük alışverişiyle sınırlı kalmayıp, yapısal düzeyde de çeşitli dilsel geçişlere ve ödünleşmelere yol açtığını belirtmiştir.

Çalışmada ele alınan başlıca konular arasında, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün oluşturulma süreci, Arapça dilsel verilerin (*Kur'an ayetleri, hadisler, Arap şiirleri, atasözleri*) sözlükteki yeri ve işlevi, ayrıca Arapça-Türkçe kelimelerin lafız ve anlam açısından uyumluluğu yer almaktadır. Bu kapsamda, dil oluşturma mantığı, kavram üretimi ve anlam tutarlılığı gibi dilbilimsel temalar Arap dil bilgisi kuralları çerçevesinde değerlendirilmiştir. Onur'un çalışması, özellikle Arapça kaynaklardan istifade etmesi ve bu kaynakları örneklerle somutlaştırması açısından, bu tezin Arap dili açısından yürütülen kavram analizine kıymetli katkılar sunmaktadır⁴¹.

6. Mevhibe Coşar ve Bahadır Güneş tarafından kaleme alınan ve 2011 yılında yayımlanan “*Açıklamalı Bir Kaynakça Denemesi-2: Dîvânü Lugâti't-Türk ve Kaşgarlı Mahmud Üzerine Hazırlanan Bildirimler*” başlıklı çalışma, aynı

⁴⁰ Tursun Beg İbrahim Taymas, “*Türki Tillar Divani'ning dil bilim alanındaki değeri*”, *May Bulak dergisi*, sy.1, Urumçi (2008):85.

⁴¹ Ahmet ONUR, “*(Divan'ı Lügat'it Türk) Sözlüğünde Arapça Şahitleri ve Arapça – Türkçe Arasında Morfolojik Bir Karşılaştırma*”, *Şarkiyat Mecmuası*, Sayı: 39, S.1-36, (2021).

yazarların daha önce hazırladığı ilk kaynakça çalışmasının devamı niteliğindedir. Söz konusu çalışma, *Kaşgarlı Mahmud* ve onun eşsiz eseri *Dîvânü Lugâti't-Türk* üzerine Türkiye’de gerçekleştirilmiş bildirimleri sistematik bir biçimde bir araya getirmeyi amaçlamaktadır.

Çalışma, çeşitli akademik toplantılarda sunulmuş toplam 181 bildiriye açıklamalı bir şekilde sınıflandırarak, araştırmacıların hem literatürdeki bilgi birikimine erişimini kolaylaştırmakta hem de bu alanda yapılacak yeni çalışmalara yön vermektedir. Bu yönüyle, söz konusu derleme, sadece bibliyografik bir liste sunmakla kalmayıp aynı zamanda *Dîvânü Lugâti't-Türk*’ün farklı yönleri üzerine odaklanan araştırmaların içeriği hakkında da özet bilgi sunmaktadır.

Eserin kapsamının oldukça zengin ve çok yönlü olması, alana yönelik araştırmaların sürekli olarak güncellenmesini, genişletilmesini ve yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda, Coşar ve Güneş’in hazırladığı bu açıklamalı kaynakça, alanda çalışan araştırmacılar için oldukça işlevsel bir başvuru kaynağı olup, bu doktora tezinde de önceki bilimsel üretimlerin izlenebilmesi açısından önemli bir rehber işlevi görecektir⁴².

Tez:

1. Nur sultan Abdimalip ULUUU tarafından 2023 yılından ele alınmış “Kırgızların Kültür Tarihinin Kaynağı Olarak Kaşgarlı Mahmud’un “Dîvânü Lugâti't-Türk” Sözlüğü” adlı doktora çalışmasında, Kaşgarlı Mahmud’un *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eserini, Türkolojik alanında, eski Türk Orhun-Yenisey yazıtlarının okunmasındaki sonraki en önemli çalışma olarak nitelendirmiştir. Bu eseri Türk dünyasının zirve döneminin eseri olarak kabul eder. Bu çalışmada Kaşgarlı Mahmud ile ilgili öğrendiğimiz en değerli bilgilerden biri şudur ki, eserinde kendisini belirttiği gibi Türklerin en uz dillisi, açık anlatanı, ince zekaya sahip olanı, soy olarak en köklüsü ve kargıyı en iyi kullananıdır. Eser Balasagun’lu Yusuf Has Hacip’in “Kutadgu Bilig” eseri

⁴² Mevhibe COŞAR, vd., “Açıklamalı Bir Kaynakça Denenmesi-2: *Divanü Lugati't Türk ve Kaşgarlı Mahmud Üzerine Hazırlanan Bildirimler*”, *Journal of Turkology*, c.21, sy.1 (Haziran 2011):167-231.

ideal aynı sırada ütöpic bir toplumu anlatan bir eserdir. Bu çalışmada, Kaşgarlı Mahmud’u Türk tarihinin ilk Türkolog’u, halkbilimcisi, coğrafyacısı ve folklorcusu olarak vasıflandırmıştır. Bu tez giriş, iki ana bölüm, sonuç ve kaynakça kısmından oluşmaktadır. Bu çalışma aynı zamanda Kırgız dili ile yazılmış olup, bize Kırgız dilindeki konu ile ilgili bilgileri edinmemizde yardımcı olacaktır⁴³.

2. Gökçe DURUKOĞLU (2020), “Dîvânu Lugâti’t – Türk’e Göre 11. Yüzyıl Türk Dili Grameri” adlı doktora tezini çalışmış olup, Türk dilinin ilk sözlüğüne göre, Türk dili gramerini ortaya koymayı amaçlamış ve bu amaç doğrultusunda çalışmayı sürdürmüştür. Giriş bölümünde ise, bu eser yazılan yüzyıl ile bilgiler, Kaşgarlı Mahmud’un eseri yazmada izlediği yol ve eserin yapısıyla ilgili açıklama verildikten sonra, Türkçenin bu dönemde sahip olduğu sesler ve ses değişimleri açıklanmış, yazarın izahında bulunduğu Türkçe ve Arapça seslerin karşılaştırılmasından yola çıkarak Türkçenin ses varlığı ve değerleri ortaya koyulmuştur. Ardından Türkçe ile Arapçanın bükümlü ve eklemli sözcük yapılarının ve sözcük türetme özelliklerinin farklılıklarına vurgu yapmış, dillerin sahip olduğu morfolojik unsurları listelemiştir. Bunun yanı sıra, Kaşgarlı Mahmud’un derlediği atasözleri bir araya getirilmiştir. Bu bilgiler doğrultusunda sonuç ortaya koyulmuştur⁴⁴.
3. Aigul Turikpenova tarafından 2021 yılında hazırlanan “*Tarihi Türk Lehçeleri, Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Bitki Adları*” başlıklı doktora tezinde, çeşitli dönemlere ait Türk lehçelerinde kullanılan bitki adları karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Çalışmada, Kazak Türkçesi’ne ait 15 ciltlik sözlük ile Türkiye Türkçesi sözlükleri başta olmak üzere, *Drevnetyurkskiy Slovar, Dîvânü Lugâti’t-Türk*, Eski Uygur Türkçesi sözlüğü, Harezmi-Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi sözlükleri detaylı biçimde taranmıştır. Söz konusu sözlüklerin çok dilli ve çok yönlü içeriğe sahip olması, bitki adlarının tarihsel gelişimini ve kullanım çeşitliliğini incelemede önemli bir zemin sunmuş; bu durum, çalışmayı hem

⁴³ Nur Sultan Abdimalip Uluuu, “*Kırgızların Kültür Tarihinin Kaynağı Olarak Kaşgarlı Mahmud’un “Divanü Lugat İt- Türk” Sözlüğü*” (2023).

⁴⁴ Gökçe Durukoğlu, “*Dîvânu Lugâti’t – Türk’e Göre 11. Yüzyıl Türk Dili Grameri*” (2020).

sözlükbilim hem de karşılaştırmalı dil araştırmaları açısından değerli kılmaktadır⁴⁵.

4. İlknur KOÇ, 2024 yılı çalışmış olduğu “Dîvânü Lugâti't-Türk'teki Manzum Parçalar Üzerine Metin Dil Bilimi İncelemesi” adlı araştırmasında, Dîvânü Lugâti't-Türk'te madde başı olarak yer verilen sözcükler, eski Türk halk şiirinin en önemli örnekleri konularla ilgili manzumelerle örneklendirerek yazılmıştır. Dîvânü Lugâti't-Türk'teki manzumeleri, dil bilimi çalışmalarının çeşitlenerek yayılmasıyla ortaya çıkan metin dil biliminin tutarlılık, gönderimsel bağdaşıklık gibi başlıkları ile incelenmiştir. Tez çalışması toplam dört bölümden oluşmuş olup, 1. Bölümde Kaşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lugâti't-Türk ile ilgili bilgiler verilmiştir. 2. Bölümde ise, metin dil bili ele alınmış, 3. Bölümde ise, Dîvânü Lugâti't-Türk'teki manzum parçalar üzerine metin dil bilimi incelenmiştir⁴⁶.
5. Nalan Emektar, 2019 yılında hazırladığı “*Türk Felsefesinin Oluşum Sürecinde Kaşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lugâti't-Türk Adlı Eserin Yeri – Felsefeyi Anadolu'da Yurtlandırmak Bağlamında Bir İnceleme*” başlıklı yüksek lisans tezinde, Türk düşünce tarihinin, dünya tarihiyle bütünsel bir bağ içerisinde ele alınması gerektiği fikrinden hareketle özgün bir yaklaşım geliştirmiştir. Çalışma, Orta Asya, Türkistan ve İç Asya gibi coğrafyalardan taşınan kültürel ve entelektüel birikimin, Anadolu'daki karşılıklarıyla harmanlanarak "Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak" projesi çerçevesinde Türk felsefesinin imkanlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Eserde, *Dîvânü Lugâti't-Türk* bağlamında gerçekleştirilen detaylı sözcük ve anlam çözümlenmeleriyle, tarihsel süreçte biçimsel veya telaffuz değişiklikleri geçirmiş olsa da anlamını muhafaza eden kelimeler, deyimler, şiirler, atasözleri ve geleneksel ifade biçimlerine dikkat çekilmiştir. Bu bağlamda, Kaşgarlı

⁴⁵ Aigul Turunkpenova, “*Tarihi Türk Lehçeleri, Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Bitki Adları*” (2021).

⁴⁶ İlknur Koç, “*Dîvanu Lugati't- Türk'teki Manzum Parçalar Üzerine Metin Dil Bilimi İncelemesi*” (2024).

Mahmud'un eseri, sadece dilsel değil, aynı zamanda felsefî ve kültürel mirasın aktarımında da önemli bir kaynak olarak değerlendirilmiştir.⁴⁷.

Madde:

Mustafa S. KAÇALIN tarafından 1994 yılında İstanbul'da basılan TDV İslam Ansiklopedisi'nin 9. Cildinde 446-449 numaralı sayfalar arasında eser ile ilgili değerli bilgiler verilmiştir; yazarın belirttiği üzere, Dîvânü Lugâti't-Türk'ü ilk bulan araştırmacı Ali Emri Efendi'dir. Bunun yanı sıra, Dîvânü Lugâti't-Türk'te esas olarak yer verilen Karahanlı Türkçesinden sonra en çok Oğuzlar Türkçesi üzerine de durulmuştur. Çünkü, Oğuz Türkçesi Türk şivelerinin en kolayı, daha sonra da geniş bir edebiyat meydana getiren Türkçedir. Dîvânü Lugâti't-Türk'ü, Türklerin yüceliğini anlatmak, Türk dilinin Arapçadan geri kalmadığını göstermek ve Araplara Türkçeyi öğretmek maksadıyla kaleme alındığını, dolayısıyla eserin Türkçeden Arapçaya bir sözlük şeklinde tertip edildiği, Dîvânü Lugâti't-Türk'te madde başlarının Türkçe, açıklamaları ihtiva eden kısmı ise Arap dili ile yazıldığı, eser tertip edilirken tamamıyla Arap İmla kurallarına uyulduğu ifade edilmiştir⁴⁸.

⁴⁷ Nalan Emektar, “*Türk Felsefesinin Oluşum sürecinde Kaşgarlı Mahmut ve Divan-ü Lügat’it- Türk adlı eserin yeri- Felsefeyi Anadolu’da Yurtlandırmak bağlamında bir inceleme*” (2019).

⁴⁸ Mustafa S. Kaçalın, *TDV İslam Ansiklopedisi, C.9. S. 446-449*. İstanbul 1994.

İKİNCİ BÖLÜM

11. YÜZYILIN TARİHİ VE KÜLTÜREL BAĞLAMINDA KAŞGARLI MAHMUD'UN HAYATI, ESERLERİ VE EDEBİ ŞAHSİYETİ

Bu bölümde, çalışmanın temelini teşkil eden *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eserin müellifi Kaşgarlı Mahmud'un yaşadığı döneme dair tarihsel ve kültürel bağlam detaylı şekilde ele alınacaktır. Bu bağlamda, Kaşgarlı Mahmud'un doğumundan önceki ve doğduğu dönem hem İslam hem de Türk tarihi açısından siyasi ve edebî yönleriyle incelenecektir. Devamında, yazarın hayatı, ailesi, tahsil süreci, Kaşgar'dan Bağdat'a yaptığı seyahat, Abbâsî halifesine eserini takdim edişi, tekrar Kaşgar'a dönüşü, vefatı ve kaleme aldığı diğer eserler ele alınacaktır. Müellifin telif ettiği eserlerin en önemlisi olan *Dîvânü Lugâti't-Türk*, ayrıca şekil ve muhteva bakımından müstakil bir başlık altında değerlendirilecektir.

11. Yüzyıl hem İslam tarihi hem de Türk tarihi bakımından son derece mühim bir döneme tekabül etmektedir. Bu yüzyılda İslam hilafetinin başında Abbâsîler bulunmakta olup, söz konusu dönem, siyasi hâkimiyetin yanı sıra ilim, medeniyet ve kültür alanlarında İslam dünyasının "altın çağı" olarak nitelendirilmektedir⁴⁹. Arap dili bu dönemde bilim dili hâline gelmiş, Abbâsî başkenti Bağdat ise ilim ve hikmetin merkezi olarak öne çıkmış, farklı coğrafyalardan birçok âlimin uğrak noktası hâline gelmiştir⁵⁰.

Benzer şekilde, Türk tarihi açısından da 11. yüzyıl büyük bir dönüşümün yaşandığı kritik bir dönemdir. Karahanlılar devleti, bu dönemde Türk-İslam kültürünün zirveye ulaştığı, medeniyetin birçok yönüyle derinleştiği bir çağın temsilcisidir⁵¹. Karahanlıların başkentlerinden biri olan Kaşgar, dönemin önemli bir ilim ve kültür

⁴⁹ Abdülaziz ed-Dûrî, *el- 'Aşrû'l- 'Abbâsiyyü'l-evvel* (Bağdad: 1945).

⁵⁰ Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 31-38, 41-43, 8284.

⁵¹ Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970, s. 58-59.

merkezi olmuş; burada kurulan medreseler aracılığıyla nitelikli bir eğitim verilmiş ve dünya çapında etkili bilimsel eserler kaleme alınmıştır⁵².

Divânü Lugâti't-Türk de işte bu ilmî ve kültürel ortamda, Karahanlılar döneminde yaşamış bir Türk dil bilgininin ürünü olarak telif edilmiş ve Abbâsî halifesine takdim edilmiştir⁵³. Böylesi kapsamlı ve çok yönlü bir eserin arka planını anlayabilmek için hem müellifin şahsiyetini hem de yaşadığı dönemin tarihsel koşullarını ayrıntılı biçimde tahlil etmek elzemdir.

Zira tarihî olaylar ancak sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde doğru biçimde değerlendirilebilir. Bir olayın sonucuna dair sağlıklı bir çıkarım yapabilmek için, o olayın ardındaki tarihsel, sosyal ve kültürel etmenleri göz önünde bulundurmak gerekir. Bu bağlamda, aşağıda Abbâsîler ve Karahanlılar dönemleri siyasi ve edebî açıdan ayrı başlıklar hâlinde incelenecektir.

⁵² Ahmed el-Menînî, *el-Fethu'l-vehbî 'alâ Târîhi Ebî Naşr el-'Utbî*, Kahire 1286, II, 26 vd., 76 vd. 128 vd.

⁵³ M. Şakir Ülkütaşır, *Büyük Türk Dilcisi Kâşgarlı Mahmut*, İstanbul 1946, s. 56-82.

2.1. Abbasîler Dönemi

İslam Devleti, Hz. Muhammed tarafından Medine’de kurulmuş; bu yeni devletin toplumsal ve siyasi yapısı, başlangıçta esasen Arap unsurlar üzerine inşa edilmiştir. Hz. Muhammed’in vefatından sonra sırasıyla Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali’nin halifelik yaptığı dönem, literatürde “Hulefâ-yi Râşidîn” olarak adlandırılmaktadır. Bu süreçte gerçekleştirilen fetihler neticesinde Şam, Mısır, Bağdat ve pers gibi bölgeler İslam topraklarına katılmıştır⁵⁴.

Emevîler döneminde ise bu fetih siyaseti daha da hızlanmış, İslam Devleti’nin sınırları Orta Asya’dan Endülüs’e kadar genişlemiştir. Hulefâ-yi Râşidîn döneminden itibaren fethedilen bölgelerde yerli halkın Müslüman olması durumunda diğer Müslümanlarla eşit haklara sahip olmaları sağlanmış, aksi hâlde cizye ödemek şartıyla dinî özgürlüklerine devam etmelerine müsaade edilmiştir⁵⁵. Ancak Emevîler ile bu anlayış yerini, hilafetin Arap aristokrasisinin elinde şekillendiği bir hükümdarlık modeline bırakmıştır. Böylece, Emevîler Devleti zamanla Arap merkezli ve etnik unsurlara dayalı bir siyasî kimlik kazanmaya başlamıştır.

Bu dönemde Araplar, divanlara kayıtlı olan, arazi vergisinden muaf tutulan, ganimet, tazminat ve düzenli maaşlardan istifade eden imtiyazlı bir sınıfa dönüşmüştür. Buna karşın, fethedilen bölgelerin Arap olmayan sakinleri, sosyal, idarî ve ekonomik açıdan ikinci sınıf statüsünde değerlendirilmiş, fetihlere piyade olarak katılmalarına rağmen daha az maaş ve düşük rütbelerle yetinmişlerdir⁵⁶. Bu ayrımcı uygulamalara Halife Ömer bin Abdülaziz son vermeye çalışmışsa da onun vefatından sonra önceki sistem yeniden yürürlüğe konulmuştur. Neticede bu gelişmeler, özellikle Arap olmayan topluluklar arasında ciddi bir muhalefet zemini oluşturmuştur. Siyasi birlik

⁵⁴ Halil İnalçık, *İslam Dünyasında Devlet ve Hilafet*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 45.

⁵⁵ Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976.

⁵⁶ Halife b. Hayyât, *et-Târîh* (nşr. Süheyl Zekkâr), Dimaşk 1967-68.

zedelenmiş, hanedan içi otorite zayıflamış ve merkezi denetim önemli ölçüde sarsılmıştır⁵⁷.

Abbâsîler, adını Hz. Muhammed'in amcası Abbas bin Abdülmuttalib'ten alarak, 750 yılında Emevîlerin yerine iktidara gelmişlerdir. Bu dönem, yalnızca İslam tarihi açısından değil, dünya tarihi açısından da siyasî, ilmî, kültürel ve askerî sahalarda kayda değer gelişmelerin yaşandığı bir çağ olarak kabul edilmektedir⁵⁸. 31 Ekim 749 tarihinde Küfe Ulu Camii'nde Ebû'l-Abbâs'a biat edilmesiyle hanedan resmen tesis edilmiştir⁵⁹. Başlangıçta hilafet merkezi olarak Hâşimiyye ve Enbâr şehirleri kullanılmış, ancak II. Halife Ebû Câfer el-Mansur döneminde Bağdat inşa edilerek devletin yeni başkenti hâline getirilmiştir⁶⁰.

Abbâsîlerin kuruluş sürecinde büyük destek sağlayan İranlılar, bu desteğin karşılığı olarak yüksek düzeyde idarî görevlere getirilmişlerdir. 809 yılında Halife Hârûn Reşîd'in vefatından sonra yaşanan taht mücadelesinde, Me'mun'un kardeşi Emin'e karşı galip gelmesiyle Arap unsurlar devlet idaresinden büyük oranda uzaklaştırılmıştır. Takip eden süreçte, Türk askerî birliklerinin desteğiyle hilafete gelen Mu'tasım tarafından Sâmerrâ şehri kurulmuş ve Türkler devlet idaresinde etkili bir güç hâline gelmiştir⁶¹.

945 yılına gelindiğinde, Abbâsî hilafeti, Şîî Büveyhîler'in etkisine girmiş; halifeler hutbelerde Fatımîler adına dualar etmeye başlamıştır⁶². Hilafetin sembolik bir yapıya büründüğü bu zayıflama süreci, 1055 yılında Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Bağdat'ı Fatımî etkisinden kurtarmasıyla son bulmuştur. Böylece, Abbâsî hilafetinin

⁵⁷ Khan, S. M. (2020, Mart 25). *Abbasiler [Abbasid Dynasty]*. (B. Aksu, Çevirmen). *World History Encyclopedia*. <https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-18631/abbasiler/>.

⁵⁸ Abdülaziz ed-Dûrî, *el- 'Aşrû 'l- 'Abbâsiyyü 'l-evvel*, Bağdad 1945.

⁵⁹ Faruk Ömer, *The Abbasid Caliphate (750-786)*, Bağdad 1969.

⁶⁰ A.mlf., *Tabî'atü 'd-da 'veti 'l- 'Abbâsiyye*, Beyrut 1970.

⁶¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. II (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1309), 114.

⁶² Mafizullah Kabir, "The Relation of the Buwayhid Amirs with the 'Abbasid Caliphs", *a.e.*, II/3 (1954), s. 228-243.

itibarı yeniden sağlanmış ve yaklaşık elli yıllık bir süreç boyunca Selçukluların himayesinde devam etmiştir⁶³.

Tarihî süreç içerisinde hilafete bağlı topraklar sürekli olarak genişlemiş, buna bağlı olarak sınırlar da zamanla değişiklik göstermiştir. Ancak bu genişleme, merkezi idarenin denetiminde çeşitli zorlukları da beraberinde getirmiştir. Devletin uç bölgelerinde görev yapan valiler ve yerel beyler zamanla merkezi otoriteye karşı bağımsızlık arzusu taşımış, bazı durumlarda ise hilafet dış tehditlerle karşı karşıya kalmıştır⁶⁴. Bu sebeple Abbâsîler dönemi, toprak kazanımı odaklı fetih siyasetinden ziyade, mevcut sınırlar dâhilinde toplumsal refahın artırılması ve adaletin tesis edilmesine öncelik verilen bir dönem olmuştur. Halifeler, bu dönemde iç siyasette istikrarı sağlamaya yönelik politikalar benimseyerek idarî, ilmî ve kültürel gelişmeleri öncelemiş, geniş çaplı askerî fetihlerden uzak durmuşlardır⁶⁵.

Abbâsîler döneminde, devletin içten güçlendirilmesine yönelik yeniden yapılandırılan idari sistem sayesinde, siyaset, idare ve askeri alanlardaki gelişmelere paralel olarak ilmî sahalarda da dikkate değer ilerlemeler kaydedilmiştir. Bu süreçte, İslamî ilimler başta olmak üzere, tabiat bilimleri, felsefe, matematik, tıp, tarih, coğrafya ve edebiyat gibi pek çok alanda bilimsel üretim canlanmış ve sistematik bir boyut kazanmıştır⁶⁶.

Bu ilmî yükselişin en önemli göstergelerinden biri, cami, medrese ve kütüphane gibi eğitim kurumlarının yaygınlaştırılması olmuştur. Söz konusu kurumlar, ilimlerin sınıflandırıldığı, kurumsallaştırıldığı ve düzenli olarak öğretildiği merkezler hâline gelmiştir. İslamî ilimler; tefsir, kıraat hadis, fıkıh ve dil bilimleri gibi alt disiplinlere ayrılarak sistematize edilmiştir. Öte yandan, aklî ilimler ise tıp, matematik, doğa bilimleri, astronomi, astroloji, kimya, coğrafya ve fizik gibi alanlarda kendi başlarına bağımsız disiplinler olarak gelişmiştir.

⁶³ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1993).

⁶⁴ Nahide Bozkurt, “Abbâsîler”, <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/abbasiler> (25.11. 2024).

⁶⁵ Dayfullah Yahyâ ez-Zehrânî, *en-Nafaqât ve idâretühâ fi'd-devleti'l-'Abbâsiyye*, Mekke 1406/1986.

⁶⁶ Albert Hourani, *A History of the Arab Peoples* (Cambridge: Harvard University Press, 1991), 76.

Bu dönemde İslam ilim geleneğine özgü olarak üstat-talebe ilişkisi öne çıkmış; öğrencilerin yalnızca kitaplar üzerinden değil, alanında ehil âlimlerden doğrudan eğitim aldığı bir öğrenme modeli benimsenmiştir. Bu yapı sayesinde hem ilmî birikim aktarımı sağlanmış hem de öğretim süreci derinlik kazanmıştır⁶⁷.

Abbasîler döneminde devleti içten güçlendirmeye yönelik en önemli hamlelerden biri, önceki hilafetlerden miras kalan geniş coğrafyaların entelektüel birikimini İslam kültür ve medeniyet dairesi içerisine aktarma çabası olmuştur⁶⁸. Bu doğrultuda, farklı kültürlerden gelen ilim ve hikmet sahipleri himaye altına alınmış; düşünce ve bilimin gelişmesini sağlayacak kurumsal ve fikrî ortamlar inşa edilmiştir. Bu süreçte özellikle Arapçaya çevrilen eserlerin sayısı hızla artmış, Arap dili ilim dili olarak daha da kuvvetlenmiştir. Eğitim faaliyetleri yalnızca ahlaki bir formasyon sağlamakla kalmamış, aynı zamanda toplumsal inanç ve düşünce birliğini tesis etmeye yönelik sistemli çalışmaların da parçası hâline gelmiştir⁶⁹.

Arap edebiyatı sahasında ise, Türklerin Abbasîler dönemindeki siyasal, askeri ve kültürel rollerine dikkat çeken eserler telif edilmiştir. Bu bağlamda, meşhur nesir üstadı Câhiz'in kaleme aldığı *Fezâilü'l-Etrâk* (Türklerin Faziletleri), dönemin edebi ve sosyopolitik literatüründe öne çıkan bir metin olmuştur⁷⁰. Abbasîler döneminde Türklerin ilim, kültür ve sanat sahalarındaki katkıları 9. yüzyılın sonlarından itibaren Bağdat merkezli olarak güçlenerek devam etmiştir⁷¹.

Bu dönemde Arap olmayanların Araplardan üstün olduklarını savunarak edebi, siyasi ve fikri yönden eserler yazmış olan Şuûbiye hareketi mensubuna ait olan alimler tarafından İslam düşüncesinin gelişmesinde katkı sağlayan önemli faktörlerdendir. Bu alimlerin yazdığı çalışmalarıyla Fars dilindeki eserleri Arap dili ile yeniden ortaya

⁶⁷ Mayerhof, Maks. *İslâm Medeniyeti Tarihinde Fen ve Tıp*. çev. Ö. R. Doğrul. İstanbul 1935.

⁶⁸ Jacob Lassner, "Provincial Administration under the Early 'Abbāsids: The Ruling Family and the Amşār of Iraq", *St.I, L* (1979), s. 21-35.

⁶⁹ M. Manazir Ahsan, *Social Life Under the Abbasids*, London 1979.

⁷⁰ Câhiz, *Fezâilü'l-Etrâk*, (nşr. M. Kurd Ali), Kahire: el-Mektebetü'l-Mısriyye, 1908.

⁷¹ C. Zeydân, *Medeniyet-i İslâmiyye Târihi* (trc. Zekî Mugâmiz), İstanbul 1329.

koymuştur. Diğer taraftan ise, bu çalışmalarıyla Arap dilini büyük bir kültür ve medeniyetin aracısı kılmak amaçlanmıştır⁷².

Maturidi'ye ve Eş'ariye'den ibaret olan iki büyük ana akımdan oluşan Sünnilik Abbasîler döneminde meydana gelmiştir. Şii'lik ise ana kollarıyla oluşum sürecini tamamlamış olup, bu dönemde kelim ilminde mühim bir ekol olan, meselelerin yorumlamada akla ve iradeye öncelik veren Mutezile akidesi mensupları suretle çoğalmaya başlamıştır. Böylelikle bütün ekoller İslam düşünce ve eğitim tarihindeki yerini almıştır⁷³.

Bu dönemde, hadis literatürünün oluşumu ve sistematik hale getirilmesi bakımından büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. *Musannef, Sünen, Muvatta* ve *Câmi* gibi başlıklarda eserler telif edilmiş, rivayetlerin titizlikle derlenip tasnif edildiği süreçte, *Kütüb-i Sitte* adıyla bilinen ve İslam dünyasında büyük ilgi gören temel hadis külliyatları ortaya konmuştur. Bu külliyatlar, eğitim-öğretim süreçlerinde öncelikli başvuru kaynakları hâline gelmiş, hadis ilminin kurumsallaşmasında etkili olmuştur.⁷⁴

Bu dönem aynı zamanda, hadis âlimlerinin ilk biyografik eserlerinin yazıldığı, hadislerin tasnif ve tedvininin sistemli biçimde gerçekleştirildiği bir ilmî devre olarak öne çıkmaktadır. Dört büyük mezhep imamlarından Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ilmi faaliyetlerinin büyük bir bölümünü bu dönemde sürdürmüş, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ise bu ilim geleneğinin devamı niteliğinde güçlü bir hadis mektebi oluşturmuştur. Bu mezhep imamlarının etkili eserleri ve ilmî birikimleri, sonraki dönemlerde yetişen öğrencileri aracılığıyla geniş coğrafyalara yayılmış ve etkinliklerini artırmıştır⁷⁵. Bununla birlikte, ortaya çıkışı, dini ilimlerdeki önemi bakımında etkili ilimlerden biri olan kıraat ilmi ile ilgili gelişmeler artarak devam etmiştir⁷⁶.

⁷² Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbasîler". *DİA*. 1988, I, 31-48.

⁷³ A.mlf. *Mu'tezile'nin Altın Çağı: Me'mun Dönemi*. Ankara 2002.

⁷⁴ R. Dozy, *Târih-i İslâmiyyet* (trc. Abdullah Cevdet), Kahire 1908, I, 161-165.

⁷⁵ İbnü'l-Kıftî. *Kitâbu İhbâri'l-Ulemâ' bi-Ahbâri'l-Hükemâ'*. Kahire, t.y.

⁷⁶ İbn Cülcül. *Tabakâtü'l-Etubbâ' ve'l-Hükemâ'*. Kahire 1955.

Abbasîler döneminde tarih yazımı da önemli gelişmeler kaydetmiştir. Bu dönemde, İslâm öncesi Câhiliye *Dönemi*, nübüvvet süreci ve sahâbe neslini konu alan siyer ve tabakât kitapları kaleme alınmış; ayrıca dünya tarihi, farklı medeniyetler, şehir ve bölge tarihleri ile kültürel süreçleri konu edinen eserler telif edilmiştir. Tarih yazıcılığı bu dönemde yalnızca kronolojik olay aktarımıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda tarihsel süreçlerin yorumlandığı, neden-sonuç ilişkilerinin kurulduğu ve kaynak tenkidinin önem kazandığı bir ilmi disiplin hâline gelmiştir.

Bu gelişmeler neticesinde, sadece kendi dönemleriyle sınırlı kalmayıp, sonraki asırlara da metodolojik ve içerik açısından örneklik teşkil eden birçok tarihçi yetişmiştir⁷⁷.

Bu dönemde, dünya hayatına rağbet etmeme ve takvâ eksenli bir yaşam sürme anlayışına dayalı olarak teşekkül eden tasavvufî düşünce de kurumsallaşmaya başlamıştır. Zahidâne hayat tarzının sistemli bir öğretisi hâline dönüşmesiyle birlikte, tasavvuf yalnızca bireysel bir zühd pratiği olmaktan çıkmış; iç dünyayı inşa etmeye yönelik bir ilim disiplini niteliği kazanmıştır. Bu bağlamda, yaşadıkları dönemde irşad faaliyetleri, ahlâkî öğretileri, sohbet merkezli yaklaşımları ve hikmet yüklü sözleriyle temayüz eden bazı sûfî şahsiyetler hem tasavvuf geleneğinin kurucu öncüleri hem de sonraki nesiller için örnek alınan manevî önderler olmuştur. Onların kaleme aldığı eserler, sadece dönemin değil, aynı zamanda günümüzün de ruh dünyasına hitap etmeye devam etmektedir⁷⁸.

Abbasîler döneminde aklî ilimlerin eğitimi, yalnızca teorik düzeyde sınırlı kalmamış; uygulamalı sahada da dikkate değer başarılarla ulaşılmıştır. Hekimler, öğrencilerini hem teorik bilgilerle donatmış hem de pratik uygulamalarla mesleki yeterlilik kazandırmışlardır. Bu bağlamda, Cündişâpûr tıp okulunun eğitim modeli, tedavi yöntemleri ve hastane düzenlemeleri Abbasî başkenti Bağdat'a taşınarak burada yeniden yapılandırılmıştır. Halife Mansûr döneminde, Hindistan'dan davet edilen meşhur bir hekim nezaretinde hasta, yaşlı ve engellilere mahsus özel bakım merkezleri

⁷⁷ İbn Ebû Usaybia. *Uyûnü'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Etubbâ'*. nşr. N. Rızâ. Beyrut, t.y.

⁷⁸ Nahide Bozkurt, "Abbasiler", <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/abbasiler> (25.11.2024).

kurulmuştur. Sabit hastanelerin yanı sıra seyyar şifâhâneler tesis edilmiş; hatta cezaevlerinde dahi hekimlerin görevlendirilmesi sağlanmıştır⁷⁹.

Eğitim-öğretim tarihi açısından bakıldığında, en önemli kurumsal gelişmelerin bu dönemde meydana geldiği görülmektedir. İslâm tarihinin ilk medreselerinden biri olan Nizâmiye Medresesi, Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın veziri Nizâmülmülk tarafından 1067 yılında Bağdat'ta kurulmuştur. Bu girişim, kısa sürede geniş bir coğrafyada medrese müfredatında birlik sağlanmasına zemin hazırlamıştır⁸⁰. Öte yandan, üniversite niteliği taşıyan ilk eğitim kurumu olarak kabul edilen ve 1232 yılında Abbâsî Halifesi Müstansır Billâh tarafından kurulan Müstansırîyye Medresesi, bünyesinde merkezi bir kütüphane, yemekhane, ihtisas bölümleri, şifâhâne ve İslâmî ilimler, tıp, tabiat bilimleri ve matematik gibi çeşitli bilim dallarına ait kürsüler barındırmıştır⁸¹.

Bu dönemde ilim ve kültür hayatının merkezlerinden biri de “kitapçı dükkânları” olmuştur. Bu mekânlar, yalnızca kitapların satıldığı yerler değil; aynı zamanda âlimlerin, ediplerin ve öğrencilerin bir araya geldiği kültürel ve ilmî merkezler niteliği taşımıştır. Kitap üretimi, kopyalanması ve satışının yanı sıra, hocaların ders notları burada toplanmakta, redakte edilmekte ve kitap hâline getirilmektedir. Bu süreçte, öğrencilerin ilmî yeterliliklerini belgeleyebilmeleri için imlâ, semâ ‘, kıraat, ruhsat ve icâzet gibi aşamalardan geçmeleri ve belirli bir eğitim programını başarıyla tamamlamaları zorunlu kılınmıştır⁸².

⁷⁹ Mayerhof, Maks. *İslâm Medeniyeti Tarihinde Fen ve Tıp*. çev. Ö. R. Doğrul. İstanbul 1935.

⁸⁰ Ahmet Ocak, *Nizamiye Medreseleri* (yüksek lisans tezi, 1993), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁸¹ Mustafa Cevâd, “el-Medresetü'l-Müstansırîyye”, a.e., XIV/1-2 (1958), s. 30 vd.

⁸² Ahmed Çelebi. *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*. çev. A. Yardım. İstanbul 1976.

Şekil 2.1: Bağdat Müstansiriye Medresesi'nin iç Avlusu.

Kaynak: Türk Maarif ansiklopedisi⁸³.

İlmî çalışmaların artış göstermesiyle birlikte ortaya çıkan kâğıt ihtiyacını karşılamak üzere, halifelerin özel teşvikiyle İslâm dünyasında ilk kâğıt üretim tesisi 794 yılında kurulmuştur. Bu gelişmeyi, yazıların daha kalıcı olmasını sağlayan dayanıklı mürekkep türlerinin geliştirilmesi takip etmiştir. Böylece ilmî faaliyetlerin kayıt altına alınması ve metinlerin çoğaltılması kolaylaşmış; eser üretimi ciddi oranda artmıştır. Bu bağlamda, Hizânetü'l-Kütüb, Hizânetü'l-Hikme gibi büyük kütüphaneler inşa edilmiş, halifeler bu kütüphaneleri Bizans başta olmak üzere dönemin önde gelen kültür ve bilgi merkezlerinden temin ettikleri eserlerle zenginleştirmiştir. Bu kurumlar, yalnızca kitapların toplandığı değil, aynı zamanda halkın istifadesine sunulduğu ilmî müesseseler olarak hizmet vermiştir⁸⁴.

Abbasîler döneminde, ekonomik alanda da dikkate değer gelişmeler yaşanmıştır. Ekonominin temel araçlarından biri olan para, yalnızca değişim ve değer ölçüsü değil, aynı zamanda siyasal iktidarın sembolü olarak görülmüştür. Para üretimi, “darb” ve “hâne” kelimelerinin birleşiminden oluşan Dârü'd-darb veya Darphâne adlı kurumlarda gerçekleştirilmiş, bu kurumlar devlet denetiminde para üretimini organize

⁸³ Türk Maarif ansiklopedisi.

⁸⁴ Sezgin, Fuat. *İslam'da Bilim ve Teknik*. I-V, Ankara 2015.

etmiştir⁸⁵. Paranın basım teknikleri, denetim mekanizmaları, tedavül süreçleri, darphânelerin coğrafi dağılımı ve sikke tasarımları gibi konular, kendi başına ayrıntılı araştırmaları gerektiren disiplinler hâline gelmiştir. Bu sebeple, çalışmanın kapsamı itibarıyla bu hususlara yalnızca genel hatlarıyla değinilmiştir. Aşağıda ise Abbasiler dönemine ait antik sikkelerin fotoğrafı sunulmaktadır⁸⁶:

Şekil 2.2: Abbasiler Dönemindeki Altın Dinar.

Kaynak: El- Mehdinin Altın Dinarı”, Dünya Tarihi Ansiklopedisi⁸⁷.

Abbasîler devrinde, fetih yoluyla toprak genişletilmesi yerine, mevcut devlet yapısının içten tahkim edilmesi ve nizamın sağlanması hedeflenmiştir. Bu politik yaklaşım, siyasî, idarî, ilmî ve kültürel alanlarda sistemli gelişmelere zemin hazırlamış; yeni keşifler ve yapısal dönüşümlerle sonuçlanmıştır. İslâm tarihinde uzun süre hilafet makamına ev sahipliği yapan Abbasî dönemi, derinliği ve etkisi bakımından kapsamlı incelemeyi gerektirse de bu çalışma bağlamında döneme ilişkin genel bir çerçeve sunulmakla yetinilmiştir. Aşağıda, doğrudan çalışmamızla ilgili olan Abbasîler

⁸⁵ İbrahim Artuk – Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, I-II, İstanbul 1970-74.

⁸⁶ Hizmetli, Mustafa. “*Abbasiler Döneminde Para Basımı*”. İstem 15 (Aralık 2010), 79-110.

⁸⁷ Abbasiler, “*El- Mehdinin Altın Dinarı*”, Dünya Tarihi Ansiklopedisi.

<https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-18631/abbasiler/>.(12.03.2025)

dönemindeki edebî durum ve bu gelişmelerin zeminini oluşturan siyasî koşullar ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

2.1.1. Abbasîler Döneminde Siyasi Durum

İslam dini, insanı merkeze alan bütüncül bir anlayışa sahiptir. Paradigma olarak bireysel ve toplumsal hayatı ayrılmaz bir bütün olarak ele alır. Din, siyaset, iktisat, eğitim ve ahlak gibi insanla ilgili temel alanları birbirinden ayırmadan değerlendiren İslam, bu yönüyle insan hayatının tüm boyutlarını kuşatan bir sistem sunar. Hilafet döneminde, devlet yapısı merkezden en alt tabakaya kadar adalet ilkesi ve siyasi otorite bakımından İslamî esaslar üzerine inşa edilmiştir. Bu durum, her politik girişimin aynı zamanda bir dinî söylem niteliği taşıdığı anlamına gelmektedir⁸⁸. Nitekim ideal olan bu yapı, zamanla değişime uğramış; Dört Halife dönemi ile sonraki hilafet dönemleri arasında belirgin farklılıklar ortaya çıkmıştır. İbn Haldûn, bu süreci üç aşamalı bir seyir içinde değerlendirmektedir: Ona göre, Dört Halife dönemi mülk arzusu gütmeyen gerçek bir hilafet dönemidir; Emevîler devri ise hilafet ile mülk arasında gidip gelmelerin yaşandığı bir geçiş süreci olarak nitelendirilir. Abbâsîler döneminde, özellikle Halife Hârûn Reşîd sonrası süreçte ise hilafetin siyasal otoritesi zayıflamış ve mülk yönetimi sultanların eline geçmiştir. Bu dönemde yerel hanedanların güç kazanmasıyla birlikte, halifenin fiilî siyasî egemenliği büyük ölçüde sembolik hâle gelmiştir⁸⁹.

Abbâsîler, Emevîler yönetimine son vererek devraldıkları devleti, İslam tarihinin seyrini derinden etkileyen bir biçimde idare etmişlerdir. Beş asrı aşan bir süre boyunca hilafet sancağını taşımış; siyasî, ilmî ve kültürel açıdan belirleyici bir rol üstlenmişlerdir. Bu uzun sürecin hem kronolojik hem de coğrafi sınırlarının genişliği dikkate alındığında, dönemin genel çerçevesini oluşturan temel dinamikleri ve belirleyici olayları ana hatlarıyla ortaya koymak önem arz etmektedir.

⁸⁸ Jacob Lassner, “*Provincial Administration under the Early ‘Abbāsids: The Ruling Family and the Amṣār of Iraq*”, *St.I, L* (1979), s. 21-35.

⁸⁹ İbni Haldun, *Mukaddime I*, s. 446- 447.

İslam tarihi alanında yapılan araştırmalarda, Abbâsî dönemi genel hatlarıyla beş döneme ayrılarak incelenmiştir:

2.1.1.1. Birinci Dönem (Erken Abbasi Dönemi)

Hicri 132 yılından 218 yılına kadar olan süreçtir. Araplar ile İranlılar arasında anlaşmazlıklar yaşanmış, Abbasî halifeleri güçlü egemenleri sayesinde bu olayı Arapların lehine çevirmiştir. Halife Ebu Câfer el- Mansur tarafından kurulmuştur. Merkez şehir Bağdat, İslam medeniyetine en çok hizmet eden ve katkı sağlayan şehirdir. Sahip olduğu özellikleri ile “Medeniyet şehri” adını taşımaktadır⁹⁰.

Halife Ebu Câfer el- Mansur tarafından devlet yönetim sistemlerinin temellerinin sağlamlaştırılması ve Halife Harun Reşit’in halifeliğe üstlendiği dönemde, devlete karşı yapılan darbe ve devrimleri ortadan kaldırmasıyla birlikte devletin içki dağınkılgı toparlanmış, ekonomik, güvenlik ve istiklal, eğitim konusunda en üst seviyeye ulaşmıştır. Abbasîler başkenti Bağdat şehri olarak seçtikten sonra, devletini kurma, ihya etme, gelişme sırasında İranlılara bağlı kalmıştır. Çünkü, Bağdat şehri farsların yaşadığı bölge olduğundan, devlet yönetimi, bakanlık ve teşkilat sistemleri, hatta kıyafet, moda gibi sosyal durumlarda da farslardan etkilenmiştir⁹¹.

2.1.1.2. İkinci Dönem (Sâmerra Dönemi)

Hicri 221 yılından 279 yılına kadar olan süreyi gösterir. Halife Me’mun’dan sonra Mu’tasım’la’nın iktidara gelmesi ile Sâmerrâ dönemi başlamaktadır. Halife Mu’tasım tarafından kurulan ve 60 yıla yakın süre baş şehir olan Sâmerrâ şehriden dönem ismini almıştır.

Bu dönemde Türkler siyasi yetenekleri ve askeri tecrübeleri ile devlette ön plana gelmiştir⁹². Tacirlerin yerleşip kendi düzenini kurduğu, toprakların ise sahibi olduğu Bağdat şehrinde ekonomik imkanlar bahşetmenin ve orduya toprak sağlamanın

⁹⁰ Abdülaziz ed-Dûrî, *el-‘Aşrû’l-‘Abbâsiyyü’l-evvel*, Bağdat 1945.

⁹¹ Ferh Es- Selhy, “*Abbasi Döneminde Siyasi Hayatın Tezahürleri*”.

https://mawdoo3.com/مظاهر_الحياة_السياسية_في_العصر_العباسي/#google_vignette (2022.10.7).

⁹² C. E. Bosworth, “*‘Abbasid Caliphate*”, *EIr.*, I, 89-95

mümkün olmadığını görünce, halifeye sahibi olamayan Sâmerriâ şehri cazip gelmiş ve bu şehri baş şehir olarak inşa etmeye başlamıştır⁹³. Ayrıca, bu dönemde Bağdat'ta yaşayan Türk halkının varlığı çatışmalara neden olduğundan, Bağdat halkı ile bir arada tutmak zor hale gelmiştir. Sonucunda, halife Türk asker birliği ile hilafet merkezini Sâmerriâ şehrine nakletmiştir. Şehrin en güzel yerlerini Türker'e ayırmış ve Afşin, Aşnas, Hakan gibi kabiliyetli Türk kumandanlara araziler tahsis etmiş, oralara yerleşmelerini sağlamıştır⁹⁴.

Bu dönemde Türkler sadece askeri alanda değil, siyasi ve idari konularda da etkili hale gelmiştir. Halife Mu'temid'in ardında tahta çıkan Mu'tazid baş şehri, Türkler için kurulmuş olan Sâmerriâ'dan Bağdat'a nakletmiştir. Böylece Abbasî devletinde siyasi alanda son derece güce sahip olan Türklerin hakimiyeti de sona ermiştir⁹⁵.

2.1.1.3. Üçüncü Dönem (Karmatiler Dönemi)

Sâmerriâ döneminin son halifesi ve baş şehri Bağdat'a taşıyan halife Mu'tazid kişilik özellikleri açısından atılgan, cesur, önüne çıkan sorunları hızla kavrayan ve anında çözüm üretebilen, karar verdiği konularda engelleri yok eden gözü kara olarak tanınmaktadır. Halife tahtı devraldığında devlette otorite oldukça zayıflamış, devlet hazinesi boşalmış durumdadır. Halife Mu'tazid tahta çıktıktan sonra devlet toraklarının nizamını yeniden sağlamıştır. Öncelik verdiği konulardan biri ise, devletin ekonomik durumudur⁹⁶.

Halife devletin siyasi ve ekonomik durumlarını yoluna sokarken, yıllardır en büyük tehdit sayılan Karmatiler isyan kaldırdı⁹⁷. Eski kültürlerini İslam dini ile bağdaştıran,

⁹³ A. Northedge, *Samarra*, Tübingen 1990.

⁹⁴ M. S. Gordon, *The Breaking of a Thousand Swords: A History of the Turkish Military of Sâmerriâ*, New York 2001, s. 47-74.

⁹⁵ Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul: Çağrı yayımları, 1980, s.49-164.

⁹⁶ Dayfullah Yahyâ ez-Zehrânî, *en-Nafaqât ve idâretühâ fi'd-devleti'l-'Abbâsiyye*, Mekke 1406/1986.

⁹⁷ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk* (Zekkâr), s. 1-8.

bâtını yorum geleneğini benimseyen bu gurubun çıkarttığı isyanlar dini, ekonomi ve sosyal unsurları içermektedir⁹⁸.

Halife Mu'tazîd Küfe Sevâd Karmatileri ve Bahreyn civarına gönderilen Karmati daileri ile aynı anda mücadele etmek zorunda kalmıştır, neticede, Küfe Sevâd Karmatilerin isyanını bastırmış, Bahreyn karmati liderinin Basra'ya girmesini önlemiştir⁹⁹. Halife Mu'tazîd'in vefatından sonra tahta gelen halifeler döneminde, karmatiler zaman zaman isyanlarını aktif hale getirmiş, devlete ciddi zararlar vermiş, Mekke ve kutsal mekanları hedef alan saldırıları kan dökülmeye sebep olmuş, hacerülesved taşını sökerek merkezi olan Ahsa'ya götürmüş olsa da Bahreyn'de kurduğu egemenlik 469 yılında sona erdirilmiştir¹⁰⁰.

2.1.1.4. Dördüncü Dönem (Emîrû'l Ümerâlar Dönemi)

Genel olarak bakıldığında, Halife Mütevekkil'den itibaren Abbasî halifelerinin otoritesi zayıflamış, devlet idaresinde halifeden daha çok komutan ve diğer devlet idari görevlilerinin gücü artmış durumdadır. Merkezi sistemde meydana gelen bu durum, devletin iç ve dış güçlerinin zayıflamasına meydan hazırlamıştır. 322 yılında Muktedir'in oğullarından Muhammed Râzî tahta getirilmiştir¹⁰¹. Râzî tahta çıktığında devletin uzak eyaletlerindeki otoritesi kaybolmuş, siyasi çözümler ortaya çıkmıştır. Halife Râzî, vezirlerin devleti iyi yönetemediğini, komutanların nüfuzunun git gide arttığını, devlet genelindeki otoritesinin her geçen gün zayıfladığını gözlemlemiştir¹⁰²,

⁹⁸ a.mlf., "Karmatiler", *İA*, VI, 352-359.

⁹⁹ J. Salt, "The Military Exploits of the Qarmatians", *Abr-Nahrain*, XVII, Leiden 1978, s. 43-51.

¹⁰⁰ Nahide Bozkurt, "Abbasi Hilafeti ve Karmatiler", Abbasiler. Ankara, 2018, S.97-99.

¹⁰¹ Dawid Waines, "The Third Century Internal Crisis of the 'Abbasids", *JESHO*, XX/3 (1977), s. 282-306.

¹⁰² Ebû Bekir es-Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh* (nşr. J. Heyworth-Dunne), Beyrut 1403/1983, s. 1-185.

böylelikle otorite gücünü tekrar elde etmek ve devleti daha iyi yönetebilmek için, vezirlik, hâciplik ve valiliğe benzeyen Emîrû'l Ümerâlık kurumunu oluşturmuştur¹⁰³.

Emîrû'l Ümerâ'ya ordunun baş komutanlığı, Divanü'l – Harâc, Divanü'l – berîd teşkilatlarının yönetimi, vezir, vali gibi üst düzey memurların tayini gibi geniş kapsamlı yetkiler verilmiştir. Protokolde ise halifeden hemen sonra gelir, hutbelerde ise halifeden sonra ismi okutulur, para bastırma hakkına sahip olmuştur. Halifelik alametlerinden olan Hutbe ve para bakımından bakıldığında, Emîrû'l Ümerâ'nin halifenin bütün otoritesini devraldığını söylemek mümkündür¹⁰⁴.

Halife Râzî'nin merkezi otoriteyi güçlendirmek amaçla kurduğu Emîrû'l Ümerâ kurumu, beklentinin aksine kumandaların bireysel gücünü arttırmış, halifenin gücünü zayıflatılarak aktif siyasetten uzak bırakmıştır. Bu durum Şii Büveyhîlerin topraklarını genişletmek amacıyla Bağdat'a yönelmesine zemin hazırlamıştır¹⁰⁵.

Büveyhîler Bağdat'ı işgal altına aldığı anda ise, Abbasî halifesi sadece sembolik olarak hilafeti devamını sağlamaktaydı, emirlerin kendine bıraktığı kısmi görevler dışında, devlet otoritesinde gücü kalmamıştır. Zamanla halifenin yetki ve ayrıcalıkları Büveyhî Emirleri tarafından belirlenir hale gelmiştir. Böylelikle Bağdat'ı ele geçirip, Abbasî hilafetini tamamıyla kendi egemenliği altına almıştır¹⁰⁶.

2.1.1.5. Beşinci Dönem (Selçuklu Egemenlik Dönemi)

Abbasî halifesi Kaim- Biemrillah Büveyhi Hakimiyetini bitirmek için Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul beyden yardım istemiştir¹⁰⁷. Bu dönemde Tuğrul Bey art arda olan fetihlerle devlet topraklarını genişletmiş ve İran'ın en önemli bölgelerini hakimiyet

¹⁰³ K. V. Zetterstéen, “*al-Rāḍī Bi'llāh*”, *EF* (İng.), VIII, 368.

¹⁰⁴ brâhim Selmân el-Kürevî, *el-Büveyhiyyûn ve'l-hilâfetü'l-Abbâsiyye*, Küveyt 1402/1982, s. 143-150.

¹⁰⁵ W. Muir, *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall*, Oxford 1891, s. 563-566

¹⁰⁶ Ahmet Güner, *Büveyhîler'in Şîi- Sünnî Siyaseti*, İzmir, Tıbyan Yayıncılık 1999, s. 18-308.

¹⁰⁷ Hüseyin Emîn, *Târîhu'l- 'Irâk fi'l- 'aşri's-Selcûkî*, Bağdad 1385/1965, s. 56, 59, 60, 69-70, 72.

altına almıştır¹⁰⁸. Halifenin ısrarıyla Tuğrul Bey orduları ile Bağdat'a yürümüştür. Halife Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey Bağdat'a gelmeden adına hutbeler okutmuş, 447 yılında Bağdat'a geldiğinde ise büyük törenle karşılaşmıştır. Bağdat'a girdikten birkaç gün sonra, Büveyhi emiri Selçuklu askerlerine karşı kötü davranmaya tahrik ettiği sebebiyle hapsedirilmişdir. Yüzyılı aşkın bir süre Bağdat'ı işgal eden Şii-Büveyhîleri Tuğrul Bey tarafından ortadan kaldırılmıştır¹⁰⁹.

Tuğrul beyin Büveyhîlerin üzerindeki kesin hakimiyeti Halifeyi gururlandırmış, Bir Sünni olarak Büveyhîlerin yerini alan Tuğrul Bey'e 449 yılında, Cihan hükümdarlığının Selçuklu Sultanına yönetilmesi anlamını taşıyan Yedi Siyah Hil'at giydirmiştir. Ayrıca, Tuğrul beyi, (Doğu ve Batının hükümdarı) unvanını vererek ilan etmiş, siyasi, askeri ve otorite ve yetkilerini ona devretmiş, kendisi ise dini bir lider olarak kalmıştır¹¹⁰.

Sultan Alparslan döneminde de Abbasî Hilafeti ile iyi ilişkiler devam etmiştir. Melikşah dönemine geldiğinde halife, Melikşah adına hutbe okutmuş, hükümdarlığını onaylayan menşur ve sancak göndermiştir. Melikşah'ın vefatından sonra, Horasan'da yaşayan Melik Sencer iktidar savaşlarından sonra kendini Sultan olarak ilan etmiştir. Böyle Irak Selçuklu devleti kurulmuştur¹¹¹.

Abbasîler dönemi genel olarak siyasi açıdan analiz edildiğinde, devlet halife tarafından yönetilmektedir. Halife devleti yönetmek, kanun çıkarmak, mevzuatları onaylamak gibi büyük yetkiye sahip olmaktadır. Halifenin nüfuzunu güçlendirmesiyle birlikte devlet ekonomi, kültür ve bilim alanlarında büyük bir gelişme meydana gelmiştir. Büyük başarıların gerçekleşmesinde halifenin siyasi otoritesi ve siyasi yaşamın

¹⁰⁸ A.mlf., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1992, III, 7, 54, 79, 139, 150.

¹⁰⁹ Hüseyin Adalıoğlu, *Büyük Selçuklu Devleti ile Abbâsî Halifeliği Münasebetleri* (doktora tezi, 1996), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

¹¹⁰ Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976, s. 24-54.

¹¹¹ Nahide Bozkurt, a g e, s.115-118.

gelişmesi en etkili yönlerinden biridir. Bu dönemin siyasi özelliklerini aşağıdaki gibi özetlemek mümkündür¹¹²:

1. Hükümet sistemi: devlette en yüksek otorite sahibi Halifedir, devlet halife tarafından temsil edilir, yönetim halifenin sorumluluğunda olup, merkezi hükümet sistemi ile yönetilmektedir.
2. Ordu: devletin ordusu Müslüman ve Türk askerlerden oluşmaktadır. Dönemin en büyük ordularından biri olarak nitelendirilmiştir.
3. Yönetim sistemi: devlet, merkez ve alt bölgeler şeklinde örgütlendiğinden dolayı yönetim sistemi esnek şekilde gelişmiştir.
4. Adalet: devletim tüm bölgelerinde halifenin adaleti eşit şekilde sağlama çabaları neticesinde Abbasî döneminde siyasi yaşamın en belirgin özelliklerinden biri ise adalet olmuştur.
5. Kültür: dönemin gelişmelerine hangi açıdan bakılırsa halifelerin hangi durumda olursa olsun kültür ve bilime özen gösterdiğini görmek mümkündür. Bu dönemde meydana gelen kütüphaneler, bilimsel araştırma merkezleri, medreseler, hastaneler bunun örneklerinden biridir.

2.1.2. Abbasîler Döneminde İلمي Durum

İkinci Yüzyılın sonundan beşinci Yüzyılın başlarına kadar olan süreç “İslam’ın altın çağı” olarak kabul edilmektedir¹¹³. Bu dönemde dini ilimlerin yansıra felsefe, matematik, kimya, fizik, doğa bilimleri, edebiyat ve coğrafya gibi ilimlerde de gelişmeler meydana gelmiştir. Bağdat bilim ve kültürün merkezi haline gelmiş, dünyanın dört bir yanından bilgin insanlar buraya akın etmeye başlamıştır¹¹⁴.

¹¹² Zeki Bot, “*Abbasi Döneminde Siyasi Gelişmeler*”. https://www.ejaba.com/question/كيف-كانت-الحياة-السياسية-في-العصر-العباسي?cf_ch1_tk=qBOYkE8HdbK9zjdsVcmE_i4fSXjHpNo_.Dk.p.WHVgQ-1732178098-1.0.1.1-TbTkO2C_xwAuuJTZRvWIP8MnKI6f9bO6fSxmAa8S7g (2023.12.02).

¹¹³ Ahmed el-Menîni, *el-Fethu'l-vehbî 'alâ Târîhi* Ebî Naşr el-'Utbî, Kahire 1286, II, 26 vd., 76 vd. 128 vd.

¹¹⁴ A.mlf. *Mu'tezile'nin Altın Çağı: Me'mun Dönemi*. Ankara 2002.

Abbasîler döneminde ilmi durumun bu denli gelişmesinde etkin olan birkaç faktör bulunmaktadır; fetihlerle devlete katılan yeni topraklarla birlikte farklı millet ve kültürlerden etkileşime olan ilgi artmış, bu ilgi bizzat devlet tarafından desteklenmiştir. Halifelerin düzenlediği bilim toplantıları, bilim insanlarını himayesi altına alması ilgiyi daha da arttırmıştır¹¹⁵.

Bu dönemde yine bilimler sınıflandırılmış, bilimler sistemli bir şekilde müstakil bir bilim haline gelmiştir. Bilimler genel haliyle dini bilimler ve yabancı bilimler olarak iki ana sınıfa ayrılmıştır¹¹⁶. Dini bilimler ise, hadis, kıraat, tefsir, fıkıh ve dil bilimi olarak ayrılmıştır. Diğer bilimler ise, doğa bilimleri, tıp, astronomi, coğrafya, matematik, astroloji, kimya, fizik olarak türlere ayrılmıştır¹¹⁷.

Abbasîler devletinin yeni kurulduğu dönem, tebeu't- tâbiin'in başladığı yıllara denk gelmektedir. Tabiin döneminde başlamış olan tedvin çalışması bu dönemde tefsirin bağımsız bir disiplin haline gelmiştir. Mukatil bin Süleyman (ö. 150) tarafından tasnif edilen "et-tefsîrû'l – Kebîr" eseri günümüze kadar ulaşan tam bir tefsir örneklerinden sayılmaktadır. Hicri 2.asrın sonlarına doğru Arap dili ekollerinin meydana gelmesiyle birlikte Kur'an tefsirinin dil merkezli açıklamaları merkez alan çalışmalar ile yeni bir tefsir aşamasına geçilmiştir¹¹⁸.

Müslümanlar erken dönemden itibaren hadisi derlemeye başlamıştır, ancak, tedvin faaliyetleri Abbasîler döneminde hız kazanmıştır. Bu dönemde hadis alimleri, hadisi rivayet eden ravilerin isnat zincirinin kesintisiz şekilde Hz. Muhammed'e kadar ulaşmasına özen göstermiştir¹¹⁹. Böylelikle hadislerin güvenilirlik derecesini tespit ederek, rivayet edilen malzemelerin en güvenilir olanlarını derlemeye çalışmıştır. 3. Yüzyılda ise, Buhari, Müslim, İbni Mâce, Ebu Dâvud, Tirmizî, Nesâî'den oluşan hadis

¹¹⁵ Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. S. Tuğ. İstanbul 2011.

¹¹⁶ Ahmed Tevhîd, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu*, İstanbul 1321, IV, 1-36.

¹¹⁷ Ahmed Çelebi. *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*. çev. A. Yardım. İstanbul 1976.

¹¹⁸ İbnü'l-Kıftî. *Kitâbu İhbâri'l-Ulemâ' bi-Ahbâri'l-Hükemâ'*. Kahire, t.y.

¹¹⁹ Yusuf AKGÜL, *Hadis Öğretim Geleneğinde teşekkül – Abbasiler ilk dönemi Özelinde*, İlahiyat Yayınları.

sahasındaki en değerli kaynak olan “Kütüb-i sitte” yazılmıştır¹²⁰. Hadis alanında meydana gelen değerli eser arasında yine Ahmed bin Hanbel’e ait olan, talebeleri tarafından derlenip kitap haline getirilen “Müsned” adlı eser de yer almaktadır¹²¹. Bununla birlikte, hadis mecmuası olarak kabul edilen, Fıkıhla ilgili hadislerin yer aldığı Malik bin Enes’in kaleme aldığı “Muvetta” adlı eser de en değerli çalışmalardan sayılmaktadır¹²².

Erken dönemde başlayan fıkıh çalışmaları, Abbasîler döneminde bağımsız ve sistematik bir ilim dalı haline gelmiştir. İmam Şâfiî, İmam Ebû Hanîfe ve İmam Mâlik, Ahmed bin Hanbel gibi Ehl- sünnet içindeki büyük alimlerin ilmi faaliyetlerinin önemli kısımları da Abbasîler döneminde gerçekleşmiştir. Şehirlerin büyümesi ve nüfuzun artmasıyla birlikte kadıların sayısı da artmıştır. Halife Harun Reşit zamanında İslam tarihinde ilk defa kurulan ve kadıları atama yetkisine sahip olan “kadılıkudatlık” kuruluşu fıkıh sahasındaki önemli adımlardan biridir¹²³. Bu kuruluş sayesinde kadılar idarecilerden bağımsız hale gelmiştir. Bu kuruma ilk getirilen alim ise Ebu Hanife’nin talebesi olan Ebu Yusuf olup¹²⁴, “kitabı-l – Harac” adlı eseri ise devlet yönetimi ile ilgili bir fakih tarafından yazılan ilk eser sayılmaktadır¹²⁵.

Halife Mansur döneminde başlatılan çeviri faaliyetleri içerisinde Tıp alanı ile ilgili çalışmalar da yer almaktadır. Bu dönemde Tıp alanda Yunan, Hint ve İran kültürüne ait olan tıp bilimlerinin Müslümanlara aktarılması ile ciddi aydınlanma meydana gelmiştir. Halife çeviri yapılan her çalışmaya kitabın ağırlığına göre altın verilmesini

¹²⁰ M. Acâc el-Hatîb, *es-Sünne kable’t-tedvîn*, Beyrut 1400/1980, s. 249-254, 293-382, 489-500.

¹²¹ M. Ebû Zehv, *el-Hadîs ve’l-muhaddîsîn*, Beyrut 1404/1984, s. 46-127, 220-236.

¹²² Hâkim Ubeyşân el-Matîrî, *Târîhu tedvîni’s-sünne ve şübühâtü’l-müsteşrikin*, Küveyt 2002, s. 35-82, 111-177.

¹²³ Nu’mân b. Muhammed, *İhtilâfî usûli’l-mezâhib* (nşr. Mustafa Gâlib), Beyrut 1983, s. 46-51.

¹²⁴ Mahmûd Matlûb, *Ebû Yûsuf: Hayâtühû ve âsâruhû ve ârâ’ühû’l-fıkhiyye*, Bağdad 1972, s. 103-109.

¹²⁵ Abdülazîz b. Muhammed er-Rahbî, *Fikhü’l-mülûk ve miftâhu’r-ritâc* (nşr. Ahmed Ubeyd el-Kübeysî), Bağdad 1973-75, I-II.

emretmiştir. Böylelikle hekimler diğer dillerdeki tıp çalışmalarını Arap diline çevirmeye başlamış, bilgi aktarımında bulunmuştur. Bu tercüme faaliyetlerinin sayesinde tıp, eczacılık, toplum sağlığı ve veterinerlik alanlarında ciddi gelişmeler kaydedilmiştir¹²⁶. Tıp alanında atılan en değerli adımlardan biri ise, ciddi sayıda hastanelerin kurulması olmuştur. Halife tarafından görme engelliler, yaşlı kadınlar, yetimler, zihinsel engellilere özel şifa evleri kurulmuştur¹²⁷. Yeni oluşan eğitim sistemi sayesinde tıp öğrencileri sadece nazari değil pratik eğitimi de almaktadır¹²⁸. Hastaneler Bağdat, Şam, Kahire, Mekke, Medine, Kudüs, Halep, Endülüs'te inşa edilen hastanelerde hastalar din, dil, ırk hiçbir sosyal ayırım yapılmaksızın tedavi görebilmişlerdir¹²⁹.

Abbasîler döneminde tarih ve tarih yazıcılığı alanında ciddi gelişmeler kaydedilmiştir. Bu alanda yapılan çalışmaların başında ise Hz. Muhammed'in hayatını konu edinen siyer gelmektedir. Bu dönemde Hz. Muhammed'in hayatı ile ilgili erken dönem ait her türlü bilgiler toplanmış, hayatıyla ilgili özgün eserler meydana gelmiştir. Bunun cümlesinden Bağdat şehrinde yaşayan İbn İshak'ın (ö. 152/769) "es- sîre" adlı eserini saymak mümkündür¹³⁰. Bu dönemde yazılan tarihi eserler, hadis naklindeki gibi, her tarihi olay, olay şahidinin veya yaşamış birilerinin ağız yoluyla nakledilmektedir. Dolayısıyla bir ravi zinciri oluşmaktadır. İslam tarihindeki ilk ilim ve kültür tarihçileri hepsi bu dönemde yaşamış ve alana yön verenlerden olmuştur.

Tercüme hizmetleri 3. Yüzyılda altın dönemini yaşamıştır. Halife Hârûnürreşid ve Halife Mansur döneminde tercüme hizmetlerine oldukça önem verilmiştir¹³¹. Halife

¹²⁶ Atasoy, Murat; *Süyûti'nin "Tarihu'l-Hulefâ" Adlı Eserinin Abbasîler Kısmının Türkçe'ye Tercümesi ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2006.

¹²⁷ İbrahim Eyyub, *Tarihu'l Abbasî Es-Siyasî Ve'l-Hâdarî*, Lübnan, 1989, S. 272

¹²⁸ Mez, Adam; *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti* (Çev. Salih Şaban), İstanbul, 2000. S. 424.

¹²⁹ Yıldırım, T., & Altungök, A. (2015). Abbasiler Döneminde İslam Tıbbı ve Toplum Sağlığı. *Firat University Journal Of Social Sciences*, 25(2), 269-296.

¹³⁰ İbrahim Altan, "İbn İshak Tercümesi Üzerine", *Sakarya Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Sy. 1, Adapazarı 1996, S. 295-302.

¹³¹ Tural, Murat, 'Mezopotamya ve Suriye'nin Fethinin Abbasilerdeki Tercüme Devrine Katkısı', *The Journal of Academic Social Science Studies* 5:3 (2012), ss.229-247.

Hârunürreşid ilme merak olan halife olarak da tanınmaktadır, döneminde Yunan bilimsel çalışmaların tercümesinin yapılmasına emir vermiş, Bizans'a yaptığı seferleri sırasında getirdiği Tıp ve Matematik ile ilgili kitapları tercüme ettirmiştir¹³². Halife Me'mun ise tercüme hizmetlerine en önem veren halife olarak tanınmaktadır¹³³. Döneminde felsefi eserlerin tercümesi başlamıştır. Bunun yansıması Beytülhikme adındaki hikmet evi anlamını taşıyan, tarihte önemli yerini alan bu kuruluşta tercüme yoğun bir şekilde yapılmış, bununla birlikte akademi ve halka açık kütüphane niteliğindedir¹³⁴.

Bölüm başında Abbasîler döneminde ilmin iki ana sınıfa ayrıldığını ve bu ana sınıfların altında ilimlerin kendi başına tek ilim dalı halinde ayrıldığından bahsedilmiştir. 5 asrı aşkın bu süre zarfında ilim alanında meydana gelen çalışmalar hepsi tek tek incelenmeye değer niteliktedir. Yukarıda bizim bahsettiğimiz alanlar dışında Tasavvuf, Kelam, İslam felsefesi, kimya, coğrafya, Astronomi, matematik alanlarında da ciddi çalışmalar meydana gelmiştir. Bu çalışmada tüm çalışmalarını tek tek ele almak mümkün olmadığından genel haliyle bilgi verilmek esas alınmıştır.

2.1.3. Abbasîler Döneminde Edebi Durum

Abbasîler döneminde fen, dini ilimler, tıp, coğrafya, kimya gibi ilimler geliştiği gibi, edebiyat sahasında da ciddi gelişmeler meydana gelmiştir. Abbasîler dönemi beş asrı aşkın uzunca süre İslam sancağına ev sahipliği yapmıştır. Bu dönem Arap edebiyatı tarihindeki en uzun dönem olarak kabul edilmektedir¹³⁵. Bunun yanı sıra, tarihi kaynaklara bakıldığında, bu dönem siyasi ve sosyal bakımdan da karmaşık bir dönem olarak nitelendirilmektedir. Dolayısıyla, bu dönemde meydana gelen eserlerin aynı özelliği veya aynı yapıda olması beklenemez bir durumdur. İlk iki asırda altın çağını yaşamış Abbasî devleti, zamanın geçmesiyle birlikte yabancı milletlerin idareye hâkim

¹³² Demirci, Mustafa, *Beytu'l-Hikme: Kuruluşu, İyisi ve Etkileri*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.

¹³³ El-Endelusi, *Sa'îd, Tabakâtu'l Umem*, çev. Louis Cheikho, Beyrut, 1912.

¹³⁴ Nahide Bozkurt, A G E, S.220- 226.

¹³⁵ Nurullah Yılmaz, *Abbasi Emirlikleri Döneminde Kültür ve Edebiyat*, Fenomen Yayıncılık (2023).

olmaya başlamış, halifeler sadece dini makam olarak var olmuştur. Hilafet yok olmaya yüz tuttuğu böyle kritik bir dönemde, halifenin daveti üzere Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesi tarih ve siyasi alanda olduğu gibi edebi alanda da yeni bir kapı açmıştır. Böyle bir karmaşık siyasi ortamda meydana gelen edebi eserler, toplum düşüncesinin şekillenmesi ve kültürlerin etkileşimi bakımından zenginlik kazandırmıştır. Böylelikle edebiyat alanında sadece Arap milletinin değil, başka milletlerin de ağırlığı görülmeye başlamıştır. Selçukluların da bulunduğu son dönemlerinde edebi faaliyetler ve edebi ürünler önceki dönemlere göre daha fazla meydana geldiği göze çarpmaktadır. Yazarlar, şairler Arap kökenli olmanın yanı sıra Türk, Fars milletinden de bulunmuştur. Bu dönemde yazılan şiir ve nesirler ise manadan ziyade sanat yapma zirve yapmıştır. Edebi alanda Baharzî, el- îmad, el- isfahanî, ibnu'ş- Şi'âr el- Mavsilî gibi şairlerin biyografilerini özenle kayda geçiren etkin isimlerdir. Edebiyat sahasında meydana gelen önemli gelişmeler arasında ilk defa ortaya koyulan düz yazı kuralları bulunmaktadır. İlk üniversite olan Nizamiye medresesi ile edebi çalışmalar zirve yapmıştır¹³⁶.

Edebiyat alanında yüksek mertebeye sahip olan “bin bir gece masalları” adlı eser de bu dönemde meydana gelmiştir, Irak'ta başlayan ilk taslak hali, Cehşiyârî (ö.331/ 942-43) tarafından hazırlanmıştır. Nahiv alanında ise Basra ve Küfe ekolleri olarak iki taraftan gelişmeler meydana gelmiş, Basra ekolünde Sîbveyhi (ö.180/796), Zeccâc (ö.311/923) gibi, Küfe ekolünde ise Kisâî (ö.189/805), Ferrâ (ö.207/823) gibi başarılı dil bilginleri yetişmiştir¹³⁷.

Şiir alanının da ise üslup, anlam, vezin konularında yeni kurallar geliştirilmiştir, eserlerinde içki, av, kadın, medeniyet ve lüks hayatları konu edinen şairler, insanın ruhuna işleyen dokunaklı şiirler yazan şairler, iç dünyası zengin, tek konuyu usta bir maharetle kaleme alan şairler, klasik şiirlerin geleneksel konularını güzel ifade eden şairler, eski şairlerin divan ve şiirlerini bir arada toplayıp antolojiler oluşturan edebiyat tarihçileri edebiyat sahasında etkili yer kazanmıştır¹³⁸.

¹³⁶ Selami Bakırcı, “4.Abbasi Döneminde Edebi Çevre”. Erzurum, 1997.

¹³⁷ Şevkî Dayf, *Târîhu 'l-Edeb*, V1, 488-489.

¹³⁸ Nahide Bozkurt, A G E, S.213- 215.

Abbasîler döneminde meşhur hitabet eserleri ve hatipler de bulunmuştur, bunun cümlesinden al- Hatîb al- Bağdâdî ve onun meşhur dört ciltlik eseri olan “Bağdat Tarihi” saymak mümkündür. Fakat meşhur hatiplerin olmasına rağmen önceki dönemler meşhur olan Hitabet ilminin zayıflayarak kaybolmaya yüz tuttuğu görülmüştür. Çünkü, önceden hitabeti meydana getiren faktörlerden soy sop düşkünlüğü zayıflamış, hizipçilik ruhu gücünü kaybetmiştir, üstelik insanlar kendilerini ifade etmede yazılı araçlara başvurmaya yöneldiğinden böyle bir sonuç meydana gelmiştir. Böylelikle, hutbeler sadece bayram ve cuma günleri camilerde okunur hale gelmiştir.¹³⁹

Abbasîler dönemindeki edebiyatın gelişimine bakılırsa, en önemli özelliklerinden biri ise, devletin siyasi alanda gelişmesiyle birlikte devlete dahil olan Arap olmayan milletlerden unsurların karışmasıyla birlikte, milleti Arap olmasa da dili Arapça olan, fakat kendi milli edebiyatının da özelliklerine sadık kalarak, yeni üslup ve formları barındıran bir İslam edebiyatının meydana gelmesidir. İslam edebiyatı içerisinde özellikle Türkler önemli bir yere sahiptir. Böylelikle Arap dilinde eser kazandıran birçok Türk yazar, dil bilimcisi, Türk bilgini yetişmiş bulunmaktadır. Bunun cümlesinden çalışmaya konu olan Kaşgarlı Mahmud ve onun şahane eseri *Dîvânü Lugâti't-Türk*, bunun yanı sıra “al- Şihâh” adlı sözlüğün yazarı al- Cavhârî’yi saymak mümkündür.

Abbasîlerin kuruluşundan 9. Yüzyılın sonuna kadar olan süreç Arap edebiyatının ilk devresi olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde meşhur yazarlar ve onların eserleri meydana gelmiştir. Bunların en ünlüsü olarak Abdullah bin al- Mukaffa (öl. 769) olmuştur. Bu ekolde al- Mukaffa’yı en ünlü mertebeye ulaştıran sebepler ise, onun pehleyi dilinden Arap diline olan çeviri eserleridir. Özellikle Kalila ve Dimna çevrisidir. Bu eser hikayeler mecmuası olup, eser sultanlara ve devlet yöneticilerine ilgili alanlarda öğüt ve nasihatler verme gayesinde ele alınmıştır¹⁴⁰. Arap edebiyatının ikinci ekolünde meydana gelen meşhur isimlerden biri ise al- Cahiz’dir. Asıl ismi Abû Osman Amr bin Bakr (775-868) olarak geçmektedir. Doğum yeri Basra’dır, Arap dili, dini ilimler, mantık, felsefe, tabii bilimler, riyaziyat gibi ilimleri tahsil etmiştir.

¹³⁹ Hanna al-Fâhûri, *Tarih al- Âdab al- arabi*, Beyrut, (12.baskı) 1987, s.365.

¹⁴⁰ Ömer Ferruh, *İbnü'l-Mukaffa' ve Kitâbü Kelîle ve Dimne*, Beyrut 1949.

Zamanın en bilgin alimlerinden eğitim almıştır¹⁴¹. Onun edebiyat sahasındaki özelliği ise, ciddiyet ile şakayı bir arada cemedden ilk yazar olarak görülmektedir. Eserleri sadece edebiyat sahasında değil, felsefe, dini ilimler, siyaset, coğrafya, tarih, iktisat alanları da eserleri kaleme almıştır. Onun meşhur eseri sayılan kitab al- Bayân va'l Tabyîn adlı kitabında çeşitli edebiyat örnekleri, ayet ve hadisler, şiir, hikmetli sözler ve hutbelerle ilgili kısımlar da bulunan kapsamlı bir belagat kitabıdır. Yazarın yazı yazmadaki metot üslubu ise, bir düzen veya sıra izlemeden, peş peşe rastgele yazması olarak nitelendirilmektedir. Eserlerini yazarken konuşur gibi yazması, fikirler arasında bir münasebet gözetmeden özgürce beyan etmesi, metot özelliklerinden biridir¹⁴².

Abbasî edebiyatının üçüncü ve dördüncü döneminde ise, nesirde risale, makame ve hikâye gibi türlerden eserler çoğunlukla meydana gelmiştir. Bu dönemde siyasi ve sosyal hayattaki refahlık edebiyat sahasına da etkisini göstermiştir, eserlerde süslü, sanatlı anlatım ön plana çıkmış, seci gibi söz sanatlarına büyük oranda yer verildiği tespit edilmiştir¹⁴³. Bu dönemde yazarlar yazdığı eserin taşıdığı anlamından daha çok, eserin üslubuna önem vermiştir.

2.1. Karahanlılar Dönemi

Devlet adı olan Karahanlı kelimesi, Türk dilinde Siyah ve soyluluğu ifade eden Kara kelimesi ile, kağan kelimesinden türeyen Türk yöneticilerin unvanlarından biri olan Han sözünün birleşmesinden oluşmaktadır¹⁴⁴.

Bunlardan yola çıkarak cebbar ve cesur hakan veya Doğu Kağanı gibi anlamları vermek mümkün görülmektedir.

¹⁴¹ Mustafa Sâdık er-Râfî, *Târîhu âdâbi 'l- Arab*, Beyrut 1394/1974, II, 178.

¹⁴² AYTAÇ Bedreddin, “*Abbasi Devrinde Nesir ve Al- Hariri*”.

¹⁴³ Kutluer, İlhan. “*İbnü 'l-Mukaffa*”. DİA. 2000, XXI, 134-137.

¹⁴⁴ Abdülbaki Can Küllük, “*Doğu Toplumlarında Yönetim düşüncesi Karahanlı Devlet Teşkilatı*”, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Kamu Yönetimi, 2017), s.2.

Şekil 2.3: Karahanlı Devletinin Bayrağı.

Kaynak: Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Cilt I¹⁴⁵.

Yukarıdaki görselde gördüğümüz üzere Karahanlı Devleti'nin bayrağı ise, sarı renk üzerine çizilen dokuz adet oktan oluşmaktadır. Buradaki sarı renk Hükümdarlığı temsil eder, dokuz ok ise Türklerdeki dokuz tuğ geleneğini göstermektedir.

2.2.1. Karahanlılar Döneminde Siyasi Durum

Kaşgarlı Mahmud eserinde 11. Yüzyıldaki Türk dünyasının etnik durumu, Türk boylarının yaşadığı bölgeler gibi o kadar geniş çaplı ve kapsamlı bilgi vermesine rağmen, Türk dünyasının siyasi durumu ile ilgili bilgi vermeden sessiz kalmıştır. Oysa, 11.Yüzyıl Türk tarihindeki en önemli ve kritik dönem olarak nitelendirilmektedir.

Bilindiği gibi dönemde Türk dünyası Bulgarlar, Karahanlılar, Gazneliler ve bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Selçuklular tarafından temsil edilmiştir¹⁴⁶. Bu dönemlerde Türkler orta ve ön Asya'da siyasi ve kültür açıdan üstünlük sağlamıştır¹⁴⁷. Çin sınırlarından Marmara sahillerine kadar ulaşmış, Hilafet makamları ve halifelik Türklerin nüfuzu altına girmiş, yıkılmaya yüz tutan halifelik Türkler sayesinde ayakta

¹⁴⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Cilt I (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993), 235.

¹⁴⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 1, 2, 13-19, 28-29, 121-122, 151.

¹⁴⁷ B. D. Kochnev, "The Origins of Karakhanids: A Reconsideration" (trc. J. Paul), *Isl.*, LXXIII (1996), s. 352-357.

durmuş, vilayetlere hep Türk aliler esas olarak gönderilmiş durumdadır¹⁴⁸. Böylesi bir ciddi ve önemli dönemde meydana gelen eserin değerini anlamak için, evvela dönemin tarihini anlamak gerekmektedir. Dolayısıyla dönemin genel yapısı ve siyasi durumunun ilerleyişini genel hatları ile araştırılmıştır.

Karluk, Çiğil, yağma ve diğer Türk boylarından oluşan Karahanlılar devleti, 840 yılında Kırgızlar tarafından yıkılan Uygur Kağanlığının ardından Bilge Kül Kadir Han tarafından kurulmuş, ardından ise Bilge Kadir han İç Asya bozkırlarını yavaş yavaş ele geçirmiştir¹⁴⁹. Kadir Han'ın güçlenmesi Aşağı Türkistan'daki İran asıllı Müslüman Samanileri rahatsız etmeye başlamış ve 840 yılından İspicâbı Bilge Kadir Han'dan almayı başarmıştır¹⁵⁰. Babasının vefatından sonra eski Türk hakanlık geleneği olan "çifte Hakanlık" sistemi ile oğulları Bazır Arslan Han Balasagun'da ve Oğulçak Kadir Han ise Taraz bölgesinde kağan olarak devleti yönetmişlerdir¹⁵¹.

Ülüş sistemi, orta Asya Türk milletlerinin yöresine göre, topraklar Hakan tarafından Hanedan üyeleri ve akrabalarına özerk idare statüsünde ve halk arasında paylaştırılması esasına dayanan idari yapılandırma¹⁵². Aşağıda Karluk, Çiğil, yağma, Karluk ve diğer Türk boylarından oluşan Uygur Hakanlığından Karahanlı devletine, Karahanlı devletinin Kara Hoca ve Kansu Uygurlarından Ayrılıp Karahanlı devleti olduktan sonra Batı ve Doğu olarak iki kola ayrıldığını gösteren Uygurların Soyağacı verilmiştir¹⁵³:

¹⁴⁸ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "11.yüzyılda Kaşgar'dan Bağdat'a Türk Dünyası'nın Siyasi Durumu", Ankara (2008).

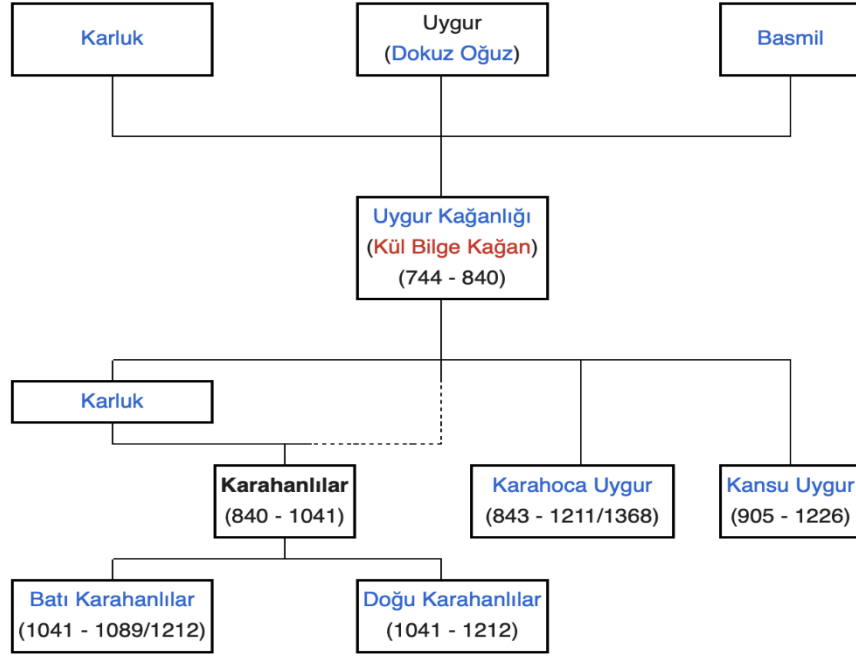
¹⁴⁹ O. Pritsak, "Die Karachaniden", *Isl.*, XXX (1952), s. 17-68.

¹⁵⁰ R. Vasmer, "Zur Münzkunde der Qarāhāniden", *MSOS*, XXXIII (1930), s. 83-105.

¹⁵¹ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK Yay.

¹⁵² Abdulkadir İnan, *Orun ve Ülüş Meselesi, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, I*, İstanbul, 1931, s. 123.

¹⁵³ Vikipedi, Karahanlılar, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Karahanlılar>.

Şekil 2.4: Uygurların Soyağacı.

Kaynak: Vikipedi, Karahanlılar.

Tarihi kaynakların ortak odak noktası olan Satuk Buğra han ise Oğulçak Kadir Han'ın yeğenidir. 10.Yüzyılın sonlarına doğru samanî sığınmacıların daveti ile Satuk Buğra Han İslam ile müşerref olması ile Karahanlılar tarihinde yeni sayfa açılmıştır¹⁵⁴. Müslüman olduktan sonra Abdulkerim ismini almış, amcasına karşı tahtı ele geçirdikten sonra, devlet dinini İslam dini olarak değiştirmiştir. Satuk Buğra Hanın idaresinde devletin neredeyse tamamı İslam dinini benimsemiştir¹⁵⁵. Böylelikle tarihte ilk büyük Müslüman Türk devleti olmuştur. Bu dönem İslam tarihi açısından Abbasiler dönemine denk gelmekte olup, Halife Nasır Bin Ali Karahanlıları Müslüman Ülkesi olarak kabul etmiştir¹⁵⁶.

¹⁵⁴ Eki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 58.

¹⁵⁵ *Tezkire-i Satuk Buğra Han*, Özbekistan Fenler Akademisi Bîrûnî Şarkiyat Enstitüsü Ktp., nr. P66.

¹⁵⁶ M. F. Grenard, “*Satuk Bugra Han Menkıbesi ve Tarih*” (trc. Osman Turan), *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1980, s. 245-308.

Araştırmacıları Karahanlıların İslam ile müşerref olmasını, kendinden sonra gelecek Selçuklu devleti, Osmanlı Devleti gibi cihan imparatorluklarını kuracak olan Müslüman Türk beyliklerinin hidayet öncüleri, Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın Müslüman olmasını iç Asya Bozkırlarında İslamiyet'in Türk Boyları arasında hidayet fırtınalarının ilk kıvılcımı olarak nitelendirmektedir¹⁵⁷. Bu büyük Türk Hanının Müslüman olmasının ardından himmet, gayret, gaza ve cihat aşkı ile çevrede bulunan Türk boy ve kabileleri İslam'a davet etmek için mücadeleye girişmiştir, Türk boyları İslam dinine akın etmeye başlamıştır¹⁵⁸. Müslüman Türklerin soydaşlarını dine davet etme yolunda giriştikleri cihat ve gazalar Müslüman Türkleri o kadar etkisi altına almış ki, bu güzel duygular Kaşgarlı Mahmud'un çalışma konumuz olan Divan'ında birçok yerde şiirlerle zikredilmiştir; “Atların Kuyruğunu düğdük ya, Tanrıyı çok çok övdük ya, tekbir alıp atları saldık ya, daha sonra kaçtık ya¹⁵⁹”, “Gelin düşmanı çevirelim, Attan inip gerilelim, Arslan olup kükreyelim, Düşman gücü mahvolsun¹⁶⁰” bu şiirlerde Türklerin cihat için girdikleri ruh halleri ve sergilediği iman yüceliği ifade edilmiştir.

Satuk Buğra Han İslam ile müşerref olduktan sonra hayatını İslamiyet'i Türk boylarına yaymak için at üstünde, gaza meydanlarında geçirmiştir¹⁶¹:

Satuk Buğra Han vefatından sonra onun hanedan ailesi ve soyundan gelen Türk İslam tarihinde benzeri az görülen “Gazi Hükümdarlar” veya “Gazi Hanlar” nesli ortaya çıkmıştır¹⁶². Oğlu Musa Tong İlik 955 senesinde hakimiyete çıkmış, Hoten halkı üzerine yürüyüp, onların isyanlarını bastırmıştır. Babasının kılıç arkadaşı Alp tekın Gazi'yi İline (Bugünkü Gulca ilçesi) göndermiş ve İli topraklarını da almıştır, buraya ciddi miktarda Müslüman Türk Halkını yerleştirerek yeni bir Müslüman Türk Şehri

¹⁵⁷ Abdülkerim Özaydın, “Türkler'in İslâmiyet'i Kabulü”, *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, IV, 257.

¹⁵⁸ Buğra, M. Emin, *Şarki Türkistan Tarihi*, Ankara, 1987, s.182.

¹⁵⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü'l – Lüğat et – Türk*, 1. S.472.

¹⁶⁰ Kaşgarlı Mahmud, a g e, 2. S.13.

¹⁶¹ Zekeriya Kitapçı, “Türk Boyları arasında İslam Hidayet Fırtınası”, Konya, 2005, S.134.

¹⁶² A.mlf., “Kara-hanlılar”, *İA*, VI, 251-273

haline getirmiştir¹⁶³. Aşağıda Karahanlı devletine ait topraklar harita üzerinden gösterilmektedir:

Şekil 2.5: Karahanlı Devlet Haritası.

Kaynakça: Uygur Akademisi, “Karahanlı devleti ve İslam’ın Yayılmasındaki Katkıları¹⁶⁴.”

Musa Tong İlik Han tahta çıktıktan 3-4 yıl sonra sebebi bilinmeyen bir hastalıkla emaneti teslim etmiş, yerine de 960 yılında kardeşi Baytaş Arslan Süleyman Han hakimiyete çıkmıştır¹⁶⁵. Beytaş Han son derece dindar ve gönlü İslam ateşi ile dolan bir hükümdar olup, hakimiyeti altında olan topraklarla birlikte İç Asya bozkırlarında, yarı göçebe Türk kavimleri arasında İslam’ı yaymaya devam etmiştir¹⁶⁶. Bu yolda

¹⁶³ Buğra, M. Emin, a g e, S. 183- 184.

¹⁶⁴ Uygur Akademisi, “Karahanlı devleti ve İslam’ın Yayılmasındaki Katkıları”, <https://akademiye.org/tr/?p=118>. (2013. 04.23).

¹⁶⁵ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul, 1981, S.40.

¹⁶⁶ Liu, Zhiuxuan (1995). *维吾尔族历史 [The History of Uyghurs]*. China Social Science Press.

cihat ile Alimleri, herkes tarafından kabul edilen fazilet sahibi insanları, eren ve evliyaları seferber etmiştir, Onun gayreti sayesinde İslam dini doğuda Çin seddine kadar yayılmış, tarihe eşi benzeri olmayan bir zafer olarak kaydedilmiştir¹⁶⁷. Tarihi verilere göre bu dönemde Türkler Bir çağlayan gibi İslam'a akmıştır, İslami kaynaklara bakıldığında 960 yılındaki Türk milletleri arasındaki bu İslami gelişmeler şu şekilde ifade edilmektedir “Türklerden bu yılda yaklaşık 200.000 oba halkı Müslüman oldu¹⁶⁸”. Tarih araştırmacıları tarafından bu rakam iki üç milyona tekabül edildiği ve çok çarpıcı bir başarı olduğu ifade dilmektedir¹⁶⁹.

Karahanlı devleti Ülüş sistemi ilerlemiş olup, sistem icabı Hakan vefatından önce topraklarını Kandaş ve yakın akrabalarına üleştirmektedir, fetihlerle devlet coğrafyasının genişlemesi, toprakların Hakanlar tarafından bölünmesi, hanedan ailelerinin arasındaki tartışmaların yanı sıra, İslam Hilafet merkezinden oldukça uzak uç noktalarda olması gereği dış düşmanların saldırıları ile toprak bölünme hadisesi çokça yaşanmıştır¹⁷⁰, üstelik özellikle doğu Karahanlılar ile ilgili bazı kaynaklara hala ulaşamamış veya araştırmacılar tarafından farklı tartışma ve görüşlere sahip olduğundan Karahanlı devletinin Soyağacında kısmi gayri benzememelerin olduğuna dikkat çekmekte istenmekle birlikte genel itibari ile bütüncül bir soyağacına ulaşılmıştır. Çalışmamızın ana konusu gereği 400 yıllık bir devletin durumunu detaylıca ele almak mümkün görülmemektedir, dolayısıyla genel hatları ile çalışılan Karahanlı tarihinin anlaşılma daha verimli olsun için aşağıda literatür taramasında elde ettiğimiz Karahanlıların 940 yılında kuruluşundan 1203/1205 tarihinde yıkılışına kadar olan süreçteki idareciler ve hakimiyet süresi ile ifade edilen Soyağacı şablonu verilmiştir¹⁷¹.

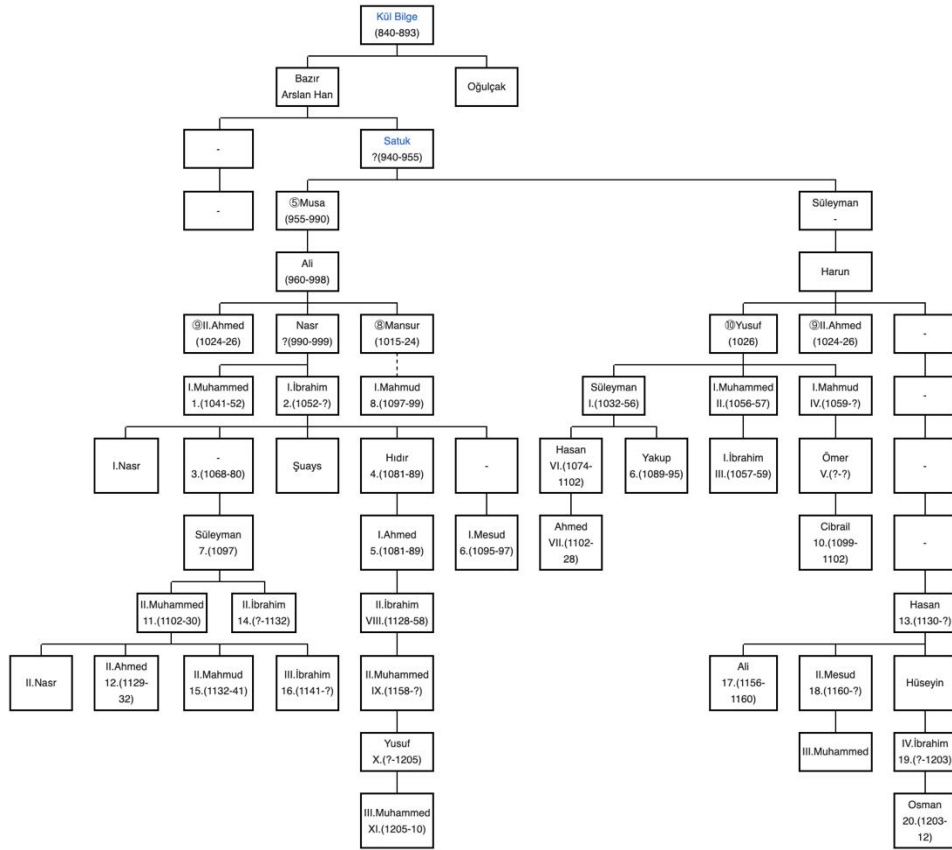
¹⁶⁷ Kitapçı, Z, a g e, S.137- 138.

¹⁶⁸ İbnü'l Esir, *El – Kâmiif*, 8, s.532.

¹⁶⁹ P. B. Golden, “*The Karakhanids and Early Islam*”, *The Cambridge History of Early Inner Asia* (ed. D. Sinor), Cambridge 1990, s. 343-373.

¹⁷⁰ Abdulkadir İnan, *Orun ve Ülüş Meselesi*, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, I, İstanbul, 1931, sayfa 123.

¹⁷¹ Vikipedi, “*Karahanlıların hükümdarlar listesi*”, https://tr.wikipedia.org/wiki/Karahanlılar_hükümdarları_listesi.

Şekil 2.6: Karahanlılar Soyağacı.

Kaynak: Vikipedi, “Karahanlıların hükümdarlar listesi”.

Doğu’da İslam Türk boyları arasında zaferlerle yayılırken, bu dönemde paralel olarak Batı dünyada ise Hilafet sarsılmış durumda olmuştur. Şii Büveyhîleri kâbus gibi çökmüş, Halifenin elinden yetkileri alınmış, İran Şiiliği ise İslam devletinin resmi dini olmaya az kalmış, bayram ve Cuma namazları Şii alimlerinin görüşlerine göre kılınır hale gelmiştir. Bu durum Müslümanlar için bir kara felaket olmuş, halk dini bu Şii zorbalardan kurtaracak bir gücün çıkmasını beklemekteydi. Onların bu beklediği umut ışığı doğu taraftan parlamıştır, Kaşgarlı Mahmud çağlar aşan Divan’ında bu durumları şu şekilde ifade etmiştir¹⁷²:

Gördüm ki, devlet güneşini Cenab- ı Hak Türk burçları üzerine doğdurmuş, felekler onların mülkleri üzerinde deveran eder

¹⁷² El- kaşgarî, Divan, İstanbul, 1333, s.292.

olmuştur. Onlara “Türk” adını Cenab- ı Hak bizzat kendisi vermiş, mülk ve saltanatı onlara miyesser kılmıştır. Bundan sonra onları asırların; koca bir cihanın hükümdarı kılmış, dehrin; bütün insanların dizginlerini de onların eline vermiştir. Böylece yüce Allah, Türkleri bütün kavimlerden üstün tutmuş, hak yolunda onlara güç- kuvvet vermiştir. Allah onlara sığınanları, onlara dayananları, daima aziz etmiş, bütün dileklerini vermiş, onları kötülerin şerrinden korumuş, ulu bir millet kılmış ve onlara kötülük edenlerin de belasını vermiştir.

Baytaş Arslan Han’dan sonra oğlu Ebu’l- Hasan Ali Arslan Han Tahta çıkmıştır. O da dedeleri gibi dini yaymak yolunda çabalar göstermiş, fergâne’yi ele geçirmiş, dini yayma yolunda şehit olmuştur. Ali Arslan Han vefatından sonra öz kardeşi Harun Han Tahta geçmiş ve Buğra unvanına sahip olmuştur¹⁷³. Yeni hükümdar tarihi kaynaklarda Kılıç Buğra Harun Han olarak kaydedilmiş olup, tahta çıktıktan sonra hedefine aldığı Aşağı Türkistan ve Samani devletini ele geçirmek için devletin merkezini Balasagun’a taşımıştır¹⁷⁴. Buğra Harun Han’ın en değerli özelliklerinden biri ise ilme meraklı olup, döneminde ilim ehlilerine, alimlere, erenlere önem vermiş, ikram ve ihsanda bulunmuştur ki, saray her çeşit adamların, bozkırlardaki irşat ehillerinin sıklıkla uğradığı mekân haline gelmiştir. Kendisi dindar bir şahsiyet olup, her emirnamesi altına “Allah Resülü’nün kölesi” olarak yazılmasını istemiştir¹⁷⁵. 990 yılında İspicâb Türk Beyliğini ele geçirdikten sonra, Uygurlar’a yönelmiş, onları da itaat altına aldıktan sonra, başka Türk boyları üzerine yürüyerek nice fetih kapılarını açmış, geniş coğrafyaya sahip Karahanlı topraklarını barış ve emniyet içinde tutmayı başarmıştır¹⁷⁶.993 yılında Balasagun’da Allah’ın rahmetine kavuşmuştur¹⁷⁷.

¹⁷³ Buğra, M. Emin, a g e, s.184.

¹⁷⁴ İbnü’l- Esir, a g e, 9. S. 95.

¹⁷⁵ A. K. Markov, *Inventarniy Katalog musulmanskih monet imperatorskago ermitaja*, St. Petersburg 1896-1904, s. 198, nr. 1.

¹⁷⁶ Barthold, W. *Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara, 1975, s.110.

¹⁷⁷ a.mlf., “*Buğra-Han*”, *İA*, II, 760-761.

Buğra Harun Han'dan sonra devletin batı kısmına Ali Arslan Han'ın oğullarından Nasır bin Ali geçerek ilk Han unvanını almıştır. İlk Han bu makamda 1012 yılına kadar 20 yıl oturmuştur. Döneme paralel olarak Abbasi halifesi el Kadir Billah ile siyasi ilişkilerde bulunmuştur¹⁷⁸. Nasır Bin Ali 1012 senesinde Karahanlılar için tehlike olan Gaznelilere karşı savaş hazırlığı yaparken vefat etmiştir.

Ardından devleti Kaşgar'dan yönetmekte olan Togan Han, Gazne Türk devletinin Kurucusu Sultan Mahmud ile anlaşma yaparak barışı sağlamış ve onlarca Müslüman kanının dökülmesini önlemiştir. Böylelikle onlar yayın ucunu Hindistan ve Doğu Türkistan olmak üzere iki tarafa yöneltmiş, İslamiyet'i yayma seferberliğinde olmuştur¹⁷⁹. Togan Han döneminde de İslam dinini yayma yolundaki hizmetler devam etmiştir. Togan Han ölümcül rahatsızlığı nedeni ile hasta yatağına düşmüş, ardından şifa bularak tekrar ayağa kalkmış ve batıya doğru göçmekte olan milyonlarca Kafir göçebe Türklerin önünü keserek devleti tehlikeden kurtarmıştır, ardından Balasagun'a dönmüş ve hasta yatağında 1016 senesinde vefat etmiştir¹⁸⁰.

Togan Han'ın vefatından sonra, Samaniler'in güçsüz olmaları, Sultan Mahmud'un Hindistan seferlerinde olması sebebi ile ilgi gösterememesi, Aşağı Türkistan'da meydana gelen Karahanlı asilzadeleri arasındaki tartışmalarla arkası kesilmeyen iktidar ve taht kavgaları başlamıştır. Toğan Handan sonra, onun beyler beyi Kadir Yusuf Han hakimiyeti eline almış, İç Asya'ya doğru gaza seferinde bulunmuş ve doğu Türkistan'ın en önemli şehirlerinde bir olan Hoten Şehrini 1032 senesinde ele geçirerek Müslüman Türk toprağına katmıştır¹⁸¹. Vefat etmeden önce, Hoten, Kaşgar, Balasagun şehirlerini Büyük oğlu 1017 senesinde büyük oğlu Ebu suca Süleyman Arslan Han'a idaresini vermiştir¹⁸². Arslan Han'ın orduları Kuzey doğuda Yabaku, Basmil, çomullar, Yımaklar ile savaşmış ve bu savaşın çoğunda galip gelmiştir. 700

¹⁷⁸ Genç, R. a g e, S.43.

¹⁷⁹ Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Ankara 1954, II, bk. İndeks; III, 1, 3-4, 42, 134-135, 172, 178, 373.

¹⁸⁰ İbnü'l – Esir, 9, s.297.

¹⁸¹ Almas, Turgun (2010). Uygurlar. Almanya: Dünya Uygur Kurultayı.

¹⁸² Abdullah, Süleyman (2011). *Dünyada Tek Bir Hoten Var Buluntular*, Tezkire-Risaleler. Şincang: Şincang Güzel Sanat Foto Neşriyatı.

000 bin kişilik düşman ordusuna karşı 40 000 kişilik orduyla zaferi elde eden kanlı savaşın zafer heyecanını yaşayan Kaşgarlı Mahmud divanında bu savaşa katılan bir gazi ağzından naklederek savaşın durumunu bize aktarmıştır¹⁸³.

Arslan Han da dedeleri gibi İslamiyet'i yayma hizmetlerinin yanı sıra ilme önem vermiştir, memleketin dört bit yanından sarayına ilim adamları, erenler, fazilet sahibi insanlar akın etmiştir. Bu din adamlarından steplerde yaşayan Türk boylarına göndermiş, bu vesileyle göçebe Türklerinden 200.000 kişi Müslüman olmuştur¹⁸⁴. Bu İslam dinin Türkler arasına girmesine bir asır bile geçmeden elde edilen ikinci büyük dini zafer olmuştur. Davet ve tebliğ hizmetleri o kadar gelişmiş ki, Çin'e kadar ulaşıldığı kaydedilmektedir. Arslan Han da vefatından önce Kaşgar önlerinden Ceyhun nehrine kadar olan geniş topraklarının Balasagun ve Kaşgar'ı kendi idaresine bırakıp, geri kalan toprakları kardeşi ve yakın akrabaları arasında üleştirmiştir. Arslan Han dini yaymayı devlet politikası haline getirmiş, İslam'ın Türk milletleri arasında yayılma açısından altın devir olarak nitelendirilebilmektedir. Dolayısıyla Türk ismi sadece Müslüman Türkler için kullanılan hale gelmiştir. Türk şehirleri İslam kültürü ile ışık almış, her şehir birer ilim yurdu olmuştur, hatta o dönemki Kaşgar'a İslami İlimlerdeki önemli mekân olma itibari ile "ikinci Buhara" adı verilmiştir, bu dönemde orijinal kitap yazan dini alimler, İslam Hukukçuları yetişmiştir¹⁸⁵.

Karahanlı toprakları coğrafya açısından hilafet merkezinden uzak, uç noktalarda olduğundan devlet kurulduğundan yıkılışına kadar sürekli olarak gayri müslim komşu unsurlarla mücadele etmek, savaşmak zorunda kalmıştır. 400 yıla yakın ayakta olduğu bu süre zarfında iç ve dış savaşlarını ustalıkla yönetmekle birlikte, devlet kültür, idari, finans ve ilmi alanlarda dev başarılar imza atmayı başarmıştır. 1042 yılında doğu ve batı olarak ikiye ayrılan devlet iki tarafta hükümdarlığını devam etmiş, Özkent'i başkent seçen Batı Karahanlılar 1212 yılında Harzemşahlar tarafından hakimiyetine

¹⁸³ Kitapçı, Z. A g e, S.166- 167.

¹⁸⁴ M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1984, II, 158-163

¹⁸⁵ Kitapçı, Z. a g e, s.160- 185.

son vermiştir, Balasagun, Talas, Kaşgar şehir önemli bölgesi olan Doğu Karahanlı devleti ise 1211 yılından Karahıtaylar tarafından bastırılmıştır¹⁸⁶.

2.2.2. Karahanlılar Döneminde İlim Durum

Karahanlı döneminde toplumun Müslüman olması, halkın yerleşik düzenli bir hayata geçmeleri onların ilmi durumunun şekillenmesi ve gelişmesinde önemli iki etken olarak nitelendirilmektedir. Üstelik bu dönemde, devlet adaları, ilmin, ilmin yayılması, gelişmesi, halkın bilinçlenmesine ciddi biçimde önem vermiştir. Böylelikle medreseler kurulup, ülkenin her tarafına yayılmıştır¹⁸⁷.

Tarihi kaynaklarda Karahanlılar döneminde Batı Türkistan'ının Semerkant, Buhara, Merginan, Özkent gibi şehirleri dönemin en değerli ve meşhur ilim ve kültür merkezi haline gelmiş, bu şehirlerde Karahanlılar'ın inşa ettiği Cami, Medrese, saraylar, Hanlar, yol, köprü, Türbe gibi kültürel inşaatlar çokça yapılmış, medeniyet ve ilim alanında uç seviyeye kadar ulaşıldığı bilgilerle sabitlenmiştir¹⁸⁸, Fakat, doğu Türkistan'ın bu dönemdeki gelişmeleri, kültür zenginlikleri ile ilgili kaynaklar çok az sayıda bulunmuş olsa da, bulunan arkeolojik eserlere bakıldığında, Doğu Türkistan'ın da Kültür ve Terakki alanında altın çağını yaşadığını öğrenmek zor değildir. Doğu Türkistan'da bulunan bu mimari zenginliklerin günümüze kadar ulaşamamasının sebeplerini şu iki kanal üzerinden düşünmek mümkün görülmüştür, birincisi, döneminin inşaat hizmetlerinde taş kullanılmadan, ahşap ve tuğla kullanıldığından zamanla bozulmaya uğramış¹⁸⁹, ikinci olarak, Karahanlı devletinden sonra Türkistan topraklarına sonu bitmeksiniz düşmanlar tarafından bozgunu uğramasıdır. Aşağıda

¹⁸⁶ Vikipedi, “Orta Çağda Hüküm Sürmüş bir Türk devleti Karahanlılar”,

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Karahanlılar>.

¹⁸⁷ Yahya Akyüz, “Türk Eğitim Tarihi”, *İç Asya Müslüman Türkleri, Karahanlılar*, S.21.

¹⁸⁸ Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed, *Târîhü'l-Beyhakî* (Arp. Trc. Y. Haşşâb ve S. Neşet),

Beyrut, Dârü'l-Nehdati'l-Arabiyye, 1982

¹⁸⁹ Ömür Bakırer, Selçuklu Öncesi ve Selçuklu dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla

Kullanımı, I Metin, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1981, s. 4.

günümüze kadar ulaşmış Karahanlı mimarisine ait olan Burana şehri Kulesi gösterilmektedir¹⁹⁰

Şekil 2.7: Karahanlılar Yapımı Burana Kulesi.

Kaynakça: “Karahanlı Yapımı Burana Kulesi”, wikimedia commons¹⁹¹.

Kadimden hüner ve zanaat konusunda usta olan Türkistanlılar, Karahanlılar döneminde İslam ile müşerref olduktan sonra İslam kültüründen de etkilenerek daha üst seviyeye çıkmıştır¹⁹². O döneme ait altın, gümüş, bakır takılar, silahlar, ev aletleri, tarım ve çiftçilik aletleri, Hoten bölgesine ait Kaştaşı adlı yeraltı zenginliğinden yapılan nefis takılar, çeyizliklere bakarak dönemin el işçiliği, tarım, sanat, zanaat, madencilik alanlarında ne kadar geliştiklerinin göstergesidir, Karahanlılar adına

¹⁹⁰ Muhlisahon Rustamova, Karahanlı Dünyası mimarisi ve Bezemeleri, Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDDB), İstanbul (2022).

¹⁹¹ “Karahanlı Yapımı Burana Kulesi”, wikimedia commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Burana_01.jpg, (08.31.2010).

¹⁹² Ömür Bakırer, *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı*, I Metin, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1981, s. 4.

yabancı ülkelere götürülen altın, gümüş ve bakır sikkeler günümüzde London, Berlin, Petrisborg müzelerinde sergilenmektedir¹⁹³.

Karahanlılar tarafından açılan medreselerde felsefe sosyal bilimler ve İslami ilimler alanında nice alimler yetişmiş, bazıları günümüze kadar ulaşmıştır, emsali olmayan başarılı ilim insanlarının yetişmesi ve onların bıraktığı dev eserlerinden Doğu Türkistan'da ilim ve kültürün en uç seviyelere kadar geliştiğinin ve alanında ehli alimlerin çokça yetiştiğinin delili olarak görmek mümkündür. Bunun cümlesinden, İslam filozoflarının en yücesi, felsefe alanında adını derinlere kazmayı başaran Ebu Nesir El Farabi Doğu Türkistanlıdır¹⁹⁴.

Farabi Talas iline yakın olan Farab Şehrinde doğmuş olup, Talas, Balasagun ve Kaşgar gibi merkezi şehirlerde tahsilini bitirdikten sonra İslam coğrafyasını ziyaret etmeye başlamıştır¹⁹⁵. Ziyareti sırasında Mısır, Şam, Bağdat gibi ilim merkezlerine gitmiş, onun ilmine hayran olmuş ve “11. Aristo” Unvanını vermiştir. Fizik, Matematik, Astronomi ve mantık alanlarında 160 eseri bulunmaktadır. Onun “İhsâu'l Ulum – İlimlerin Sayımı” Adlı Ansiklopedik eseri ve “el- Medinetü'l – Fazıla- Mükemmel şehir” gibi birkaç eseri günümüze kadar ulaşmıştır¹⁹⁶. Buharalı meşhur tıp alimi İbni Sina, ilmini Farabi'nin eserlerinden öğrendiklerini beyan etmiştir¹⁹⁷. Batı dünyasında Al- Pharabius adında meşhur olmuş, çok sayıda eseri latin diline çevrilmiş, ders kitabı olarak yüksek eğitim merkezlerinde okutulmuştur¹⁹⁸.

Felsefe alanında olduğu gibi müzik alanında da ehli haline gelen Farabi işitenleri güldüren, ağlatan ve uyutan sazı icat etmiş olup, bu sazın sırrı henüz keşfedilmemiştir. Bunun yanı sıra 70ten fazla dil bilen Farabi, bunuca başarı ve ilim sahibi olmasına rağmen hiçbir makam veya unvanı kabul etmemiştir, hayatının çoğunu Bağdat, Şam

¹⁹³ S. Lane-Poole, Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, London 1876-89, III, 120-126; IX, 193-197.

¹⁹⁴ Öztürk, C. (2007). *Türk Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Pegem Akademi, 4. Baskı.

¹⁹⁵ Mehmet Ali Ayni, *Muallim-i Sâni Fârâbi*, İstanbul 1332.

¹⁹⁶ Ali Murâd Dâvûdî, “Beķā-yi Nefs der Nazār-ı Fârâbi”, *Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyyât*, sy. 48, Tahran 1344, s. 364-372.

¹⁹⁷ Hüseyin Atay, *Farabi ve İbn Sina'ya Göre Yaratma*, Ankara 1974.

¹⁹⁸ T. J. de Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi* (trc. Yaşar Kutluay), Ankara 1960, s. 75-91.

ve Mısırda geçirse de Türk dünyası ile sıkı iletişim halinde olmuş, hayatı boyunca Türk Kültürüne ait kıyafetler giymiş ve 80 yaşında Şam'da vefat etmiştir¹⁹⁹.

Felsefe, mantık, fizik ve din felsefesi alanında yaklaşık 220 eseri bulunan Tıp bilgini İbni Sina, bilim ve fikir dünyasına getirdiği devrimlerle dünyanın dört bir yanında ses getirmiş, eserleri batı ülkelerinden yüksek eğitim kurumlarında uzun yıllar ders kitabı olarak kullanılmıştır. Batılar tarafında Tıbbın Hükümdarı adını almıştır²⁰⁰. İbni Sina ve benzeri alimlerin hayatı, eserleri, başarıları ve ilmi ile dünya çapındaki etkilerinden yola çıkarak dönemin ilimi durumunu, kalitesini, gelişimini anlamak zor olmamaktadır.

Eski dönemlerde eğitim ve öğretim faaliyetleri camilerde görülmüş olup, zamanın ilerleyişi ile eğitime olan ihtiyacın artması, eğitim konularının sınıflandırılması, genişleyen eğitim programlarına cevap verebilmek, eğitim için camiye gelenlerin cami içindeki ibadet edenlerle aynı ortamda olmasının yarattığı bazı sıkıntıları ortadan kaldırmak amacıyla orta Çağ İslam dünyasında ilk modern medrese 1066 yılında Tamgaç İbrahim Han tarafından Semerkant şehrinde inşa edilmiştir²⁰¹. Aynı bir binada hizmet veren bu medresede öğrenci yurtları, kütüphane de mevcut olmuş olup, yöneticiler seçim ile vazifeye atanır, öğrencilere burslar sağlanır, hocalara enflasyon paralelinde maaş takdim edilir, daimî kaynakları ile tespit edilen yıllık sabit bütçe gibi fonksiyonlara sahip bir medresedir. Bunun yansısı Tamgaç Han sadece Buhara'da altı bin maaşlı fakih vazifeye yerleştirmiş olup, bunlardan yola çıkarak eğitim – öğretime verilen önemi görmek mümkündür²⁰².

¹⁹⁹ Muhammed Emin Buğra, *Şarki Türkistan Tarihi*, Ankara, 1998, S.158.

²⁰⁰ Muhammet Şahin, *Türk Tarihi ve Kültürü*, Ankara, 2010, s. 75.

²⁰¹ Emel Esin, “Türkler’in İslâmiyet’e Girişi”, *Tarihte Türk Devletleri*, Ankara 1987, I, 296-306.

²⁰² Ömer Soner Hunkan, “Orta çağ semerkand’ında İlk Modern Türk Üniversitesi: Tamgaç Han İbrahim Medresesi”, *Trakya Üni Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.4, sy.8 (Temmuz 2014):17-44.

Bunun yansira medreselerde Hadis sahasında da ciddi çalışmalar meydana gelmiş, günümüze kadar eserleri ulaşan önemli alimler yetişmiştir. Eserler ise 18 tür üzerinden kaleme alınmıřtır²⁰³.

2.2.3. Karahanlılar Döneminde Edebi Durum

Karahanlı devletinin kullandığı dile Karahanlı Türkçesi veya Hakaniye Türkçesi denmektedir²⁰⁴. Orta Asya Türk edebiyatının ortak dili olmasından dolayı Müşterek Orta Asya Türkçesi de denmektedir. Karahanlı Türkçesi İşlam kültüründen etkilenmekle birlikte eski Türkçenin özelliklerini de sürdüren bir dil özelliğine sahiptir²⁰⁵. Eski Uygurcada bulunan Budizm’le ilgili kelimelerin çoğu atılıp, yerini Arap ve fars dillerinden İşlami kelimeler eklenmiřtir²⁰⁶. Karahanlı Türkçesi ile yazılan eserlerin günümüze kadar ulaşılan örnekleri de bulunmakta olup, Kur’an tercümesi, Kutadgu Bilig, *Dîvânü Lugâti’t-Türk*, Atebetü’l Hakâyık, Divan-ı Hikmet bunların cümlesindedir²⁰⁷. Bu eserleri dönemi ve dönemin edebi durumunun anlamada önemli yere sahip olup, eser ve yazarları ile ilgili detaylı bilgiler aşağıda verilmektedir.

Bu dönemde meydana gelen meşhur eserlerin başında dil bilimcisi Kaşgarlı Mahmud ve onun dev eseri *Dîvânü Lugâti’t-Türk* gelir, çalışmaya ana konu olan bu eser ve yazarı ile ilgili sonraki başlıkta detaylıca bilgi verilecektir. Bu esere paralel olarak meydana gelen Karahanlı dönemine ait ilk büyük eserlerden biri de Yusuf Has Hacıp ve eseri Kutadgu Bilig’dir. Sa’adet ve mutluluk veren anlamını taşıyan Kutadgu kelimesi ile bilim, bilgi adını veren bilig kelimesinin birleşmesinden oluşan bu kitabın

²⁰³ Nursadyk Aktanov, *Karahanlılar Dönemi Hadis Çalışmaları*, Hadis Tetkikler Dergisi 16(2), s.51-70.

²⁰⁴ M. Fuâd Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1980, s. 148 vd; Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İşlâm Tarihi*, İstanbul 1987, VI, 26-34.

²⁰⁵ Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1984, I, 52 vd.

²⁰⁶ Talât Tekin, *Karahanlı Dönemi Türk Şiiri*, Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri), Sayı: 409, Ankara-Ocak 1986

²⁰⁷ Necmettin Hacıeminoğlu, “*Karahanlı Türkçesi*”, İşlam Ansiklopedisi (2001), C.24, S. 412.

isminin anlamı Sa'adet ve mutluluk veren bilgi anlamına gelmektedir²⁰⁸. Türk dili tarihi ve kültür tarihinin en değerli eserlerinin ilklerinden bir olan bu değerli eser, Balasagun'lı Yusuf (1017, Balasagun- 1077, Kaşgar) tarafından kaleme alınmış olup, Kaşgar'da tamamlamış, dönemin Doğu Karahanlı hükümdarı Tavgaç Buğra Han'a sunmuştur²⁰⁹, Tavgaç Han eseri beğendiğinden Yusuf'a Has Hacip ünvanını takdim etmiş, böylelikle yazarın ismi günümüze kadar ulaşan Yusuf Has Hacip şeklinde tarihe kaydedilmiştir. Eser 6645 beyitten oluşmuş olup, "Feûlün Feûlün Feûlün feûl" vezinde yazılmış mesnevi tarzındadır. Ekleri ile 88 başlıktan oluşmuş olup, dört kişi arasında geçen konuşmalar sonucu insanı iki dünyada da mutluluğa kavuşturma amacıyla yazılmış olup, eserdeki Küntogdi, hükümdardır, adaleti temsil etmektedir. Aytoldı ise, vezir olup, saadeti ve devleti temsil eder, ögdülmüş ise vezirin oğlu olup, akli temsil eder, odgurmuş ise akibeti, kanaati temsil etmektedir²¹⁰.

Kutadgu biligden sonra ele alınan en eski ikinci İslam Türk edebiyat eseri ise, Atebetü'l Hakâyık'tır. Doğuştan kör olan yazar, edip Ahmed Yüknekî tarafından Türkistan'da Taşkent civarında yazıldığı ileri sürülmektedir²¹¹. Dini, sosyal ahlak kurallarını topluma kazandırmak için ayet ve hadislerle güçlendirilmiş, anlaşılır sade bir dil ile ifade edilmektedir²¹². Bu özelliklerinden dolayı eser nasihat kitabı olarak da nitelendirilmiştir. Ayet ve hadisten ilk defa bu ölçüde istifade edilerek ele alınan eser olarak İslam Türk edebiyatı sahasından yerini almıştır²¹³. Eser 10 beyitlik tevhid ile başlayıp, ardından beş beyitlik na't, beş beyitlik dört halifenin methi için manzume, gazal ile devam etmektedir. Eser toplan 14 bölüm ve 101 dörtlükten oluşmaktadır. 1444 yılında Semerkant'ta Uygur alfabesi ile yazılmış nüshası günümüzde

²⁰⁸ Halil İbrahim Şener, "Karahanlılarda Dil ve Edebiyat", Uygur Haber.

²⁰⁹ A. Caferoğlu, A.G.Makâle Ve Eser, S. 59-61.

²¹⁰ Karagöz, A. (2019). *Kutadgu Bilig*. Türk Ekini (1), 12-14.

²¹¹ M. Fuâd Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, S. 174-178

²¹² A. Caferoğlu, *Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı (Atabetü'l-Hakâyık)*, III, 61-62; aynı müelf. *Türk Dili Tarihi*, II, 75-79

²¹³ Necib Âsım, "Uygur Yazısı ile Hibetü'l-hakâyık'ın Diğer Bir Nüshası", *TM*, I (1925), s. 227-233.

Süleymaniye Kütüphanesinden saklanmaktadır²¹⁴. Yazar'ın yaşadığı dönem ve konumu ile ilgili net bilgiye ulaşılamamıştır. Yazarın eserinden yola çıkarak, onun Tefsir ve Hadis gibi İslami ilimleri iyi bilen takva sahibi, Arapça ve Farsça bilen, alim, Fâzil bir insan olduğunu anlamak mümkündür. Aşağıda günümüze kadar ulaşmış ve Süleymaniye Kütüphanesinde korunmakta olan nüshasından örnek verilmiş olup, edibin eserinin konu başlıkları ile Ayet – Hadisleri Arap dilinde, esas metni ise Karahanlı Türkçesinde Yazdığını görmek mümkündür²¹⁵:

²¹⁴ Tuncer Gülensoy, “*Atebetü'l- Hakâyık*”, TDV İslam Ansiklopedisi, 4.cilt, s. 50-51, 1991.

²¹⁵ Tuncer Gülensoy, “*Edip Ahmet Yükneki*”, TDV İslam Ansiklopedisi, 10.cilt, s.421-422,1994.

geldiğinde tekke geleneğine uyarak hazırlanmış olduğu çilehanesinde vefatına kadar meşgul olmayı seçmiştir²¹⁸. Yesevi edebi şahsiyette olduğu gibi fikri ve menkıbevi hayatıyla Türk dünyasının en büyük isimlerinden biri haline gelmiş, tesiri asırlarca devam etmiştir. Ahmet Yesevi'nin hikmetlerinden oluşan mecmuası Divan-ı Hikmet Karahanlı döneminde meydana gelen önemli eserlerden sayılmaktadır²¹⁹.

²¹⁸ F. İz, “Aḥmad Yasawī”, *EF* (İng.), I, 298-299.

²¹⁹ Kemal Eraslan, “*Ahmed Yesevî*”, TDV İslam Ansiklopedisi, 2.cilt, s.159-161, 1989.

2.3. Kaşgarlı Mahmud'un Hayatı

Bu bölümde, 11. yüzyılda yaşamış, Türk dilinin bilinen ilk sözlüğü olan *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün müellifi ve aynı zamanda en eski Türk dil bilimcilerinden biri kabul edilen Kaşgarlı Mahmud hakkında ayrıntılı bilgilere yer verilecektir.

2.3.1. Doğum Yeri ve Tarihi

Kaşgarlı Mahmud'un tam adı Mahmud bin el-Hüseyin bin Muhammed el-Kâşgarî'dir. Kendi eserinde verdiği bilgilere göre, babasının adı Hüseyin, dedesinin adı ise Muhammed'tir. Eserde yer alan ifadelerden hareketle, Mahmud'un Kaşgar'da doğduğu; babasının ise Barsganlı olduğu anlaşılmaktadır²²⁰.

Bazı kaynaklara göre Kaşgarlı Mahmud, Barsgan'da dünyaya gelmiş ve çocukluk yıllarını bu bölgede geçirmiştir. Söz konusu yerleşim, günümüzde Kırgızistan sınırları içerisinde yer alan Issık Gölü çevresine tekabül etmektedir. Daha sonra, dönemin ilim ve kültür merkezi olan Kaşgar'a yerleşmiş olması dolayısıyla "Kaşgarlı" nisbesiyle anılmıştır²²¹. Kaşgarlı Mahmud'un modern ilim çevrelerinde tanınmasının ardından, onu kendi milletlerine mal etmeye çalışan çeşitli çevrelerin etkisiyle, doğum yeri ve memleketine ilişkin farklı rivayetler ortaya atılmıştır. Bu durum, kaynaklar arasında çelişkili bilgilerin ve kavramsal belirsizliklerin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Özellikle onun Issık Göl havzasında doğduğunu ileri süren görüşler, yeterli ilmî temelden yoksun ve güvenilirliği tartışmalı kaynaklara dayanmaktadır²²².

Araştırma sürecinde elde edilen veriler, Kaşgarlı Mahmud'un doğum yeri hakkında farklı görüşlerin mevcut olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, bir diğer rivayete göre Kaşgarlı Mahmud, Kaşgar şehrine yaklaşık 45 kilometre mesafede bulunan Opal kasabasında, 1008 yılında dünyaya gelmiştir²²³. Söz konusu bilgi,

²²⁰ Besim Atalay, *Divanü Lûgat-İt- Türk Tercümesi*, S.11.

²²¹ Saim Sakaoğlu, "Kaşgarlı Mahmud ve Divan'ı Üzerine", Akademik Sayfalar, 8.Cilt, 23.Sayı, S.370, 2008.

²²² G. Hazai, "Genel Leksikografya Açısından Kâşgarlı Mahmut Hakkında Düşünceler", Bilimsel Bildiriler 1972, Ankara 1975, s. 419-424.

²²³ Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi*.

“Mahmud Kaşgarî'nin Yurdu, Hayatı ve Türbesi Hakkında” başlıklı makalede yer alan güvenilir kaynaklara dayandırılmakta olup, bu yönüyle diğer görüşlere kıyasla daha güçlü bir zemine oturduğu kabul edilmektedir²²⁴.

2.3.2. Ailesi

Kaşgarlı Mahmud, Karahanlı hanedanına mensup asil bir ailenin ferdidir. Babası Hüseyin Çağrı Tegin, taht mücadeleleri sırasında zehirlenerek hayatını kaybetmiş; bu durum, hanedan üyeleri üzerinde ciddi bir tehdit oluşturmuştur. Bu bağlamda, Kaşgarlı Mahmud'un güvenliğini sağlamak amacıyla sıklıkla yer değiştirdiği ve hayatının bir dönemini gezgin sıfatıyla geçirdiği bilinmektedir²²⁵.

Annesi ise Karahanlılar döneminin önde gelen âlimlerinden Seyfeddin Büzürgvâr'ın kızı Bubî Râbia'dır. Annesinin sahip olduğu entelektüel birikim ve ilmî donanım, Kaşgarlı Mahmud'un eğitim sürecinde belirleyici bir rol oynamıştır²²⁶.

Bazı kaynaklara göre, Kaşgarlı Mahmud'un dedesi, 992 yılında Buhara'yı fetheden Hârûn Buğra Han'dır. Bu görüşe göre Mahmud, Hârûn Buğra Han'ın üçüncü kuşaktan torunu olarak tanımlanmaktadır²²⁷.

Araştırma sürecinde ulaşılan önemli kaynaklardan biri, Kaşgarlı Mahmud'un nesep şeceresine dair detaylı bilgiler sunmaktadır. Doğu Türkistan'da yapılan saha çalışmaları sonucunda elde edilen bu şecere, aile içinde kuşaktan kuşağa aktarılarak günümüze kadar ulaşmıştır. Şecerede, Kaşgarlı Mahmud'un soyunun Bilge Kül Kadir Han'a dayandığı, onun oğlu Bazır Arslan Han ve torunu Sultan Satuk Buğra Han üzerinden devam ettiği belirtilmektedir. Buna göre Kaşgarlı Mahmud, Karahanlı hanedanının Satuk Buğra Han kolundan Muhammed Arslan Han oğlu Hüseyin'in oğludur.

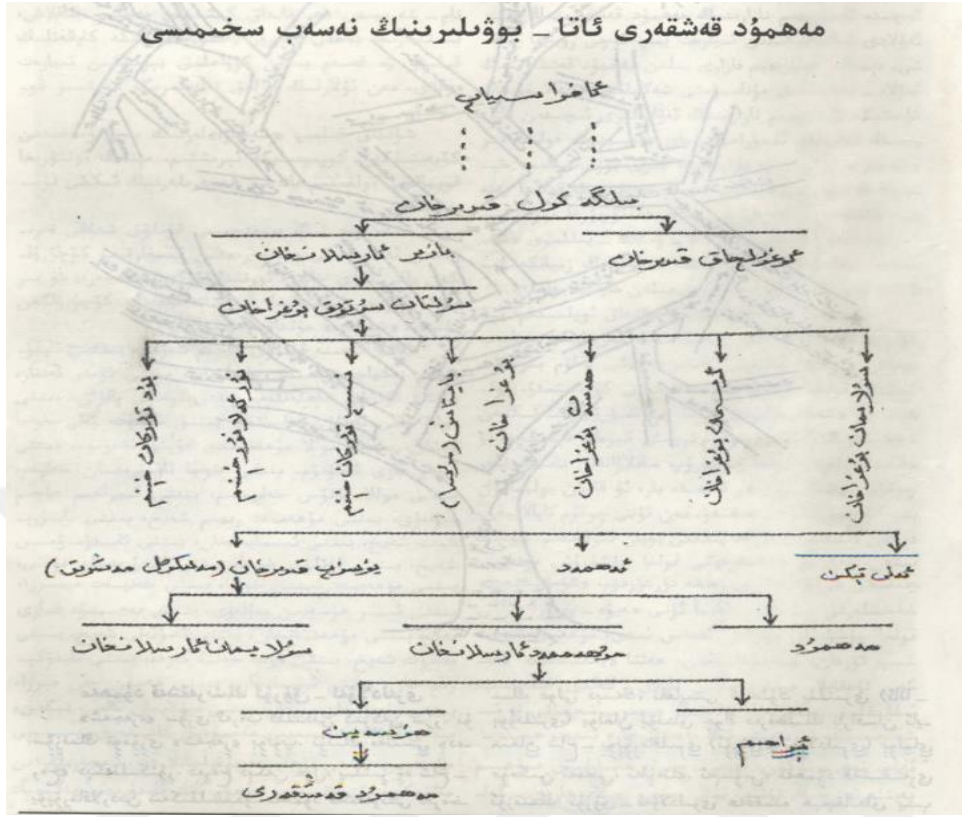
²²⁴ “Mahmut Keshqeri'ning yurti, hayati ve Maziri heqqide”, Tarim Dergisi, sayı 3, Ürümçi (1984).

²²⁵ Vikipedi, *Kaşgarlı Mahmud*, https://tr.wikipedia.org/wiki/Kâşgarlı_Mahmud.

²²⁶ Ömer Faruk Akgün, “*Kaşgarlı Mahmud*”, TDV İslam Ansiklopedi, 25.cilt, s.9-15.

²²⁷ Ömer Faruk Akgün, “*Kaşgarlı Mahmud*”, TDV İslam Ansiklopedi, 25.cilt, s.9-15.

Bu kıymetli bilgilerin literatüre kazandırılması hem tarihî hem de kültürel açıdan önemli bir katkı olarak değerlendirilmelidir²²⁸:

Şekil 2.9: Kaşgarlı Mahmud Neseb Şeceresi.

Kaynak: Ömer Osman Şifa-i, “*Mehmut qeshqerining hayat sheJerisi*”, Şincan Sosyal Bilimler dergisi.

2.3.3. Tahsili

Tarihi kaynaklara bakıldığında Kaşgarlı Mahmud ile ilgili detaylı bilgiye çok az rastlanmaktadır, bu araştırmada tüm bilgi kırıntılarını birleştirerek Kaşgarlı Mahmud ile ilgili bütüncül bilgi vermeye gayret gösterilmektedir. Türk dili Tarihinin yeniden yazılmasına anahtar olan, kapsamındaki donanımlı bilgilerle Türk dili tarihindeki pek çok karanlıkların aydınlanmasına neden olan bir eserin yazarı, Türkoloji biliminin kurucusu, Türk sözlükçülüğünün öncüsü, ilk sözlük yazarı ve dil bilimcisi olarak kabul

²²⁸ Ömer Osman Şifa-i, “*Mehmut qeshqerining hayat sheJerisi*”, Şincan Sosyal Bilimler dergisi, sayı 5, (2005).

edilmektedir²²⁹. Bu niteliklerine ek olarak, tüm Türk boylarını tek tek gezerek onların söz varlığını ve sözlü edebî mirasını kayıt altına alması, kendisini tarihteki ilk derlemeci olarak da konumlandırmaktadır.

Tüm araştırmalar Kaşgarlı Mahmud ile ilgili aynı noktayı göstermektedir. Kendi eserinde de belirttiği üzere; Türklerin en güzel konuşanı, en açık anlatanı, en iyi eğitim göreni, en köklü soydan geleni, okçulukta en mahir hanedan ailesine mensup bir şehzadedir. Bunun yansıra, eserine bakıldığında Kaşgarlı'nın Türk dilinin söz varlığı üzerine çok ayrıntılı bilgiye sahip olduğunu görmek zor değildir.

Doğduktan sonra ilk öğrenimi ve gençlik dönemlerini kendi memleketi opal 'da geçiren Kaşgarlı Mahmud, çocukluk döneminde donanımlı ve kültürlü annesinin terbiyesinde olmuş, Mektebe önce Opal'da başlayıp, gençlik yıllarında Kaşgar şehrinde yüksek sınıftan aile çocuklarının eğitim gördüğü, dönemin en meşhur medresesi olan Hamidiyye ve Saciyye medresesinden tahsil görmüştür. Tahsilinde bulunduğu hocalarından biri de eserinde belirttiği üzere Şeyh İmam ez-zahid Hüseyin Bin Halef el-Kaşgari'dir²³⁰.

Kaşgarlı Mahmud araştırma yaparken dönemin en gelişmiş araştırma yöntemlerini kullanmış olup, kitabı yazmadan önce Türk dili ve Arap dilinde yazılmış olan sözlükleri ve sözlük yazımına ait kaynakları derinden araştırdığı tahmin edilmektedir. Bununla birlikte Arap Tarihi, İslam Tarihi, İslam felsefesi, Kuran ve Hadis ile ilgili ilim tahsilinde bulunmuştur. Kitabını yazarken biriktirdiği geniş çaplı bilgi ve üst düzey araştırma yöntemlerinden istifade ederek, yeni bir sözlük yazım kuralı ortaya koymuştur. Bununla ilgili eserinde şu ifadeyi kullanmaktadır: “İrdemen onu yerinde bulsun, arıyan sırasında arasın diye her kelimeyi yerli yerine koydum; derinliklerini alana çıkardım, katılıklarını yumuşattım. Yıllarca birçok güçlülere göğüs gerdim. Bu Lügat kitabını baştan sonuna dek sekiz ayrımda topladım²³¹.

²²⁹ Sultan Mahmut Kaşgarlı, “Büyük Türk Bilgini Kaşgarlı Mahmut'un Kişiliği ve Türk Bilinci”, Dil Dergisi, nr. 33, Ankara 1995, s. 10-15.

²³⁰ Türk Dil Kurumu, “Kaşgarlı Mahmud”, <https://tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/kasgarli-mahmud/>, 17.10.2019.

²³¹ Besim Atalay, a g e, S.5.

Medrese döneminde ise klasik ilimlerle birlikte Arapça, Farsça öğrenmiştir. Halifeye eserini takdim ettikten sonra 1080 yılında kendi memleketine dönmüş, kurduğu Medresi-i Mahmudiyye’de müderrislik yapmıştır. Kaşgarlı Mahmud’un en önde gelen ve fazlasıyla üzerinde durulmuş yönleri olan dilci ve lügatçi olmanın yansısı, *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’de kullandığı sözlerin daha iyi anlaşılması, akıllarda daha kolay kalabilmesi için bol bol yer verdiği manzum metinler, derledikleri içindeki öncelikli yer verdiklerinin anonim halk edebiyatına ait olması, aruz vezninde yazılmış şiirlerin bulunması onun gereğince değerlendirilmemiş bir diğer özelliği olan edebiyatçı hüviyeti ve şiire olan ilgisini ortaya koymaktadır²³².

Dîvânü Lugâti’t-Türk’te söz varlığı konusunda kullandığı yöntemi açıklarken, kullanımdan düşmüş eski sözleri sözlüğüne dahil etmediğini belirtmektedir. Bundan yola çıkarak Kaşgarlı’nın Türk boylarından topladığı kelimelerin anlamı, türleri, çeşitli özellikleri, Türkçenin söz varlığı üzerine çok ayrıntılı bilgiye sahip olduğunu, kendisini iyi yetiştirdiğini ve çok iyi dil öğrenimi gördüğünü öğrenmek mümkündür²³³.

2.3.4. Ziyaretleri

Kaşgarlı Mahmud’un, hanedan ailesi içinde yaşanan siyasi çekişmelerin ve kanlı darbelerin ardından yaklaşık 20 ila 29 yaşları arasında hicret hayatına başladığı ifade edilmektedir. On yılı aşkın bir süre süren bu seyahatlerinin ardından, yaklaşık 50 yaşlarındayken meşhur eseri *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’ü kaleme almıştır²³⁴. Bazı kaynaklarda, Kaşgarlı Mahmud’un 1057 yılında vuku bulan hanedan içi darbeler sonucunda, 49 yaşında iken Pamir Dağları’ndaki Sarp Muk Geçidi üzerinden sınır dışına çıktığı, Türk boylarını dolaşarak yaklaşık 20 yıl süren bir saha araştırmasından sonra 1072 yılında Bağdat’a ulaştığı belirtilmektedir²³⁵.

²³² Ömer Faruk Akgün, a g e.

²³³ Şükrü Halûk Akalın, “*Binyıl önce Binyıl sonra Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati’t – Türk*”, Ankara (2008), s.11.

²³⁴ Tarım Dergisi, a g e.

²³⁵ Türk Dil Kurumu, a g e.

Kaşgarlı Mahmud, doğup büyüdüğü coğrafyadan ayrıldıktan sonra ilim ve siyaset merkezi olan Bağdat'a yönelmiş; burada, o dönem Selçuklu sultanı Melikşah'ın hanımı ve aynı zamanda kendi akrabası olan Terken Hatun'un himayesinde yaşamış ve başta *Dîvânü Lugâti't-Türk* olmak üzere iki kıymetli eserini kaleme almıştır²³⁶.

Kaşgarlı, seyahatleri esnasında başta Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma ve Kırgız boyları olmak üzere çeşitli Türk topluluklarını bizzat ziyaret etmiş, onların dil özelliklerini, ağız yapılarını, söz varlıklarını ve sözlü edebiyat unsurlarını doğrudan kayda geçirmiştir. Kendi ifadesiyle, bu boylar arasında yıllarca süren seyahatlerde bulunmuş ve sahadan edindiği verileri ilmî bir disiplin içerisinde değerlendirmiştir²³⁷.

Kaşgarlı Mahmud'un Kaşgar'dan Bağdat'a uzanan ilmî seyahat güzergâhı üzerine yapılan araştırmalar sırasında, sürece ışık tutan önemli bir kaynağa ulaşılmış ve bu kaynakta yer alan harita, söz konusu yolculuğun coğrafi seyrini görsel olarak yansıtmaktadır. Aşağıda sunulan harita, Kaşgarlı Mahmud'un Doğu Türkistan'dan

²³⁶ İmincan Ehmidi, “*Mehmut qeshqiri*”, *Uyghur edebi Tarihidiki Namayendeler*, Şincan Halk Yayınevi (1996).

²³⁷ Besim Atalay, a g e.

başlayıp Orta Asya steplerini ve Türk boylarını aşarak Bağdat'a kadar uzanan ilmî derleme ve seyahat sürecini göstermektedir:

Şekil 2.10: Kaşgar'dan Bağdat'a Kaşgarlı'nın Yolculuğu

Kaynak: Şükrü Haluk Akalın²³⁸.

Haritada, Kaşgarlı Mahmud'un Bağdat'a doğru gerçekleştirdiği ilmî yolculuk sürecinde geçtiği güzergâh ve dönemin Türkistan coğrafyasına dair genel bir görünüm elde etmek mümkündür. Bu bağlamda, doğuda Çin sınırlarından başlayarak, batıda Mısır ve Akdeniz'e; güneyde ise Umman Denizi ve Basra Körfezi'ne kadar uzanan geniş bir coğrafya dikkate sunulmaktadır. Harita üzerinde, Türkistan'a ait önemli merkezlerden Barsgan, Kaşgar ve Opal gibi yerleşim yerleri ile Orhun Yazıtları, Tanrı Dağları, Kaşgarlı Mahmud'un yurdunu terk ederken geçtiği Pamir Dağları, Bağdat şehri, Arap Yarımadası ve Hazar Denizi gibi önemli coğrafi unsurlar da yer almaktadır. Bu görsel, dönemin kültürel ve siyasal coğrafyasını anlamlandırma açısından da kıymetli bir veri sunmaktadır²³⁹.

²³⁸ Şükrü Haluk Akalın, A G E, S.12-13.

²³⁹ Osman Fikri Sertkaya, "Son Bulunan Belgeler Işığında Kâşgarlı Mahmûd Hakkında Yeni Bilgiler", Dîvânü lûgati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri, Ankara [2000], s. 130-146.

Öte yandan, Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün mukaddime kısmında Türk milletiyle ilgili önemli bir hadisi aktarmaktadır. Söz konusu rivayeti, Buharalı bir âlimden ve Nîşâburlu bir başka âlimden işittiğini bizzat ifade etmiş ve bu hadise dayalı olarak Türklerin yüceliğine dair görüşlerini temellendirmiştir.

*Andiçerek söylüyorum, ben Buharanın- sözüne güvenilir-
imamlarının birinden ve başkaca Nîşaburlu bir imamdan işittim,
ikisi de senetleriyle bildiriyorlar ki yalavacımız kıyamet belgelerini,
ahir zamann karşıklıklarını ve oğuz Türklerinin ortaya çıkacaklarını
söylediği sırada “Türk dilini (mutlaka) öğreniniz. Zira mülk ve
saltanat uzun zaman onların elinde kalacaktır²⁴⁰.*

Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eserinin mukaddime kısmında yer alan ifadelerden biri de Türklerle ilgili bir hadisi aktarırken kullandığı “سَمِعْتُ” ifadesidir. Bu kelime, Hadis Usûlü ilminde “duydum” anlamının ötesinde, doğrudan “hadis işittim, hadis rivayet ettim” anlamına gelmekte olup, genellikle hadis râvîleri tarafından şeyhlerinden hadis alırken kullanılan teknik bir terimdir²⁴¹. Bu kullanım, rivayetin doğrudanlık derecesini gösteren önemli bir hadîsî ifadedir.

Dolayısıyla, Kaşgarlı Mahmud'un bu lafzı tercih etmiş olması, onun hadis eğitimi aldığına, bu alanda nakil ehliyeti bulunduğu ve Buhara ile Nîşâbur gibi dönemin önde gelen ilim merkezlerinde hadis öğrenimi gördüğüne işaret etmektedir. Bu durum, onun yalnızca dil bilimci değil, aynı zamanda klasik İslamî ilimlerle de meşgul olmuş donanımlı bir alim olduğunu göstermektedir²⁴².

2.3.5. Eserini Halifeye Takdim Edişi

Kaşgarlı Mahmud, memleketinden ayrıldıktan ve çeşitli Türk boylarına yönelik saha ziyaretlerini tamamladıktan sonra Bağdat'a yerleşmiştir. Bu dönem, Büyük Selçuklu

²⁴⁰ Besim Atalay, A G E, S.4.

²⁴¹ Süyûtî, Tedrîbü'r-râvî (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatif), Kahire 1385/1966, II, 8 vd.

²⁴² Muhammed Salih Damolla, “Türki Tillar Divanining Muqaddimisi Heqqide Deslepki İzdinish”, Çin Müslümanlar Derneği, Sayı:2004-1, S.46.

Sultanı Melikşah'ın hüküm sürdüğü, aynı zamanda Kaşgarlı Mahmud'un akrabası olan Karahanlı Melikesi Terken Hatun'un nüfuz sahibi olduğu bir devreye tekabül etmektedir. Kaşgarlı'nın Irak'a yerleşmesinde, Terken Hatun'un himayesinin etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Söz konusu zaman diliminde Bağdat, İslam dünyasının en önemli ilim, kültür ve medeniyet merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Ayrıca bu dönemde şehir, Türklerin siyasî nüfuzu altına girmiş, Abbâsî hilafet makamı da büyük oranda Türklerin desteğiyle varlığını sürdürür hâle gelmiştir²⁴³.

Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eserini 1072 yılında Bağdat'ta yazmaya başladığı, 1074 yılında tamamladığı ve ardından eseri dört defa gözden geçirerek 1076 yılında nihai şekline kavuşturduğu bilinmektedir. Eserini son hâline getirdikten sonra, 1077 yılında dönemin Abbâsî halifesi Muktedî-Biemrillâh'ın oğlu Ebü'l-Kâsım Abdullah'a takdim etmiştir²⁴⁴.

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün mukaddime kısmında, bu takdim sürecine dair şu ifadelere yer vermektedir²⁴⁵:

Bana sonsuz bir ün, bitmez tükenmez bir kaynak sağlaması dileğiyle bu kitabı yazdım ve Tanrı'ya sığınarak adını Dîvânu Lugâti't – Türk koydum. Kutsal Peygamber'in postunda oturan, Haşimi soyundan ve Abbasoğullarından gelen, Tanrı'nın halifesi Ebü'l-Kasım Abdullah ibn Muhammedü'l- Muktedi Biemrillah katına armağan ettim.

Bu ifadeler, Kaşgarlı Mahmud'un ilmî çalışmasına yalnızca bölgesel değil, aynı zamanda hilafet merkezi olan Bağdat'ta da itibar ve meşruiyet kazandırdığını göstermektedir.

2.3.6. Kaşgar'a Dönüşü ve vefatı

Kaşgarlı Mahmud, 1080 yılında *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eserini tamamlayıp Abbâsî halifesine takdim ettikten sonra, 89 yaşında memleketi Kaşgar'a dönmüştür. Artık

²⁴³ Necib Âsım, “Türk Dilinin Tarihî Sarfı”, DEFM, IV/1 (1925), s. 45-67.

²⁴⁴ Vikipedi, Kaşgarlı Mahmud, https://tr.wikipedia.org/wiki/Kaşgarlı_Mahmud.

²⁴⁵ Besim Atalay, a g e.

yaşadığı dönemin saygın bir dil âlimi ve mütefekkeri olarak tanınmakta, ilmi şahsiyetiyle hem Türk dünyasında hem de Arap coğrafyasında itibar görmektedir.²⁴⁶

Dönüşünün ardından doğduğu yer olan Opal kasabasında "Medrese-i Mahmudiyye" adıyla bir eğitim kurumu inşa ettirmiştir. Bu medresede yaklaşık sekiz yıl müderrislik yapmış, Türk diline ve İslami ilimlere dair birikimini öğrencilerine aktarmıştır. Kaşgarlı Mahmud, 97 yaşında vefat etmiş, cenazesi ise ilim hizmetinde bulunduğu söz konusu medresenin avlusuna defnedilmiştir.²⁴⁷

Vefatından sonra öğrencileri ve takipçileri tarafından bir türbe inşa edilmiş, bu türbe tarih boyunca dört kez restore edilmiştir. Günümüzde türbe, kültürel miras niteliği taşıyan bir müze olarak ziyaretçilere açık hâle getirilmiş ve Kaşgarlı Mahmud'un hatırasını yaşatan önemli bir anıt-mezar konumuna gelmiştir²⁴⁸.

²⁴⁶ Kafalı, Mustafa, "Divan-Ü Lûgat-İt Türk'ün Tarihi Coğrafya Bakımından Kaynak Olarak Değerlendirilmesi", *Dil Dergisi*, Kaşgarlı Mahmud Özel Sayısı, Sy. 33, Ankara, Temmuz 1995, S. 92–93.

²⁴⁷ Barat, Kahar, "Discovery Of History: The Burial Site Of Kashgarlı Mahmud", *Central Asia Reader: The Rediscovery Of History*. Ed. H. B. Paksoy, Armonk, Sharpe, 1994, Pp. 77–81.

²⁴⁸Hilmi Demir, "Uygarılıktan Zulme Kaşgar'ın Hikayesi", *Türkiye Gazetesi* (2019. 06. 29).

Şekil 2.11: Kaşgarlı Mahmud'un Opal'daki Türbesi

Kaynak: Devlet-i Aliyye-i, “Kaşgarlı Mahmud”²⁴⁹.

Yukarıdaki Şekil 8.de belirtildiği üzere Kaşgarlı Mahmud’un Türbesi Kaşgar Şehrinin Opal kentinde olup, yakın tarihe kadar halk arasında “Hazreti Mollam Türbesi” olarak bilinmekte ve mezar şeyhleri tarafından muhafaza edilmiştir²⁵⁰. Fakat Uygur Araştırmacıların elindeki izleri takip ederek ve yerel halkın ağzından, akraba bağlarından, mezar şeyhlerinden, yurt büyüklerinden duyduğu eski kelimeler ve Divan üzerindeki bilgilerle eşleştirerek yaptığı derinlemesine araştırması neticesinde türbenin Kaşgarlı Mahmud’a ait olduğu sonucuna varılmıştır. Günümüzde müze olarak kullanılan Türbede 97 tane merdiven bulunmakta olup, Kaşgarlı Mahmud’un ömrünü temsil etmektedir²⁵¹.

²⁴⁹ Devlet-i Aliyye-i, “Kaşgarlı Mahmud”, <https://www.devletialiyeyi.com/Zaman-Tuneli/kasgarli-mahmud>, 2025. 01.13 tarihinde alındı.

²⁵⁰ Kâmil Toygar, “Kaşgarlı Mahmud’un Türbesinde,” *Türk Dünyası Tarih Dergisi* 1, no. 3 (1987): 12–14.

²⁵¹ İbrahim Muti-i, “*Mehmud Qeshqerining yurti, hayati ve maziri heqqide*”, *Tarım Dergisi*, sayı-3, 1984.

Buna ek olarak, 1836 yılı 21 Ekim Cuma gününde yazılmış olan, Kaşgar Şeriye Mahkemesi tarafından mühürlenene, 114 yaşındaki Molla Sadık Elem'in vakfettiğı mesnevisinin ortaya çıkışı ile içindeki net bilgilere dayanak Kaşgarlıının mezarının Opal köyünde olduğı kesinlik kazanmıştır. Araştırma sırasında elde edilen Şah Ala oğlu Molla Sadık'a ait olan mesnevinin vakıf belgesinin asıl nüshası ve Türkiye Türkçesine aktarılmış biçimi aşağıda verilmektedir²⁵²:

²⁵² Şükrü Halûk Akalın, a g e, s.32-35.

تا در محقق بر نوبت یکی بود الی الی ماه رجب ۱۰۰۰ نبت و نعت بقربلی مفا فان کاشغری حکم را انجا
 میندیشد و بعد از علم بن شاه اولاد خود خانم فی الزیل تند و سواد و حالتم بر روز
 نورت باشن سالم بدین علم نفسیات اشتیاق ادبلیغ کیفیات بدین علوم یکی بر مقول و فستیمیل بدین
 معرفت شش دفتری مشغول علم مرفان معنوی فلم جنهار بدین اودان صحیفه بک زینت
 قیمت بهامای زر خرید کینا بم نه بلده کاشغری در موضع اوینقل تحت اجل چشم زو لولی محمد سیده
 مضق عرفان حضرت مولاهم شمس الدین حسین صاحب فلم محمود کاشغری نمتلدا رتبه زو
 مطلق و تصدیق مو بتر باید که پروا و نوع ادب معرفت کینا بم فی ادب علم آریاب اهدیه یوم بازار شمس الدین
 حسین صاحب فلم محمود کاشغری نبت قمر منیر بک محمد سیده چشم زو لولی نظر اید اودتوروب
 مذکور کتاب فی مطالع قلب صاحب فلم حضرت مولاهم شمس الدین حسین محمود کاشغری
 نبت صد ایدیه دو عاقلید اولاد امت قومی ملت اکتب علم قلب فضل کمال انا فی شیخه سعی تلغای
 بو مذکور و قد اکتب بم نه باشن شاگردیم مولاهم خلفت بن املا عوضانی متولی نصب طلبیم
 دینا خانم فی الذیل موصادق علم او زهریم زبایدیم
 منکر قریم نبت استیلقی غر علمه مدرس انظر افوزیم دیوان شاهان مولاهم عبدالرحیم نظاری
 و نوروز کاتب تند و سن کاتب تری شیخ افوزیم مولاهم صوری او یغان بن بدین تورول یکی محمد
 شاه عدله

Şekil 2.12: Mesnevi Vakıf Belgesinin Aslı.

Kaynak: Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati'T-Türk-Şükrü Haluk Akalın.

Tarih 1252 yılı kutsal Recep ayının on dördüncü günü, Sığır yılında, Kâşgar ilinin şeri mahkemesinin kadısı, şeriatın direği, aşağıya mührünü basmış olan ben *Şah Ala Abund oğlu Molla Sadık Elem*, yüz on dört yaşında sağlıklı (aklım başımda) olarak, bilime duyduğum ilgi ve istekle, edeple elimde mukavvayla ciltli marifet kaynağı altı defteri, sayfaları içtihat kalemliyle süslenerek yazılmış, paha biçilmez, altına satılabilecek *Mesnevi-i Şerif* adlı kitabımı Kâşgar'ın Opal ilçesinin dağ kenarında, soğuk pınarın yanına defnedilen Hazret-i Mevlam Şemseddin Hüseyin oğlu kalem erbabı Kâşgarlı Mahmud'un mezarına tamamen bağışladım ve ebediyen sadaka olarak verdim. Bu büyük yazara tamamıyla bağışlanan bilim ve marifet yüklü kitabımı, yazarların ve bilim erbabının Şemseddin Hüseyin oğlu kalem sahibi Kâşgarlı Mahmud'un mübarek kabri üstünde soğuk suyun aktığı pınarın yanında oturup söz konusu kitabı inceleyerek kalem erbabı Hazret-i Mevlam dinin güneşi Hüseyin oğlu Kâşgarlı Mahmud'a dua etmelerini, Müslüman çocuklarına ve milletimize bilim öğreterek onların erdemli olmalarını sağlamak için çalışmalarını diliyorum. Bağışladığım bu kitabıma baş öğrencim *Molla Eyd Helpet Molla Evezoğlu*'nu uygulayıcı olarak tayin ettim deyip aşağıya ben *Molla Sadık Elem*, mührümü bastım. Bu kararımın doğruluğunu müderris bilgin el-Nazar Ahunum, Başkâtip Molla Abdurrahman-ı Nizari, Kâtip Nevruz, Kâtip Turduş, Turdı Şeyh Ahunum, Molla Goculak, Opal'dan Zeydin Korulbegi tanıktılar.

Ulemanın en tanınmış,
zamanın bilgini
Şah Ala oğlu Molla Sadık

Şekil 2.13: Mesnevi Vakıf Belgesinin Türkiye Türkçesine Aktarılmış Hali.

Kaynak: Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati'T-Türk-Şükrü Haluk Akalın.

Mesnevi Belgelerinden açıkça görülebildiği üzere, Kaşgar'ın Opal ilçesinde bulunan Hazreti Mevlam'ın Kaşgarlı Mahmud olduğu, bu Mesneviyi dönemin en tanınmış

uleması Şah Ala oğlu Molla Sadık'ın edebi sadakası olarak Kaşgarlı Mahmud'un mezarına bağışladığı öğrenmek mümkündür.

2.3.7. Edebi Kişiliği ile Meselelere Yaklaşımı ve Katkıları

Tarihte Doğu Karahanlılar'ın hüküm sürdüğü, günümüzde ise Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde kalan Doğu Türkistan toprakları, İslam coğrafyasının en doğu ucunda yer almakta ve tarih boyunca pek çok zorlu sürece sahne olmuştur. Söz konusu coğrafya; sık sık maruz kaldığı istilalar, iç karışıklıklar ve dış müdahaleler sonucunda, köklü medeniyet birikimini yansıtan pek çok değerli kaynağını ve ilmî eserlerini kaybetmiştir²⁵³. Bu nedenle bölge, tarihî hafızadan ve ilmî ışıklardan büyük ölçüde mahrum bırakılmış, toplum ise derin bir kültürel ve manevi kopuş yaşamıştır.

İşte bu bağlamda, Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eseri, yalnızca Türk dili açısından değil, tarih, edebiyat, kültür ve medeniyet tarihi açısından da eşsiz bir kaynak olarak öne çıkmaktadır. Dîvân'ın yeniden ilim dünyasına kazandırılması, sadece bilimsel literatüre katkı sağlamakla kalmamış, aynı zamanda tarihî hafızanın yeniden inşasına vesile olmuş, özellikle Doğu Türkistan halkı için bir kimlik ve aidiyet bilinci oluşturmuştur. Zira Dîvân, sadece bir sözlük değil, Türk milletinin kolektif hafızasını taşıyan bir edebî, linguistik ve medeniyet belgesidir.

Bu yönüyle Dîvânü Lugâti't-Türk'ün yeniden neşri ve çeşitli dillere tercüme edilmesi, özellikle Türk dünyasında kültürel farkındalık oluşturarak milletin kendine güvenini pekiştirmiştir. Bu hususu günümüz Uygur entelektüelleri de vurgulamaktadır.

Nitekim çağdaş Uygur yazarlarından Abdulkadir Celaleddin, Kaşgarlı Mahmud'un vefatının 1000. Yılı anısına düzenlenen uluslararası bir sempozyumda yaptığı konuşmada, eserin Uygur Türkçesine çevrilmesinden duyduğu memnuniyeti ve eserin Uygur halkına kazandırdığı kültürel değeri şu ifadelerle dile getirmiştir²⁵⁴:

²⁵³ Turgun, Almas, "Kadımki Uygur Edebiyatı", Kaşgar Uygur Neşriyatı, Kaşgar, 1988, s. 333-334.

²⁵⁴ Abdulkadir Celaleddin, "Mehmud Qeshqeri ve İniskilopedi", Şincan Üniversitesi İlmî Dergi, Sayı.27-1, 2006.

Kültür ve medeniyet alanında çokça kayboluşa maruz kalan, kendilerini cehalet, yok edişle bırakılmış, kara toprakta tarla işine mecbur kılınan köle olarak kabullendirilen Uygur halkı, bu eserin dünya sahasında, ilim, medeniyet alanındaki etkisi ve kabul görüşünden, kendi yerini tekrar hatırlamaya, kendilerinin aslını tanımaya başladı.

Bunun yansira Divan'ın bulunuşu Karahanlı dönemi öncesi ve sonrası ile ilgili kültür, sosyal hayat, ilim, Fen, Uygur ve Türk toplumunun hayat tarzı, Ahlak Kurallarını tanımasına meydan hazırladı. Kaşgarlı Mahmud dönemin en önemli dillerinden Arapça ve Türk dilindeki belagat ve fesahati kendinde bulundurmuş yetenekli dil bilimcisi olarak, dönemin dil araştırmasına da ciddi katkı sağlamıştır

Kaşgarlı Mahmud, dönemin en etkili dillerinden biri olan Arapçanın yanı sıra Türkçeye de hâkimiyetiyle öne çıkmış; belâgat ve fesahat yönünden her iki dili yetkin biçimde kullanabilmiştir²⁵⁵. Bu özelliği sayesinde, yalnızca bir sözlük yazarı değil, aynı zamanda üst düzey bir dil bilimcisi kimliğiyle, döneminin dil araştırmalarına da nitelikli katkılarda bulunmuştur. Eserinde Türkçenin dil zenginliğini sistemli bir biçimde sergilemesi, onu hem sözlükbilim hem de karşılaştırmalı dil araştırmaları bakımından öncü bir kaynak haline getirmiştir²⁵⁶.

Araştırma sırasında elde ettiğimiz bir Uygur araştırmacı, Kaşgarlı Mahmud'un "Ölmez eser" adını alan Dîvânu Lugâti't – Türk adlı eseri ile ilim sahasına ve ilim talebelerine ışık tutacak, yol gösterecek, bu yolda onlara sağlayacak katkıları ve örnek alınacak yönlerini şu şekilde ifade etmiştir:

- İlme Adanmışlık ve Disiplinli Çalışma Ahlâkı: Kaşgarlı Mahmud'un eğitim ve araştırma süreci, usanmadan ve yılmadan sürdürülen bir ilim yolculuğudur. Hayatı boyunca ilmi kendisine dost edinmiş, bilgiye karşı doyumsuz bir iştiyak içerisinde hareket etmiş, sistemli ve kapsamlı araştırmalarla her alanda derinleşmeye gayret göstermiştir.

²⁵⁵ Hikmet İlaydın, "Divan'la İlgili Bazı Gözlemler ve Düşünceler," *Türklük Bilgisi Dergisi (Türklük Bilgisi/Türk Dünyası)* 27, no. 253 (1 Ekim 1972): 96–103.

²⁵⁶ Abdükadir Celaleddin, "Mehmud Qeshqeri ve İniskilopedi", Şincan Üniversitesi İlimi Dergi, Sayı.27-1, 2006.

- Ahlâk, Fazilet ve Tevazu: Kaşgarlı Mahmud'un, ilmi ve ahlâkı bir bütün olarak değerlendiren, dili üstün gören ancak buna rağmen tevazu sahibi olan kişiliği de örnek alınmaya değer yönleri arasında yer almaktadır.
- İleriye Taşıma Ruhuna Sahiplik: Kaşgarlı Mahmud, yalnızca var olanla yetinmeyip, önceki bilgileri dönemin ihtiyaç ve şartlarına göre yeniden değerlendirip ileriye taşımaya çalışan bir zihniyete sahiptir. Sürekli gelişime açık oluşu, onun zamanın ruhuna uygun üretkenliğini de ortaya koymaktadır.
- Gelenekten Geleceğe Bakış: Kaşgarlı Mahmud, ecdaddan devraldığı ilmî ve kültürel mirası yalnızca korumakla kalmamış, onu gelecek kuşaklara aktarmayı da bir sorumluluk olarak görmüştür. Geçmişin değerlerini geleceğe taşıyabilecek bir bilinç ve vizyonla hareket etmiştir²⁵⁷.

Dîvânü Lugâti't – Türk'ün bulunuşu ile dil çalışmalarına yeni bir kapı açılmıştır. Türk dilinin en eski araştırmacısı kimliği ile Kaşgarlı Mahmud Türk dilinin Arap dili kadar zengin bir dil olduğunu ispatlamıştır. Eserin bulunuşu Türk dili tarihini yeniden yazmaya alan tanımış ve eski Türk kültür ve dilinin karanlık kısımlarını aydınlığa kavuşturmuştur²⁵⁸.

2.3.8. Kaşgarlı Mahmud'un Türkçe Öğretim Yöntemi

Şüphesiz araştırmalar hepsi *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ü bir dil öğretim kitabı olarak nitelendirmiştir²⁵⁹. *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te madde başındaki sözler ve madde içindeki örnekler Türk dilinde, Tanıtım ve Açıklamalar Arap dilinde verilmiştir²⁶⁰. Kaşgarlı Mahmud'un geliştirdiği yöntemi örneklerle incelemek gerekirse, eserinde (Uragut yenidi) örneğini verdiği bölümde, önce bu cümleyi verir, ardından Arap dilindeki açıklamasını (Kadın doğurdu) biçiminde yapar, ardından fiilin geniş zaman halini ve (+mek) ekli halini de (yenir- yenirmek) biçimlerini verir, ardından (yenirdi- doğurdu) kelimesinin yalnızca insanlar için kullanıldığını belirtmektedir. Hayvan doğurduğunda

²⁵⁷ Mehmud Bışıbağlı, “*Mehmud Qeshqerining İlim – Fen Ruhı ve Gelecek*”, Miras Dergisi, sayı 93-1, 2006.

²⁵⁸ Fikriyat, “*Kaşgarlı Mahmud'un coğrafyaya katkıları*”, 2023.03.22.

²⁵⁹ Şükrü Kurgan, “*Dîvânü lugât-it-Türk Üzerine*”, a.e., XXVII/253 (1972), s. 60-80.

²⁶⁰ Robert Devereux, “*Mahmūd al-Kāshgharī and his Dīvān*”, MW, sy. 52 (1968), s. 87-96.

ise (+ladı/+ledi) eklerini getirerek fiil yapıldığını belirtmektedir. İnek doğurduğunda, inek yavrusunun buzagu denildiğinde (inek buzaguladı) denildiğini, kuş yavrusunun bala denilmesinden ötürü, kuş doğurduğunda (kuş balaladı) denildiğini belirtmektedir²⁶¹.

Örnekten anlaşıldığı üzere, Kaşgarlı Mahmud sözlerin kullanım alanlarına değinirken bir yandan da eklemeli bir dilde sözlerin nasıl nasıl türetildiğini de göstermekle beraber, açıklamalarda sözlerin kökeni ile ilgili görüşleri de ele almaktadır. Bu yöntem günümüz yabancı dil eğitimlerinde kullanılan yöntemlerle benzerlik taşımaktadır. Kaşgarlı'nın en küçük ayrıntılarına kadar dikkat ederek anlatmaya çalışan Kaşgarlı Mahmud'un yöntemini günümüz dil eğitimindeki tablo ile göstermek gerekirse aşağıdaki gibi ifade etmem mümkündür:

Sözcük	Yapım eki	Çekim eki	Çekimli biçim
<i>yen</i>	+i		<i>yenidi</i> (yalnızca insan için)
<i>buzagu</i>	+la/- +le-	-dı/-di	<i>buzaguladı</i>
<i>bala</i>			<i>balaladı</i>
<i>kulun</i>			<i>kulnadı</i>
<i>enük</i>			<i>enükledi</i>

Şekil 2.14: Günümüz Dil Öğretim Yöntemlerinde örnek.

Kaynak: Zeynep Korkmaz, Cumhuriyet Döneminde Türk Dili²⁶².

Kaşgarlı Mahmud eserinde her ne kadar bu tabloyu çizmese de verilen detaylı bilgi ve özgün açıklaması ile Türk dilinin kurallarını açıklamadaki liyakatini ispatlamış ve bu özelliği ile ilk Türk dil bilimcisi unvanına layık olduğunu ispatlamıştır²⁶³.

²⁶¹ Tahir Nejat Gencan, “*Dîvânü lugât-it-Türk'te Dil Kuralları*”, a.e., XXVII/253 (1972), s. 27-52.

²⁶² Zeynep Korkmaz, *Cumhuriyet Döneminde Türk Dili* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2001), 276.

²⁶³ Şükrü haluk Akalın, “*Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra, Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati't – Türk*”, Ankara (2008), S.97-98.

2.3.9. Eserleri

Kaynaklar Kaşgarlı Mahmud'un bir diğer eseri daha olduğunu göstermektedir. "Kitâbu Cevâhirü'n- Nahv fi Lugâti-Türk" adlı bu eserini de kaleme almış olup, eser günümüze kadar ulaşmamış, sadece ismi kayıtlara geçmiştir²⁶⁴.

²⁶⁴ Türk Dil Kurumu, "Kaşgarlı Mahmud", <https://tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/kasgarli-mahmud/>, 17.10.2019.

2.4. Dîvânü Lugâti't-Türk

Bu bölümde, çalışmaya konu olan eser Dîvânü Lugâti't-Türk'ün nasıl bir eser olduğu, eserin kapsamı, yazma nüshası, eserin bulunuşu, yayınlanması, çeviri ve basımları ile ilgili bilgi verilecektir. Eserin bu yönlerden araştırılması, bir sonraki başlıkta ele alınacak olan kavram analizi için ışık tutacak ve eseri bütüncül haliyle ele alma açısından önemli görülmektedir.

2.4.1. Dîvânü Lugâti't-Türk Eserinin İçeriği

Arapça Kökenli Divan kelimesi “bir şairin şiirlerini kafiyelerine göre alfabe sırasıyla içine alan eser” anlamını taşımaktadır. Lügat kelimesi de Arap kökenli kelime olup, “sözcük, kelime, söz, sözlük, dil, kavmin konuştuğu dil” gibi anlamları ifade etmektedir. Kaşgarlı Mahmud'un eserinin ismini koyarken Lügat kelimesinin çokluk biçimi olan Lügât sözünü kullanmış olup, her Türk topluluğunun konuştuğu dil anlamında eserine ad yapmıştır. Dîvânü Lugâti't-Türk Türk soylu halklarının dil özelliklerini ve dönemin söz varlığını olabildiğince ayrıntısıyla ortaya koyan adı ile tam bağdaşan bir divandır²⁶⁵.

Türk dilinin ilk sözlüğü olan Dîvânü Lugâti't-Türk, Kaşgarlı'nın Türk boylarını tek tek ziyaret ederek derlediği, kendi bizzat biriktirdiklerine dayanarak yazılan ağızlar sözlüğü niteliğindeki bir eserdir²⁶⁶. 11. yüzyılda Türk boylarının dil özelliklerini yansıtarak, Türk dil tarihini baştan yazmaya imkân sağlayan; ses ve yapı bilgisine dair özgün veriler içeren ilk dilbilgisi kaynağı olma özelliğini taşır²⁶⁷. Kapsamı itibarıyla yalnızca bir sözlük değil; kişisel adlar, boy adları, halk edebiyatı, Türk tarihi ve coğrafyası, mitoloji, folklor, tıp ve tedavi usulleri gibi çeşitli konularda ansiklopedik bilgiler sunan çok disiplinli bir eserdir²⁶⁸. Aynı zamanda Türk yazı dillerinin tarihî

²⁶⁵ Şükrü Haluk Akalın, a g e, s.42.

²⁶⁶ A.mlf., “*Millî Kültürümüzün Eski Bir Âbidesi, Dîvânü lugâti't-Türk*”, *Cumhuriyet*, İstanbul 24 Nisan, 1 Mayıs 1933.

²⁶⁷ Fıtrat, *En Eski Türk Edebiyatı Nemûneleri*, Semerkant 1927.

²⁶⁸ E. Rossi, “*A Note to the manuscript of the Dîwân Lugât at-türk*”, *Charisteria Orientalia J. Rypka* (1956), s. 280-284.

kökenlerini ve lehçeler arasındaki gelişim süreçlerini ortaya koyan ilk sistemli derleme ve veri tabanı niteliğindedir²⁶⁹.

Kaşgarlı Mahmud, eserini kaleme alırken doğrudan gözleme dayalı tespitlerde bulunmuş, dönemin Türk kavimlerinin ağız farklılıklarını boylara göre sınıflandırmış ve aralarındaki yakınlık ile temas düzeylerini de ayrıca değerlendirmiştir. Eserin dilsel yapısında esas olarak Hakaniye Türkçesi esas alınmış; buna ek olarak Oğuz Türkçesine de dikkat çekici ölçüde yer verilmiştir²⁷⁰. Hakaniye Türkçesi, Kaşgar ve çevresinde konuşulan; tarihî süreçte "Türk şivelerinin en zarifi" olarak nitelendirilen bir dil olarak kayıtlara geçmiştir²⁷¹. Oğuz Türkçesi ise kullanım kolaylığı ve gelişen edebî geleneği sebebiyle, "en kolay Türk şivesi" şeklinde vasıflandırılmıştır²⁷².

Eserin telif dönemi, İslam tarihi bakımından Abbâsîler'in hüküm sürdüğü ve Arapçanın ilim ve kültür dili olarak zirvede bulunduğu bir döneme tekabül eder. Bu süreçte Arap dili, bilim dünyasında baskın dil haline gelmiş, tercüme faaliyetleri büyük ölçüde artmış, bilgi üretimi ve aktarımı Arapça üzerinden gerçekleşmiştir²⁷³. *Dîvânü Lugâti't-Türk'ün* yazılış amacı ise, eserin mukaddime kısmında açıkça ifade edildiği üzere, Türk dilinin Arapça kadar güçlü ve köklü bir dil olduğunu göstermek ve Araplara Türkçeyi öğretmektir. Müellif, Türkçeyi Araplara tanıtmakla birlikte, Türk milletinin yüceliğine ve dilinin asaletine dikkat çekmeyi hedeflemiştir. Bu bağlamda eser, Türkçeden Arapçaya doğru tertip edilmiş çift dilli bir sözlük hüviyetindedir. Madde başlıkları Türkçe, açıklamalar ise Arapça kaleme alınmıştır²⁷⁴.

²⁶⁹ İpek Bilgen, *Dîvânü lugâti't-Türk'te Söz Yapımı*, Ankara 1989.

²⁷⁰ Keşkerî, Mehmut, *Türki Tillar Divani*, Şincan Halk Neşriyatı, Yay. Abdusalam Abbas, Abdürahim Ötkür, Abdurrahim Habibullah, Damulla Abdulhamit Yusufi, Halimi Salih, Hacı Nurhacı, Osman Mehmed Niyaz, Sabir Ruzi, İbrahim Muti, Emin Tursun, Mir Sultan Osmanov, Ürümçi, 1. C. 1981, 62 + 687 S, 2. C. 1983, 533 S., 3. C. 1984, 612

²⁷¹ Zeki Velidi [Togan], "*Dîvânü lugâti't-Türk'ün Telif Senesi Hakkında*", *Atsız Mecmua*, II/16 (1932), s. 77-78.

²⁷² Zeynep Korkmaz, "*Kaşgarlı Mahmut ve Oğuz Türkçesi*", *TDL*, XXVII/253 (1972), s. 3-19.

²⁷³ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, İstanbul 1992, s. 1-384.

²⁷⁴ Martin Hartmann, "*Dîvânü lugâti't-Türk'e Ait Birkaç Mülâhaza*", *MTM*, IV/4 (1331), s. 167-170.

Kaşgarlı Mahmud, eserini tertip ederken Arap imlâ kurallarını esas almış; Türkçedeki kısa ünlüler hareketlerle, uzun ünlüler ise med harfleri (elif, vav, yâ) ile karşılanmıştır. Ayrıca Arapçada bulunmayan ancak Türkçeye özgü sesleri ifade edebilmek amacıyla özgün işaret sistemleri geliştirmiştir. Böylelikle Türkçenin fonetik özelliklerini Arap harf sistemi içinde doğru şekilde temsil etmiştir.²⁷⁵

Tarihî bağlam itibarıyla, eserin yazıldığı yıllar, Selçuklu Sultanı Alparslan'ın 1071 Malazgirt Zaferi'ni kazandığı ve Abbâsî hilafetinin siyasal olarak zayıflayıp, sadece sembolik düzeyde varlık gösterdiği döneme denk gelmektedir. Bu süreçte, Türklerin İslam dünyasında siyasî, askerî ve ilmî olarak ağırlık kazandığı; hilafetin fiilî gücünün Selçuklular başta olmak üzere Türk kökenli devletlerin eline geçtiği görülmektedir. Böyle bir dönemde, Kaşgarlı Mahmud'un Araplara Türk dilini tanıtmaya amacıyla kaleme aldığı eser, yalnızca bir sözlük değil, aynı zamanda dil ve kültür diplomatisi niteliği taşımaktadır²⁷⁶. Eserin yazılış tarihi konusunda farklı görüşler olmakla birlikte, İstanbul'da Millet Yazma Eser Kütüphanesi'nde bulunan tek yazma nüshanın mukaddimesinde, eserin telifine 25 Ocak 1072 tarihinde başlandığı, dört kez gözden geçirildikten sonra 10 Şubat 1074 tarihinde tamamlandığı ifade edilmektedir. *Dîvânü Lugâti't-Türk*, Kaşgarlı Mahmud'un Türk boylarına dair gözlem ve derlemelerine dayalı olarak yazılmış olup, ismiyle içeriği birebir örtüşen özgün bir sözlük olarak literatürde yerini almıştır²⁷⁷.

Eserin günümüzde elimizde bulunan tek yazma nüshası, 1266 yılında Muhammed bin Ebî Bekr bin Ebü'l-Feth tarafından Şam'da istinsah edilmiştir. Bu nüsha daha sonra İstanbul'a getirilmiş ve günümüzde Fatih ilçesinde bulunan Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emîrî Efendi koleksiyonunda 4189 numarada muhafaza edilmektedir.

²⁷⁵ Mustafa S. Kaçalın, “*Dîvânü Lugâti't-Türk*”, TDV İslam ansiklopedisi, 9. Cilt, S.446- 449, 1994.

²⁷⁶ Muhammed Salih Damolla, a g e, s.42-44.

²⁷⁷ Şükrü Haluk Akalın, a g e, s.46.

Aşağıda, söz konusu yazma nüshanın mukaddime kısmına ait bir görsel örnek yer almakta olup, bu görselde eserin başlığı, müellif adı ve metnin Arapça kaleme alındığı açık biçimde görülmektedir²⁷⁸.

Kaşgarlı eserine Türk boylarının dil özelliklerini, söz varlığını ayrıntısıyla ortaya koyan, adı ile kapsamını tam bir şekilde bağdaştıran isim seçmiştir. Fatih Millet kütüphanesinde saklanmakta olan *Dîvânü Lugâti't-Türk* nüshası ise, Sava'dan Şam'a gelen ve orada yerleşen Muhammed bin Ebi Bekr ibni ebi'l- Feth'in 1266 yılından, Kaşgarlı Mahmud'dan iki asır sonra el yazısı ile yazılmıştır. Aşağıda *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün Mukaddimesinin görsel şekli yer almakta olup, eserin tek yazma nüshası günümüzde Fatih Millet Kütüphanesindeki nüshadan alıntıdır. Verilen görselden kitap ismi, yazarı, mukaddime kısmının Arap dili ile yazıldığını görmek ve anlamak mümkündür²⁷⁹.

²⁷⁸ James M. Kelly, “*Divanü lugât-it-Türk'ün Yeni Baskısı Üzerine*” (trc. Hasan Eren), *a.e.*, XXVII/253 (1972), s. 104-109.

²⁷⁹ “*Dîvânü Lugâti't-Türk*”, Türk Dil Kurumu, <https://tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/kasgarli-mahmud-ve-divanu-lugatit-turk/>, 17 Ekim 2019.

كِتَابُ دِيْوَانِ لُغَاتِ التُّرْكِ

تأليف محمود بن الحسين بن محمد الكاشغري رحمه الله مع

لا ينبغي ان يعرج على من يقول ان هذا الكتاب بلغه التركمان ان هذا القيايا غير عارى بلغة الترك
ولا بلغه التركمان ايضا والذي يدل على جهله بالركانية هو ان بعضهم من عرف التركانية
ويقرأ عليه من الفاظه فلان كرها وقال ليس هذا الكلام متعارف ان القائل انه بلغه الترك
جاهل بالركانية على ان اللفظة القفايية اذ انطقت بها التركمان لا يخرجها ذلك عن كونها قفايية
وقد وقع ذلك الفاظ كثيرة استعملها التركانية القفايية في بيعة واحدة وامام
يدل على جهله بالقفايية واشعارها وامثالها ان غالب من نطق تلك البلاد بحرف صغير او عادي
ان الصغير لا يبلغه قومه لا ولا الكبير ايضا انما كثيرا من نطق في بلاد العرب
ويستغل بالعلم ثم علمه الالفاظ الكسرة من العربية لا يعرف لها معنى حتى يتعلم
في الكتب لا بل قد سمع المنطوق من الكتاب العربيين في نطقه في الكتب ايضا
اداسات كبر من المستعربين بل من الفقهائين والفقهاء في نطقه فبشرناها باسمق وعمر
قوله عز وجل وتبين لكل ربيع انه يعينون لا يعلمون والربيع يمتاز بالرفع والانه
العلامة وامثال هذا كثير واذا كان النعم قدوة في نطقه كتاب الله في نطقه
ان الله تعالى جليل على نطقه ومعرفته نطقه في نطقه قوم اخرين في نطقه
كسره في نطقه من علمي باللسان فلم ارجع منه ولا النطق في نطقه في نطقه
الركانية متمم في لغته الترك ورحم الله

Şekil 2.15: Dîvânü Lugâtî't-Türk'ün Mukaddimesi

Kaynak: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, *Dîvânü Lügâti't-Türk*, Ali Emîrî Arabî Koleksiyonu²⁸⁰.

2.4.2. Dîvânü Lügâti't-Türk'ün Yapısı

Yapılanma açısından eser iki ana bölüme ayrılmaktadır. Günümüze kadar ulaşan nüshasından anlaşıldığı üzere, eserin baş kısmında, Divanın yazılışından 140 yıl sonra yazılmış, *Dîvânü Lügâti't-Türk*'e ait olmayan, eserin değerini ortaya koyan bir tartışmadan söz eden bir bölüm mevcuttur. Bir önceki sayfada Şekil:13.da görmek mümkün olduğu gibi, Sayfanın en üstünde El- Muhammed bin Ahmed Hatip Dareyya imzası, Kahire 803 bilgisini veren yazının altında *Dîvânü Lügâti't-Türk* başlığı ve Telif Muhammed bin el- Hüseyin bin Muhammed el- Kaşgari rahmetullah ibaresi yer almaktadır.²⁸¹

Hatip Dareyya burada okuduğunu belirtmiş olsa da okuduğu kitapların adını vermemesi, *Dîvânü Lügâti't-Türk*'ün değerini açık bir şekilde ifade etmek, Kaşgarlı Mahmud'un telif ettiği eserinin benzer eserlerden çok daha üstün olduğunu ortaya koymak amacı doğrultusunda yazılmıştır.

Bu yazılar esere sonradan eklenmiş, bu yazıdan sonra Muhammed b. Ebî Bekr b. Ebî'l-Feth'in kaleminden çıkan *Dîvânü Lügâti't-Türk* yer almakta olup, Besmele ile başlamaktadır²⁸². Kaşgarlı Mahmud *Dîvânü Lügâti't-Türk*'ün Giriş kısmını İslam Müelliflerinin geleneğine uyarak sözü Hamd ve Sena ile başlamıştır. Bu Hamd ve Sena cümlelerinden sonra, benzeri pek görülmemiş bir usulle devam etmiştir; Türkleri ve Türklüğü övmüş ve Türk dilini öğrenmenin önemini hadislerle dayayarak yazmıştır.²⁸³.

Muhammed oğlu hüseyin, Hüseyin oğlu Mahmud der ki: “tanrının devlet güneşini Türk burçlarında doğdurmuş olduğunu ve onların milkleri üzerinde göklerin bütün teğrelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm.

²⁸⁰ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, *Dîvânü Lügâti't-Türk*, Ali Emîrî Arabî Koleksiyonu, nr. 4189, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

²⁸¹

²⁸² Rifat Bilge, “*Dîvânü lügâti't-Türk'ün Başındaki Makale*”, *TM*, VI (1939), s. 355-358.

²⁸³ Uygur, “*Dîvânü Lügâti't – Türk'ün Yapısı*”, <https://tr.uygur.com/divanu-lugatit-turkun-yapisi/>, 2018.

Tanrı onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne ilbay kıldı ve Türkler yüzünden onları her dileklerine erİştirdi”

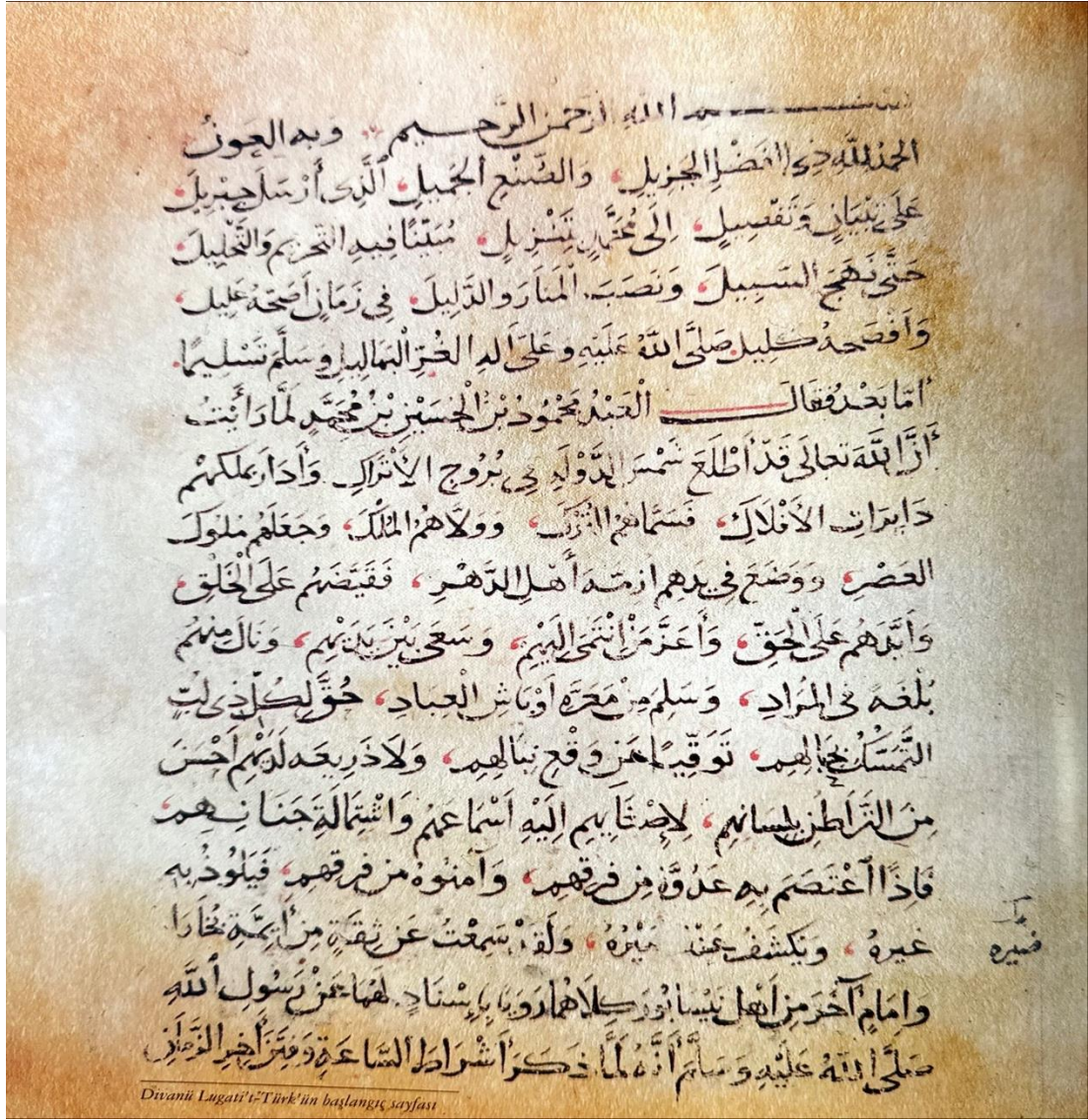
Türk dilini öğrenin; çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır, buyurmuştur²⁸⁴.

Dîvânü Lugâti't-Türk'ün ilk sayfasında yer alan besmele, Hamd ve Sena ardından gelen Türklükle ilgili bilgilerin yer aldığı sayfa aşağıda verilen *Dîvânü Lugâti't-Türk*'e ait olan görselde gösterilmektedir²⁸⁵, görseldeki Arap dili yazısından Sena, hamd ve yazarın Türk ve Türklük ile ilgili yazılarını kolayca okumak ve anlamak mümkündür:

²⁸⁴ Besim Atalay, a g e, S.3-4.

²⁸⁵ Kaşgarlı Mahmud, a g e.

Şekil 2.16: Dîvânü Lugâti't-Türk 'ün Başlangıç Sayfası.

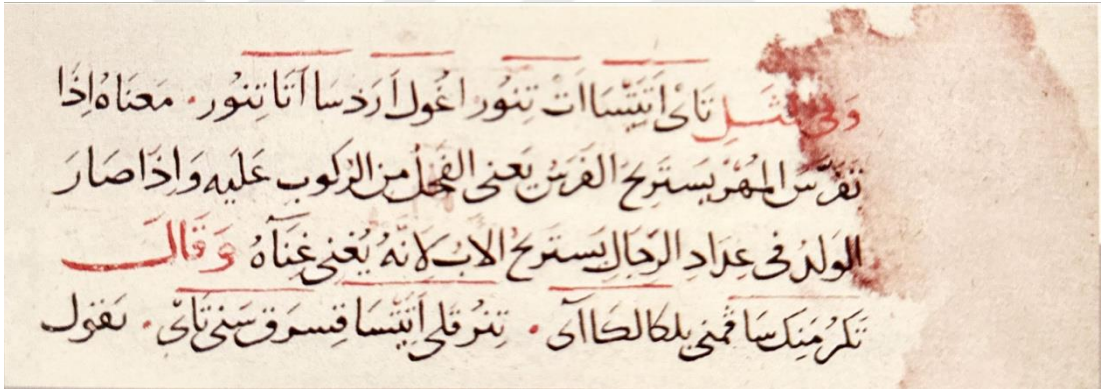
Kaynak: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, *Dîvânü Lügâti't-Türk*²⁸⁶.

Dîvânü Lugâti't-Türk'ün 28. Sayfasından itibaren sözlük kısmına geçilmektedir. Önceki 27 sayfada ise, Türklerle ilgili önemli bilgiler yer almakta olup, bunula birlikte Tür boylarının yaşadığı bölgeleri gösteren İlk Türk haritası da bulunmaktadır²⁸⁷.

²⁸⁶ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, *Dîvânü Lügâti't-Türk*, nr. 4189.

²⁸⁷ Abdullah Taymas, "Dîvânü lugât-it-Türk Tercemesi", a.e., VII (1940-42), s. 212-252; XI (1954), s. 74-100.

Sözlük kısmına geçildikten sonra, Adlar ve Fiiller olmak üzere iki ana bölüme ayrılmış olup, harflerin sayısı ve niteliğine binaen kelimeler Türk dilinde sıralanmış, fakat açıklaması Arap dilinde yazılmıştır²⁸⁸. Aynı şekilde örnek cümleler Türk dilinde verilmiş olup, anlamları Arap dilinde verilmektedir. Ad türündeki kelimeler Türk dilinde verilmenin yansıra yanına Arap dilindeki karşılığı verilmiş, açıklaması Arap dilinde verilmiştir. Fiil kısmında ise, belirli geçmiş zaman üçüncü teklik kişi çekimindeki Türkçe fiillerin gösterilmesinden sonra anlam verilmemiş, madde başındaki fiilin içinde geçtiği örnek cümleler Türkçe olarak yazılmıştır. Aşağıda verilmiş olan Divan'ın örnek sayfasında gösterildiği üzere, üstü kırmızı mürekkeple işaretlenen Türkçe örnek cümlelerin yanında da Arapça anlamları gösterilmiştir. Böylece madde başındaki fiilin anlamı da ortaya çıkmış olmaktadır. Madde başı ve kelimelerin bu şekilde düzenlenmesinden yola çıkarak, Kaşgarlı Mahmud'un dil bilimcilik alanındaki yeteneğini görmek zor olmamakla birlikte, dil öğretimi ve eğitimi alanında da bilgi sahibi olduğunu anlamak mümkündür²⁸⁹.

Şekil 2.17: Divandaki Madde Başı Sözcüklerin Metin İçerisinde Gösterilmesi.

Kaynak: Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati't-Türk-Şükrü Haluk Akalın²⁹⁰

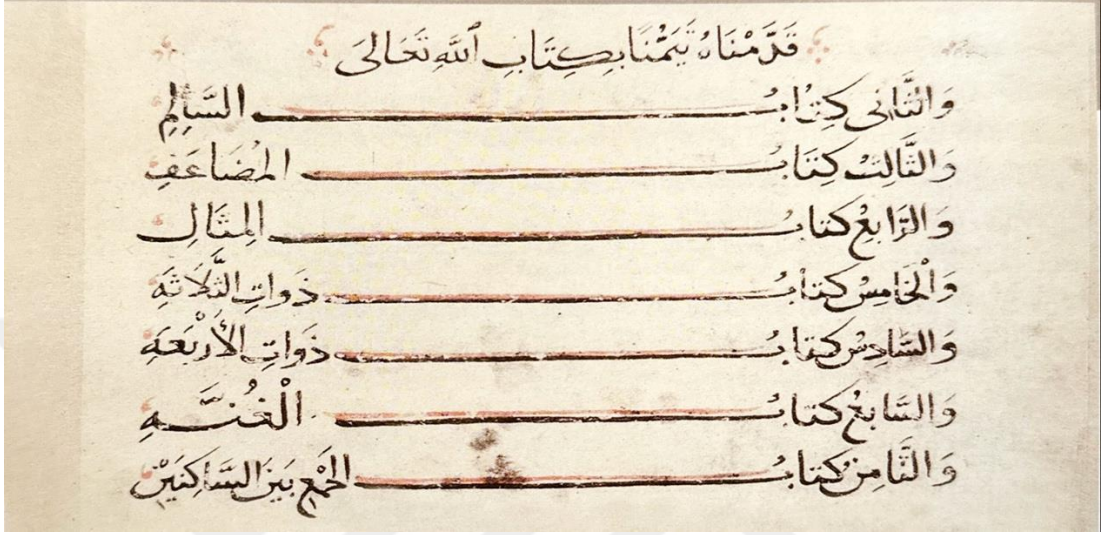
Ardından *Dîvânü Lugâti 't-Türk'*te Kaşgarlı Mahmud'un şu şekilde ifade ettiği gibi: "Ben bu kitabı hikmet, seci', atalar sözü, şiir, recez, nesir gibi şeylerle süsleyerek hece

²⁸⁸ E. Rossi, "A Note to the manuscript of the *Dîwân Lugât at-türk'*", *Charisteria Orientalia J. Rypka* (1956), s. 280-284.

²⁸⁹ TDK, a g e.

²⁹⁰ Şükrü Haluk Akalın, *Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati't-Türk* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008).

harfleri sırasınca tertip ettim.... Bu Lügat kitabını baştan sonuna dek sekiz ayrımda topladım²⁹¹” eserini sekiz bölüme ayırmış, bölümlendirmeyi de Arap dil bilgisi özelliklerine göre hazırladığını görmek mümkündür. Aşağıda verilmiş olan *Dîvânü Lügâti't-Türk*'ten elde edilen yapı ve bölüm sayfasından bunları kolayca görmek mümkündür²⁹²:

Şekil 2.18: Divan'ın Yapı ve Bölümler Sayfası²⁹³.

Kaynak: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, *Dîvânü Lügâti't-Türk*.

Bu sekiz bölümün Türkçe ifadesi aşağıdaki gibidir:

1. Bölüm Hemze Kitabı
2. Bölüm Salim Kitabı
3. Bölüm Muzaaf Kitabı
4. Bölüm Misal Kitabı
5. Bölüm Zevati's- Salase Kitabı
6. Bölüm Zevati'l- Erbaa Kitabı
7. Bölüm Gunne Kitabı
8. Bölüm Kitâbü'l-Cem' Beyne's-Sâkineyn Kitabıdır.

²⁹¹ Besim Atalay, a g e

²⁹² Kaşgarlıl Mahmud, a g e

²⁹³ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, *Dîvânü Lügâti't-Türk*, nr. 4189.

Birinci bölüm, ünlü harflerle başlayan kelimelerin ele alındığı Hemze kitabıdır. Kaşgarlı Mahmud bu bölümü Kuran-ı Kerimden esinlenerek bu şekilde başlamış ve Arap yazısına göre Başında hemze bulunan Türkçe sözleri almıştır. Alt bölümlerinde ise ünlü ile başlayıp üç, dört veya daha fazla harften oluşan, içerisinde genizsi /n/, /y/, sonunda /n/ bulunan kelimeler gibi Arap dil bilgisi kurallarına göre sıralana sözlerden oluşmaktadır.

İkinci bölüm olan Salim kitabında içerisinde /v/, /y/ ünsüzlerini bulundurmayan, ünsüzleri ses değişikliğine uğramamış ad türünden sözler bulunmaktadır. Bu kitaptaki tüm sözler taşıdıkları ünsüz sayısına göre altı alt bölümde sıralanmıştır.

Üçüncü bölümü ise muzaaf kitabıdır. İçinde aynı ünsüzden ikişer adet bulunduran sözlerin bölümüdür. Arap yazım kurallarına göre iki harfle yazılan sözlerle başlayan bu bölümde Tat (bütün Türklere göre Farsça konuşan kimse), boç boç (keçi gönderken çıkarılan ünlem), şış (tutaç yedikleri şış) sözcüklerini diğerleri izlemektedir. Doğrudan doğruya muzaaf olan sözlerin Türk dilinde az olduğunu belirtmiştir.

Dördüncü bölüm illetli harfleri taşıyan misal babıdır. Önce örnekleri anlamı ile sıraladıktan sonra, bu çekimlerle ilgili birtakım kuralları yazmıştır. Arap dil bilgi kurallarına göre /y/ harfi illetli harftir. Arap dilinde bu sesi bulunduran kelimelerin çekimlerinde bazı kural dışı durumlar mevcut olup, Kaşgarlı bu kuralı Türkçeye uygulamış, /y/ harfi ile başlayan Türkçe sözlükleri başka bir bölümde sıralamıştır. Ad türündeki bu sözlerin ardında fiilleri de vermektedir. /y/ sesi ile başlayan fiiller de iki harflilerden başlayarak dizilmiştir.

Beşinci bölüm olan zevati's- salase'de, Arap alfabesindeki elif, vav, ye harflerinden birinin ortasında bulunduran sözler örnekleri ile tanımlanmıştır. Bu üç harften birinin gelebildiği sözlerden oluşan sözlük olduğundan üçlüler kitabı adını vermiştir. İki harfli adlarla başlayan bu bölümde verilen ilk örnekler birer ünlemdir. Ardından aynı özellikleri taşıyan fiiller yer almaktadır.

Altın bölüm olan Kitabü zevati'l- erbaa adındaki dörtlüler kitabıdır. Bu bölümde son harfi illetli harflerden oluşan kelimeler tanımı, örnekleri ve çeşitli bilgileri ile yer almaktadır. İki harften oluşan fiillerin ardından üç, dört, beş harften oluşan fiilleri de örnekleri ile verilmiştir. Bu bölümdeki ön sesinde /y/ harfi bulunan kelimeleri yine ayrı bir başlıkta toplamıştır.

*kurallarını ve usullerini bildirme, ölçülerini açıklama, bölümlerini sıralama sözünü vermiştik. Bu sözümüzü yerine getirmiş, amacımıza ulaşmış oluyoruz. Gereksiz sözleri, fazlalıkları, kullanımdan düşmüş şekilleri kitabın dışında tuttum. Burada sona eren kitabımız sonsuza kadar varlığını sürdürsün. Hamd, ezeli ve ebedi olan Allah'a, salat ve selam Muhammed'e ve onun soyuna olsun*²⁹⁶.

Divanın genel yapısı itibarı ile bakıldığında, eser yapılanması, Mukaddime kısmı, Lügat olarak kapsamında barındırdığı kelimeler, Kaşgarlının kelimelere getirdiği açıklama ve verdiği örnekler, eserin barındırdığı konu zenginliği, Türk kültürü ve Türklerin söz zenginliği, yazarın bunların tertip ederken kullandığı yöntem hepsi *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün hem dil bilimcilik alanında hem Türk dili tarihi alanında ne kadar değerli bir eser olduğunu anlatan hazine niteliğindeki eser olduğunun göstergesidir.

2.4.3. Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Söz Varlığı

Dîvânü Lugâti't-Türk kapsamındaki söz varlığı ile ilgili farklı sonuç ve görüşler bulunmaktadır. Bu farkların olmasındaki neden ise, bazı çalışmalarda madde başı sözlerin yansıra madde içinde örnek cümlelerde geçen sözlerin de söz varlığına katılmış olması ve madde başı sözlerle birlikte değerlendirilmesi olmuştur. Günümüze kadar yapılan bazı sayımların sonucu ve ulaşılmış veriler aşağıdaki gibidir:

- Carl Brockelmann'ın yayınladığı “Mitteltürkischer wortshatz nach Mahmud al- Kaşgaris *Dîvânü Lugâti't-Türk*” adlı eserde bulunan söz sayısı 7993'tür.
- Besim Atalay'ın 1943 yılında yayınlanan üç ciltli çevirisinde bulunan söz sayısı ise 8783 kelimedir.
- *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün Özbekistan'da yayınlanan nüshasında ise 9222 kelime bulunmaktadır.
- M. Vefa Nalbant'ın çalışmasına göre ad ve fiil olmak üzere toplam 8624 söz madde başı olarak belirtilmiştir.

²⁹⁶ Besim Atalay, a g e

Dîvânü Lugâti't-Türk'te geçen söz varlığında bulunan sözler genel Türk dilinde kullanılan kelimeler

Olmakla birlikte, Uygur, Oğuz, Türkmen, Kırgız, Çiğil, Yağma, Argu ve diğer Türk boylarının da kendilerine özgü kelimeleri ve ağızlarda yerel olarak kullanılan sözler de bulunmaktadır²⁹⁷.

2.4.4. Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Kapsamı

Dîvânü Lugâti't-Türk “Esirgeyen, Koruyan Tanrının Adıyla” cümlesi ile başlayan bir Giriş bölümü mevcut olup, bu bölümde kitabı yazmaktaki amacını, eserin önemini, sözlüğün içerik kısmını, kullandığı yöntemleri, dikkat ettiği, uyardığı kısımları vb. noktaları kapsamaktadır.

Bölümleri ise Hece Harfleri sırasıyla hazırladığını belirten Kaşgarlı, tüm kitabı sekiz bölüme ayırmıştır. Bölümlerle ilgili detaylı bilgiler *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün yapısı başlığı altında detaylı verilmektedir.

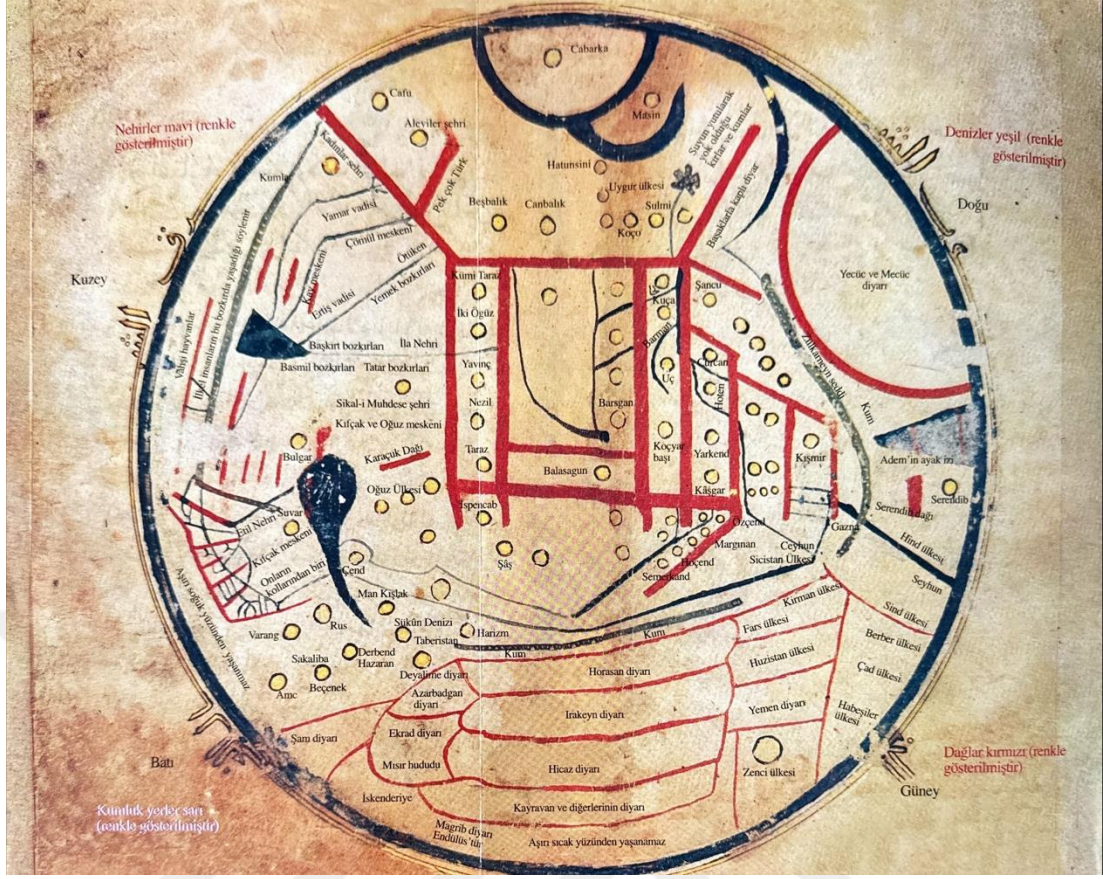
Dîvânü Lugâti't-Türk'ün kapsamındaki en değerli kısımdan biri ise, 11.Yüzyılda Balasagun'u merkez alarak çizmiş olduğu dünya haritasıdır²⁹⁸. Günümüz bilgilerine dayanarak bakıldığında, bu harita bir Türk'ün çizdiği ilk dünya haritasıdır²⁹⁹. Haritada Türk boylarının yaşadığı bölgeleri belirtmekle birlikte bazı ulusların da coğrafyalarını ekleyerek, dünya haritası haline getirmiştir³⁰⁰. Kaşgarlı Mahmud'un yaşadığı dönemin koşullarındaki coğrafyacılık bilgileri ve tekniklerine göre çok ileri düzeyde olduğu belirlenmektedir. Haritanın görsel hali aşağıda yer almaktadır:

²⁹⁷ Şükrü Haluk Akalın, a g e.

²⁹⁸ Tekeli, S. (1985). *İlk Japon Haritasını Çizen Türk Kâşgarlı Mahmud ve Kristof Kolomb'un Haritasına Dayanarak En Eski Amerika Haritasını Çizen Türk Amiralı Piri Reis*, Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

²⁹⁹ Sarıcaoğlu, F. (2008). *Kâşgarlı Mahmûd İlk Türk Haritacısı, Kâşgarlı Mahmûd Kitabı*, (F. Sema Barutcu Özönder Ed.) içinde (s.121-131). Kültür ve Turizm Bakanlığı.

³⁰⁰ İltebir, A. B. (1995). *Kâşgarlı Mahmut, Divan-ü Lugat-it Türk ve Doğu Türkistan*, Ankara Üniversitesi TÖMER Dil Dergisi, 33,30-43.

Şekil 2.20: Kaşgarlı Mahmud'un Haritası.

Kaynak: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, *Dîvânü Lügâti't-Türk*³⁰¹.

Harita Türk Hükümdarlarının oturduğu Balasagun'u merkez alarak çizilmiş olup, hemen yanında dönemin önemli şehirlerinden Kaşgar ve Barsgan yer almaktadır³⁰². Türk boylarının yaşadığı bölgelerdeki şehir, nehir, dağ, göl, denizler ayrıntılı olarak gösterilmiştir. Bunun yansısı Türklerle ilişki içerisinde olan yabancı ülkeler, topluluklar da belirtilmektedir³⁰³. Kaşgarlı'nın haritayı daire halinde çizmesi ve bunu da dünyanın biçimi ile açıklaması, on birinci yüzyılda dünyanın yuvarlak olduğunu

³⁰¹ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, *Dîvânü Lügâti't-Türk*, nr. 4189.

³⁰² *Kaşgarlı Mahmud'un Dünya Haritası*. (2014, 11 Ağustos). Erişim adresi: <http://galeri.genelturktarihi.net/kaşgarli-mahmudun-dunya-haritasi>

³⁰³ Kafalı, M. (1995). *Divan-ü Lugat-it Türk'ün Tarihi Coğrafya Bakımından Kaynak Olarak Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi TÖMER Dil Dergisi, (33), 92-93.

Türk milletlerinin bildiğinin göstergesidir³⁰⁴. Haritanın kenarından yer alan Güney, Kuzey, Doğu, Batı yönlerinin belirtilmiş, sayfanın kenarında renklerin açıklamaları yapılmıştır. Yeşil renk ise deniz, mavi ise ırmak, kırmızı ise dağlar, sarı renk ise şehirleri göstermektedir. Çin seddi, akarsuların yutulmuş kaybolan kumluk bölgesi, kadınlar şehri, vahşi hayvanların ve ilkel insanların yaşadığı diyarlar, kuzeybatıda aşırı soğuk yüzünden yaşam olmayan bölgeleri de haritada göstermiştir. Kaşgarlı Cabarka adıyla günümüz Japon ülkesini de haritaya doğudaki bir ada halinde dahil etmiştir³⁰⁵. Japonya'nın ilk haritası, Kaşgarlıdan üç yüz yıl sonra bir Japon tarafından çizilmiştir. Japonya'yı dünya haritasına dahil ederek çizilen dünya haritası tam 400 yıl sonra çizilmiştir³⁰⁶. Bu açıdan harita bir kat daha değer kazanmaktadır. Günümüze kadar ulaşan bilgilere göre, Japonya'yı ilk dünya haritasına ekleyen kişi Kaşgarlı Mahmud unvanını vermektedir³⁰⁷.

Dîvânü Lugâti't-Türk'ün kapsamındaki bir diğer değerli bilgi ise, Hamza babında yer alan oğuz kelimesinin açıklamasında Oğuz boyu ile ilgili verdiği detaylı bilgidir. Bu bölümde, Oğuzların bir Türk boyu olduğunu, Türkmen olduğunu, 22 bölükten oluşmuş olup, her bölüğün kendine göre bir belgesi, hayvanlarına vurulan bir alamet olduğunu, birbirlerini bu belge üzerinden tanıdığını yazmıştır. Bunun yanı sıra tüm bölükleri sırasıyla tanıtmış ve belgelerini de eserinde çizmiştir. Kaşgarlı'nın eserinde oğuzlardan işaretleri ile bahsettiği sayfanın görsel hali aşağıda verilmektedir:

³⁰⁴ Hirik, E. (2019). *Kaşgarlı Mahmud'un Haritası ve Türk-İslâm Kültüründe Haritacılık*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Aktüel, (6), 16-18. Erişim adresi: https://dosyalar.nevsehir.edu.tr/e5b5a34ed5a8c4a5d97db4e51e536b9c/actuelsayi_6.pdf.

³⁰⁵ Sevim Tekeli, "İlk Japonya Haritasını Çizen Türk Kaşgarlı Mahmud", *Erdem*, I/3, Ankara 1985, s. 645-651.

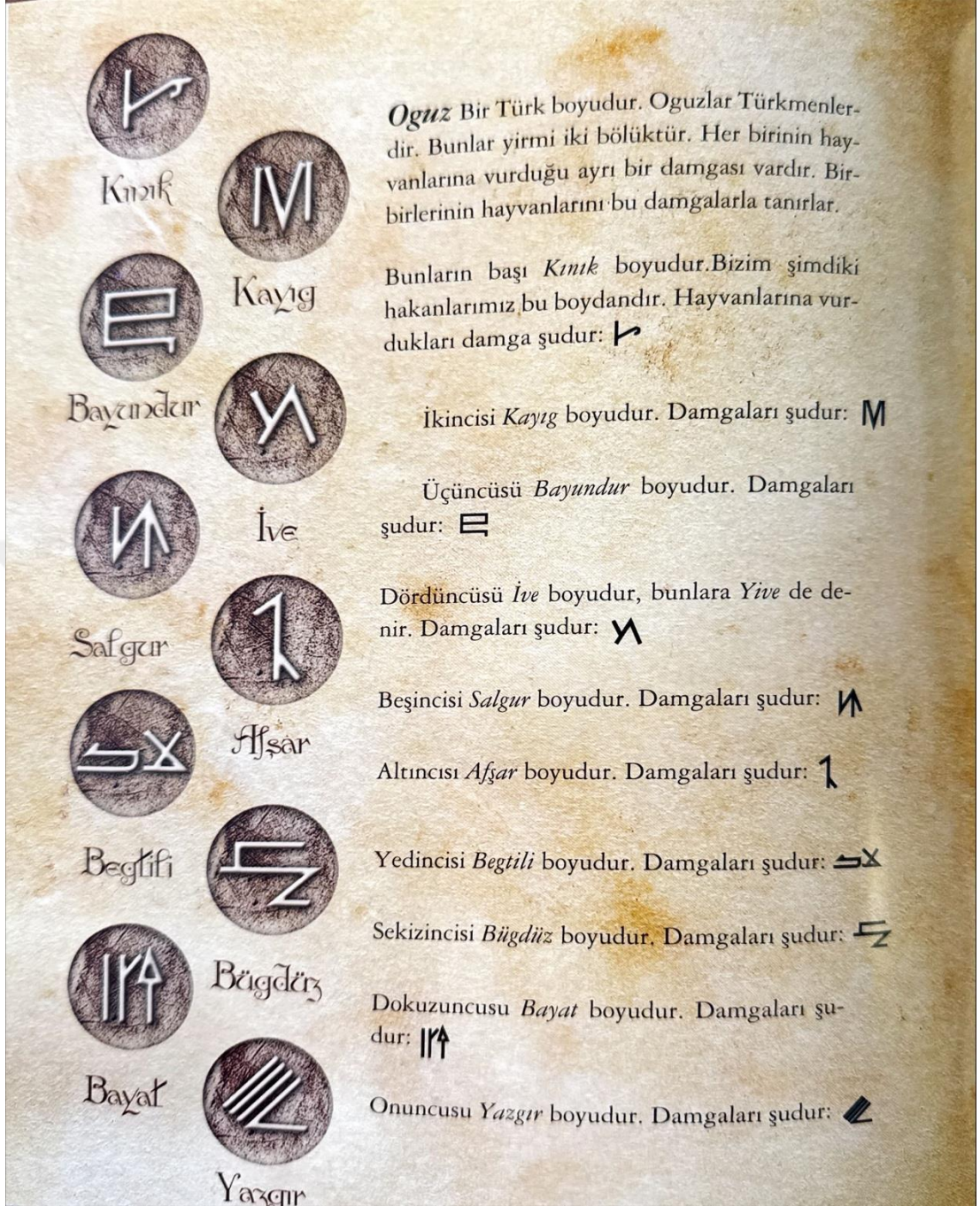
³⁰⁶ Sevim Tekeli, "İlk Japonya Haritasını Çizen Türk Kaşgarlı Mahmud", *Erdem*, I/3, Ankara 1985, s. 645-651.

³⁰⁷ Şükrü Haluk Akalın, a g e.

Eserinde oğuzlar dışında hiçbir Türk boyunun damgalarından vermemiştir. Oğuz ve Türkmen topluluklarının çoğunluğunu oluşturduğu Selçuklu sultanlığının gün aşırı güçlenmesi, Malazgirt savaşının kazanılması, Oğuz ve Türkmenleri etkili kılmaya başlamıştır. Divanın giriş kısmında vermiş olduğu hadis ile Oğuz Türkmen egemenliğini vurgulamaya çalıştığı ileri sürülmektedir. Kaşgarlının eserinde verdiği Oğuzlarla ilgili detaylı bilgilerin günümüz Türkçesine aktarılmış hali aşağıdaki gibidir³⁰⁹:

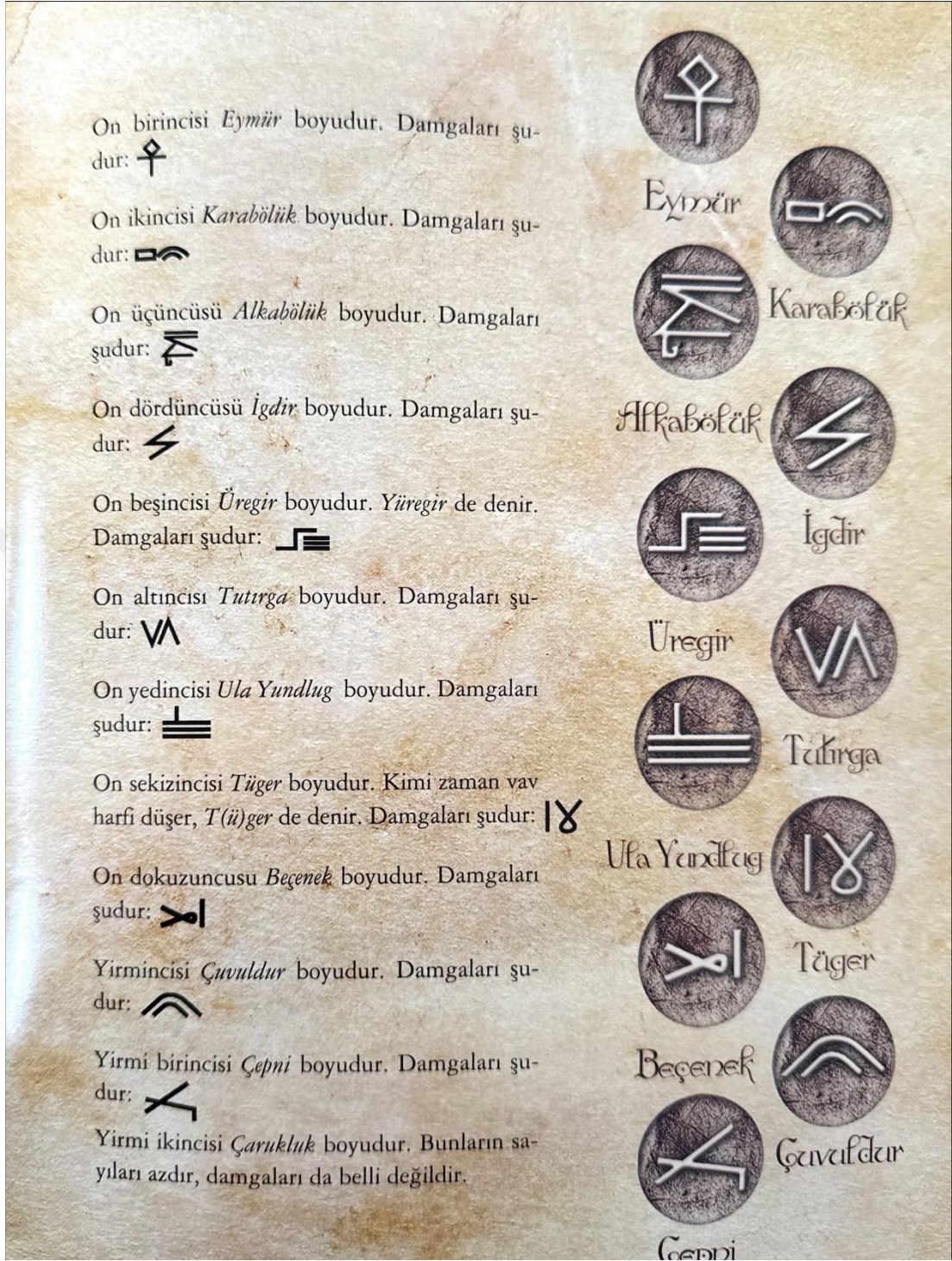

³⁰⁹ Şükrü Haluk Akalın, a g e.

Şekil 2.22: Dîvânü Lugâti't-Türk 'te Geçen Oğuz Boyları-1.

Kaynak: Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati'T-Türk-Şükrü Haluk Akalın.

Şekil 2.23: *Dîvânü Lugâti't-Türk'te Geçen Oğuz Boyları-2.*

Kaynak: Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kaşgarlı Mahmud ve *Divanü Lugati'T-Türk-Şükrü Haluk Akalın.*

Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün kapsamında yer verdiği bir diğer değerli bilgi ise on iki farklı hayvan adını yıllara vererek oluşturulan on iki yıllık bir

takvimdir³¹⁰. Kaşgarlı Mahmud bir sözlük yazarı olarak tüm detayı ile bu takvimin özelliğini, nasıl meydana geldiğini, bu takvimin Türk boylarının hayatındaki önemini anlatmıştır³¹¹. Kaşgarlının belirttiği üzere Türkler bu takvim ile çocukların yaşını, savaş tarihlerini vb. önemli tarihleri bu takvim üzerinden takip etmektedir³¹². Divanda verilmiş bilgilerden yola çıkarak önceki araştırmacılar tarafından hazırlanmış olan Takvimin görsel hali aşağıda verilmektedir:

Şekil 2.24: Dîvânü Lugâti't-Türk'te Geçen On İki Hayvanlı Takvim

³¹⁰ Esin Kâhya, *Eski Türklerde Bilim*, s. 418.

³¹¹ Yavuz Unat, *İslâm'da ve Türklerde Zaman ve Takvim*, *Türk Dünyası, Nevruz Ansiklopedisi*, Başkanlığı Yayınları, Editör: Öcal Oğuz, Ankara 2004, s. 18.

³¹² Saadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, 2. Baskı, Ankara, Akçağ Yayınları, 1999.

Kaynak: Şükrü Haluk Akalın³¹³.

Takvimde yıllar 12 aya ayrılmış olup, ay adları ile ilgili şunları yazmaktadır:

Hafta kavramı İslamıktan sonra geliştiği için Türklerde haftanın yedi gününün adı yoktur. Ay adlarına gelince, şehirlerde Arapça ay adları kullanılır. Müslüman olmayan göçebe Türkler, yılı dörde bölerler ve her üç aylık döneme bir ad verirler. Bunların birbirini izlemesiyle yılın geçişi bilinir. Nevruzdan sonra ilkbahara oğlak ay, oğlağın bu dönemde büyümesinden esinlenerek sonrakine ulug oğlak ay diye adlandırılır. Çünkü bu dönem yaz ortasıdır. Sütün bol olduğu, nimetlerin bollastığı dönemdir³¹⁴.

Kaşgarlının verdiği takvim günümüz takvimine göre 21 Mart günü ile başlamaktadır.

Dîvânü Lugâti't-Türk'ün kapsamındaki büyük kısmı olan, Kaşgarlının eserinin girişinde bahsetmiş olduğu içerikler tez konusunun ana başlığı olması nedeniyle bir sonraki ana başlıkta örnekleri ile detaylıca ele alınacaktır.

2.4.5. Dîvânü Lugâti't-Türk'teki Arap Dili Etkisi

Divānu Lugâti't-Türk, Türk sözlükçülük geleneğinin başlangıcı olarak kabul edilen ve 11. yüzyıl Türk dünyasının söz varlığına ışık tutan bir başvuru kaynağıdır. Ait olduğu döneme dair sunduğu verilerle Türkçenin ses bilgisi, şekil bilgisi, cümle bilgisi ve anlam bilgisi çalışmalarında hem tarihî Türk dili alanında hem de çağdaş Türk dili alanında çalışmalara önemli bir malzeme sunmaktadır.

Divanın yazılmadık amacı Türk dilinin Arap diline denk seviyede olduğunu ispatlamak ve Arap Halkına Türk dilini öğretmektir. Kaşgarlı Mahmud Türk dilini öğrenmenin önemini eserinde nakledilen hadisle beyan etmiştir. Hadis'in sahih olmama ihtimalini göz önünde bulundurarak, Türk dilini öğrenmenin önemini mantık açısından da açıklamıştır. Üstelik, eserin hedefindeki kitle Arap milleti olduğunda eser onların dili ile yazılmıştır. Eserde kullanılan Arap dil kuralları ve terimlerden yola çıkarak Kaşgarlının Arap diline ne kadar hâkim olduğunu görmek zor olmamaktadır. Eserinin giriş kısmında kullandığı yöntemi yazarken kullandığı ifadeler, Kaşgarlının

³¹³ Şükrü Haluk Akalın, a g e.

³¹⁴ Besim Atalay, a g e.

Arap dilinin ilk kapsamlı sözlüğünü hazırlayan el-Halil bin Ahmed'den istifade ettiğini görmek mümkündür. Kaşgarlı'nın yöntem kısmında kullandığı ifadeler şu şekildedir:

El-Halîl b. Ahmed'in Kitâbü'l-'Ayn'da izlediği yöntemi takip etmek, kullanılan ve bırakılanı birlikte zikretmek, böylece Türkçenin Arapçayla at başı gittiğini göstermek düşüncesi aklımdan geçti. Esasen bu yöntem daha kapsamlı olurdu. Ancak benim yöntemim; kestirme olduğu ve insanlarca benimsendiği için daha doğrudur. Bu nedenle kullanılanların aldım ve sözü uzatmamak için kullanılmayanları bıraktım³¹⁵.

Kaşgarlı'nın bu ifadesinden Arapça sözlük yazarından etkilendiği ve onun yöntemlerinden istifade ettiğini görmek zor olmamaktadır. *Dîvânü Lugâti't-Türk* ile el-Halil'in eseri karşılaştırıldığında bazı benzerlik ve farklılıklar ortaya çıkmaktadır; Kaşgarlı eserin bablarını oluştururken, Kitâbü'l-'Ayn adlı eserin bablarından istifade etmiştir. Bazı bablar aynı şekilde alınırken bazı bablar ise farklı başlık altında ele alınmıştır. El-Halil giriş kısmında Arapçanın seslerine, Kaşgarlı ise Türkçenin seslerine değinmiş, iki eserde de ses yerine harf terimini kullanmıştır. El-Halil Arapçanın ünlülerini ele alırken, sadece ünsüzler gibi ayrı bir harfle yazılan (elif, vav, ye) gibi uzun ünlülere değinmiştir³¹⁶. Hareke olarak adlandırılan kısa ünlülere ve özelliklerine uzun ünlülerde olduğu gibi değinmemiştir. Ses için harf terimini tercih eden Kaşgarlı Türkçede bulunan sesleri yazarken yalnızca müstakil harflerle gösterilen ünsüzlerden bahsetmiş, hareke olarak isimlendirilen ünlüleri özel olarak açıklama ihtiyacı hissetmemiştir. El-Halil girişte Arapçanın yapısına, Kaşgarlı ise Türkçenin yapı konusundan bahsetmiştir³¹⁷.

Kaşgarlı Mahmud eserinde sadece el-Halil'den bahsetmiş olsa da yapılan karşılaştırmalı araştırmalar sonucu Kaşgarlı'nın el-Farabi ve eseri *Divanu'l-Edeb*'den

³¹⁵ Kaşgarlı Mahmud, a g e.

³¹⁶ Halîl b. Ahmed, Kitâbü'l-'Ayn (nşr. Mehdî el-Mahzûmî – İbrâhim es-Sâmerrâî), Beyrut 1408/1988, I-VIII.

³¹⁷ Emrullah İşler, “*Dîvânü Lugâti't-Türk'teki Arapça Etkisi*”, Ankara (2008).

etkilendiğini söylemek mümkündür. *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün yöntem ve şekil açısından Divanu'l- Edeb ile ciddi benzerliklerinin olması bunun kanıtıdır³¹⁸.

Kaşgarlı Mahmud bazı sözcük yapılarını diğerlerinden önce zikrederken şu ifadeleri kullanır:

Önce iki harflilerle başlayacağız, sonra üç, dört, beş ve altı harfli olanları ele alacağız. Ortası sakın olanları hareketli olanlardan önce vereceğiz. Sonra her harekesiyle birlikte ortası sakın olanları vereceğiz. Sonra başa gelen hemze ve benzeri ziyade harfleri, ardından birinci harf (fâ'u'l- fi'l) ile ikinci harf ('aynu'l- fi'l) arasına giren ziyade harfleri her harekesiyle, daha sonra sonuncu harften (lâmu'l-fil'l) sonra ziyade harf gelenleri anlatacağız³¹⁹.

Bu alıntıdan Kaşgarlı Mahmud'daki Arapçanın tesirini görmek hiç zor olmamaktadır. Bu ifadelerden Türkçeyi Arapçaya benzetme çabasını da görmek mümkündür. Türk dil bilgileri Arapça terim ve kavramlarla ifade edilmektedir. Kaşgarlı burada Arapça için söz konusu olan ön, iç, son eklerden bahsetmekte olup, Türkçenin kök ve köke bitişen eklerden oluştuğu gerçeğine aykırı düşmektedir.

2.4.6. Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Bulunması

1914 yılına gelene kadar birkaç kaynakta istifade edildiği bilgilerden ötürü *Dîvânü Lugâti't-Türk*'in varlığı bilinmekte fakat eserin nerde nasıl olduğu bilgisine ulaşılamamıştır. Eski Maliye bakanı Nazif Paşa'nın Kitaba olan merakı ve eserlerin nadir nüshası, hat ve tezhip alanlarındaki kitapları satın alarak özenle koruma alışkanlığı sonucu aldığı ve biriktirdiği kitapları arasında da *Dîvânü Lugâti't-Türk* bulunuyordu. Elindeki eserin değerli bir kitap olduğunu belirterek yakınlarından bir Hanımefendiye verdiği kayıtlara geçmektedir³²⁰. Belli bir süre sonra maddiyata ihtiyacı olan hanımefendi *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ü sahaflar çarşısındaki Kitapçı Burhan Bey'e götürerek otuz liraya satmak istediğini söylemektedir. *Dîvânü Lugâti't-*

³¹⁸ Ermers, R. *Arabic Grammers Of Turkic*. Leiden- Boston- Köln (1999).

³¹⁹ Kaşgarlı Mahmud, a g e

³²⁰ Akün, Ömer Faruk (2002), "*Kâşgarlı Mahmut*", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 25. Cilt, s. 9- 15, İstanbul

Türk gibi değerli bir eser için bu miktar hiç de yüksek olmasa da eseri tanımayan ve bilmeyenler için aynı cümleyi söylemek mümkün olmayabilir. Burhan bey bu eseri yüksek bir fiyata satın alır umudu ile Maarif Nazırı Emrullah Efendi'ye götürmüştür. Nazır eseri İlmiye Encümenine havale etmektedir. Kitabı bir hafta inceledikten sonra esere on lira fiyat biçmektedir. Eserin kendin ait olmadığını, satıcısının en az otuz lira değer biçtiğini anlatır, fakat encümen: “biz otuz liraya bir kütüphane satın alırsanız, al kitabını, istemiyoruz” diyerek kitabı Burhan Bey'e geri verir³²¹. Tam da bu günlerde hayatını ve bütün servetini kitaplara adayan, sıkça sahaflar çarşısına gidip, kitapçıları tek tek dolaşarak yeni bir eser olduğunu sormayı alışkanlık haline getiren Diyarbakırlı Ali Emiri Efendi Burhan beye uğradığında, Burhan Bey olanları anlatır. Kitabı eline aldığı anda Ali Emiri Efendi bayılacak gibi olur, fakat satıcıyı şımartmamak amacıyla temkinli şekilde pazarlık yapmaya başlar. Konu bir hanımefendiye yardım etmek olunca, eseri otuz liraya satın almaya anlaşır, fakat yanında sadece on beş lirası bulunan Ali emiri efendi eseri bırakırsa başka birinin satın almasından da endişelenir. Para üstünü sonra vereceğini söylese kitapçı kabul etmeyecektir. Böyle karmaşık düşünceler içerisinde kitabı Burhan Bey ile bırakır, dükkânı kapatıp anahtarı cebine koyar ve birkaç dakika sonra Darülfünun edebiyat muallimesi Faik Reşat Bey ile karşılaşır, Faik beyden yanında olan on lirayı ödünç alır, geri kalanı getirmek için Faik Bey evine gider, Ali Emiri Bey de Burhan Bey'in dükkânına döner, az zaman sonra Reşat Bey elinde on lira ile dükkâna gelir ve Ali Emiri otuz lirayı hemen verir. Üç lirayı da Burhan beyin isteği üzere bahşış olarak vermiştir. Kitabı inceledikçe değerini anlar ve Dostlarına, yakınlarına kitabın değerini şu şekilde anlatmaktadır:

“Bu kitap değil, Türkistan ülkesidir... Türkistan değil bütün cihandır. Türklük, Türk dili bu kitap sayesinde başka bir parlaklık kazanacak. Arap dilinde seyyibuyihin kitabı ne ise bu da Türk dilinde onun kardeşidir. Türk dilinde şimdiye kadar bunun gibi bir eser yazılmamıştır. Bu kitaba hakiki kıymet verilmek lazım gelse cihanın hazineleri kâfi gelmez... bu kitapla Hz. Yusuf arasında bir benzerlik vardır. Yusuf'u arkadaşları birkaç akçaya sattılar. Fakat Mısır'da ağırlığına cevabire satıldı. Bu kitabı da Burhan bana otuz

³²¹ Ülkütaşır, M. Şakir (1972), *Büyük Türk Dilcisi Kâşgarlı Mahmut*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 336, Ankara.

*üç liraya sattı, fakat ben bunu birkaç misli ağırlığında elmaslara,
zümrütlere vermem*³²².

Eserin bulunuş tarihi ile ilgili farklı bilgiler olsa da Prof. Dr. Ali Birinci *Dîvânü Lugâti't-Türk*'in eldeki tek nüshasının Ali Emiri Tarafından 1914 yılında bulunduğunun sonucuna ulaşmıştır³²³.

2.4.7. Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Yayınlanması

Ali Emiri Bey *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ü evine götürdükten sonra evine kapanarak tüm dikkatiyle eseri inceler ve akşamlar adeti üzere uğradığı kiraathanede kitaptan bilgileri aktarır. *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün Ali Emiri efendinin elinde olduğunu duyan Ziya Gökalp defalarca uğraşmasına rağmen eseri görme şansını elde edemez. Bu dönemde Türk dilinin ev, sokaklar, çarşı pazarlar gibi sosyal hayatta kullanılan, bilim, sanat edebiyat ve öğretim dili olmadığı görüşlerin ileri sürülmüştür. İşte tam da böyle bir kritik dönemde Türkler ve Türk dili ile ilgili sözler halk arasında hızla yayılmaya başlamıştır. Türk adının tanrı tarafından verildiğini, Türk dilini öğrenmenin ne kadar önem taşıdığını, Türk dilinin Arap dili ile eş değer olduğunu savunan kitabın ortaya çıkması Milli dil ve edebiyat anlayışının da yaygınlaşmasını sağlamıştır³²⁴.

Ali Emiri Beyin daveti üzere evine gelen Kilisli Muallim Rıfat Bey ilk defa *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ü görür ve cenabı Haktan eserin yayılmasını nasip etmesini ister. Ali Emiri Bey bunu duyunca çok sevinir. Esere olan sevgi ve saygısını, eserin layığıyla muamele görmesini ne kadar istediğini, eserin ilk bulunduğu dönemdeki durumunu aşağıdaki konulmasından anlamak mümkündür:

Bu sözü başkasından duymadım, inşallah yayımlarız, tashihini sen yaparsın. Rıfat, bu kitap ne kadar yüksek dersek o kadar yüksek, ne kadar kıymetli dersek o kadar kıymetli... fakat bunun mühim bir kusuru var,

³²² Hikmet İlaydın, "Divan'la İlgili Bazı Gözlemler ve Düşünceler," *Türklük Bilgisi Dergisi (Türklük Bilgisi/Türk Dünyası)* 27, no. 253 (1 Ekim 1972): 96–103.

³²³ Şükrü Haluk Akalın, a g e, s.141- 145.

³²⁴ Alpatov, V. M., "Mahmud Kashgari And The Japanese Linguistic Tradition", *Bamberger Zentralasienstudien Konferenzakten Escas Iv*, Bamberg, 1991. (Hrsg.) Ingeburg Baldouf, M. Friedich, Schwarz, Berlin, 1994, Pp. 117–121.

kitabın şirazesini çözülmüş, formları dağılmış, yaprakları karışmış, başı sonu belirsiz olmuş. Sayfalarının karşılığı yok, sayfa başlarında numara yok. Kitap tamam mı değil mi? Düzenlenmesi mümkün mü değil mi? Rıfat, sana rica ediyorum. Her gün gel, bir iki saat bu kitap ile meşgul ol.

Kilisli Rıfat Bey bu teklifi kabul eder, yaklaşık iki ay boyunca iki saat zaman ayırarak kitabı yeniden sıraya dizer ve eserim eksiksiz olduğu müjdesini verir. Bu haberin yayılmasının ardından Ziya Gökalp Rıfat beye gelir. Birlikte kitabın yayımlanması için Ali Emiri beyi ikna etmenin planı yapar. Planlandığı üzere birkaç gün sonra Adliye Nazırı, Ali Emiri efendiyi iftara davet eder, her zaman olduğu gibi ikramlarla karşılar, iftardan açılır. Bir saat kadar zaman geçtikten sonra Talat Paşa ve beraberinde beş kişi birlikte gelir, uzunca konuşmadan sonra Ali Emiri Beyi iki şart üzere eserin yayımlanmasına ikna eder. Ali Emiri Beyin bu iki şartı ise, kitabın basılmasını Kilisli Rıfat'ın yapması ve kitabın baskı sürecinde yalnızca Kilisli Rıfat'ta kalması, başkasına verilmemesidir. Birkaç gün sonra Ali Emiri Bey eseri Kilisli Rıfat Beye teslim eder, bütün servetini Türk kültürünün kaynağı kitaplara harcayan Ali Bey kendisine Talat Paşa tarafından gönderilen üç yüz lira mükafat parasını kabul etmez.³²⁵

Eserin Kilisli Rıfat tarafından yayımlanması Birinci Dünya savaş dönemine denk gelmiştir. Kâğıt ve mürekkep bulma, basımevindeki harflerin yıpranması ve baskı makinesinin tekleyerek çalışması gibi zorluklarla karşılaşır. Böyle zorluklarla mücadele ederek önce el yazısıyla eserin yeni bir istinsahını yapar, bu nüshası günümüzde İstanbul Arkeoloji müzesi kütüphanesinde saklanmaktadır. Daha sonra 1915- 1917 yılları arasında üç cilt halinde basımını gerçekleştirir.

Kilisli Rıfat Beyin yayımıyla *Dîvânü Lugâti't-Türk* yazılışından 850 yıl sonra baskı makinesi ile basılarak çoğaltılmış ve yok olmaktan kurtulmuştur. *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün baskıya girmesi ile Ali Emiri Bey kitabın asıl nüshasını biriktirdiği diğer kitaplarla birlikte Fatih'te kurduğu Millet Kütüphanesine bağışlamıştır. *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün tek nüshası günümüze kadar bu kütüphanede saklanmaktadır³²⁶.

³²⁵ *Dîvânü Lûgati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri 7-8 Mayıs 1999*, Türk Dil Kurumu- Türksöy, Ankara, 2000, 146 S.

³²⁶ Şükrü Haluk Akalın, a g e, s.146- 152.

2.4.8. Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Çeviri ve Basımları

Bugüne kadar *Dîvânü Lugâti't-Türk* Türkiye Türkçesi dışında Özbek Türkçesi, Uygur Türkçesi, Kazak Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, İngilizce, Çince, Farsça dillerine çevrilmiş olup, toplam dokuz ayrı yayımı gerçekleştirilmiştir.

Özbek Türkçe tercümesi Özbekistan'da gerçekleştirilmiş olup, 1960-1963 yıllar arasında Salih Mutallibov tarafından çevrilmiş, Özbekistan SSR Fenler Akademisi yayıncılığı tarafında Taşkent'te çıkmıştır.

Uygur Türkçe Çevirisi için ilk 1955 yılında gerçekleşmiş olsa da bölgesel siyasi koşullar nedeniyle çevirilerin yayımlanması gerçekleşmemiştir. 1978 yılına geldiğinde Uygur Özerk Bölgesi Sosyal Bilimler Akademisi *Dîvânü Lugâti't-Türk* yayıma hazırlama komisyonu tarafından üç cilt olarak hazırlanmış, 1982 yılında Ürümçi'de birinci cildi, 1983 yılında ikinci cildi, 1984 yılında üçüncü cildi yayımlanmıştır.

İngilizce Tercümesi ise Amerika Harvard Üniversitesinde gerçekleştirilmiştir. 1982-1985 yıllar arasında Amerika'da Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin'in yayıncılığında Mahmud al- Kaşgari Compendium of Turkic Dialects adıyla yayımlanmıştır.

Çin'de gerçekleşen bir yayımı ise yeni Uygur Türkçesi çevrisinden istifade ederek Çince hazırlanmış olup, birinci cildi Pekin Milletler Yayınevi tarafından yayımlanmıştır. İkinci ve üçüncü cildi ise denetim ve çeviri hizmetlerinin ardından 2002 yılında aynı yayınevi tarafından yayımlanmıştır.

Farsça Tercümesi ise Prof. Dr. Hüseyin Düzgün tarafından 2004 yılında Tahran'da çıkmış, Akhtar neşriyat tarafından tek cilt halinde yayımlanmıştır.

Rusça Çevirisi ise A.Auvezova tarafından hazırlanmış olup, 2005 yılında kazakistan'da yayımlanmıştır.

2005 yılında Türkiye Türkçesinde yapılan başka bir çevriri olup, Kabalcı Yayınevi tarafından çıkarılmıştır.

2006 yılında Azerbaycan Türkçesine çevriri gerçekleştirilmiş olup, Ramiz Esker tarafından çeviri dört cilt halinde Bakü'de yayımlanmıştır.

2.5. Arap Dilinde Sözlük ve Sözlük Çalışması

Sözlük, yalnızca kelimelerin anlamını açıklayan bir araç değil; aynı zamanda kendi terminolojisi, tarihî gelişimi, anlam evreni ve bilimsel yaklaşımı olan müstakil bir ilim sahasıdır. İnsanlık tarihi boyunca sözlük bilimi (lexicography) alanında oldukça kıymetli ve özgün çalışmalar yapılmış; dilin bir milletin hafızası olduğu anlayışıyla sözlükler, bu hafızanın kayıt altına alınmasında temel kaynaklardan biri olmuştur.

Bu bağlamda ele alınan *Dîvânü Lugâti't-Türk*, yalnızca Türk dili için değil, aynı zamanda sözlük tarihi açısından da müstesna bir yere sahiptir. Söz konusu eser, 11. yüzyıldan günümüze ulaşan en nitelikli ve kapsamlı Türkçe-Arapça sözlüklerden biri olarak kabul edilmektedir. *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün en dikkat çekici yönlerinden biri ise, Kaşgarlı Mahmud'un bu eseri Arap sözlük geleneğinin usul ve tertip anlayışı doğrultusunda kaleme almış olmasıdır. Bu durum, eserin yalnızca içerik bakımından değil, metodoloji açısından da incelenmesi gerektiğini göstermektedir.

Bu çerçevede, bu bölümde öncelikle Arap dilinde sözlük ve sözlükçülük geleneğine dair genel bir çerçeve çizilecek; ardından Arapçada sözlüklerin ortaya çıkışı, tarihsel gelişimi, sınıflandırılması ve kullanım biçimleri gibi temel hususlar ele alınacaktır. Bu inceleme, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün sözlüksel yapısını daha iyi anlamaya ve Kaşgarlı Mahmud'un bu sahadaki katkılarını daha sağlıklı bir zeminde değerlendirmeye imkân tanıyacaktır.

2.5.1. Sözlük ve Sözlük Bilim

Sözlük ve sözlükbilimiyle ilgili literatürde farklı araştırmalar yapılmış, çeşitli açıklama ve yorumlara yer verilmiştir. Bu çalışmada ise konuyla doğrudan ilgili ve alana yön veren bazı temel yaklaşımların paylaşılması yeterli görülmüştür. Sözlük ve sözlükbilimine dair öne çıkan bazı tanımlar ve görüşler şu şekilde özetlenebilir:

“Sözlük” kavramı Arapça kökenli *mu'cem*, *kāmūs* ve *lügat* kelimeleriyle karşılanmaktadır. Bu kavram, bir dilde yer alan kelimelerin öncelikle temel anlamlarını, ardından türemiş ya da mecaz anlamlarını, telif amacı doğrultusunda

deyim ve cümle içerisinde kullanımlarını, söyleyiş ve yazılış biçimlerini, köken bilgilerini (iştikak), telaffuz özelliklerini ve diğer anlam unsurlarını çeşitli örneklerle açıklayan çalışmaları ifade eder³²⁷.

Bu bağlamda *mu‘cem* kelimesi, “karışıklığı gidermek” anlamındaki Arapça ‘*a-c-m* fiilinden türemiştir. Terim olarak *mu‘cem*, konuları alfabetik göre düzenlenmiş; dildeki kelime dağarcığını açıklayan, şerhleri ve anlam izahlarıyla birlikte sunan kapsamlı sözlük türünü ifade eder. *Ḳāmūs* ise sözlük anlamında kullanılan bir başka terim olup, Arapça’da "deniz", "denizin ortası" ve "deniz suyu" anlamlarına gelmekle birlikte sözlük literatüründe *mu‘cem* kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılmaktadır³²⁸.

Sözlük bilimi alanında önde gelen dilbilimci Doğan Aksan, bu disiplini şu şekilde tanımlamaktadır:

“Bir dilin ya da karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerin söz varlığını, sözlük biçiminde ortaya koymaya yönelik, bu amaçla yöntemler koyarak uygulama yollarını gösteren bilim dalıdır³²⁹”.

Benzer şekilde Şükrü Halûk Akalın ise sözlükbilimi şöyle tanımlar:

“Sözlüklerin ve temel başvuru kaynaklarının hazırlanmasını, düzenlenmesini, yazılmasını ve bu eserlerin kapsam, ilke, yöntem ve içeriklerinin araştırılmasını konu edinen bilim dalıdır³³⁰”.

2.5.2. Sözlük Bilim Tarihine Genel Bir Bakış

Sözlükbilim, günümüzde terminolojik ve metodolojik açıdan gelişmiş bir disiplin olmakla birlikte, tarihî kökleri oldukça eskiye dayanan bir bilim alanıdır. Zaman içerisinde terimsel güncellemeler yapılmış ve farklı bilim insanları tarafından çeşitli

³²⁷ İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan el-Ezdî, *Kitabü Cemherati'l-Lüğa*, II/104., Bağdat, 1344 h.

³²⁸ İbn Fâris, *el-İttibâ ve'l-Muzâvece*, I/4; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Lüğa*, III/173; İbn Side, *el-Muhassas*, II/231.

³²⁹ Aksan Doğan, *Her Yönüyle Dil*, T.D.K., Ankara, 1995, s. 393.

³³⁰ Şükrü Haluk Akalın, *Sözlükbilim, Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Popüler Bilim yayınları (2022).

tanımlar ortaya konmuş olsa da sözlük yazımı faaliyetleri insanlık tarihi kadar eskidir. Literatürdeki genel kabul, Batı dünyasında ilk sözlük çalışmasının M.Ö. II. yüzyılda Bizanslı Aristophanes tarafından yapıldığını ileri sürmektedir. Bu çabalar, kelimelerin anlamlarını açıklamaya yönelik alfabetik derlemeler niteliğinde olmuştur.³³¹

Arap dünyasında ise sözlükçülük çalışmaları, hicrî I. yüzyıldan itibaren başlamıştır. Bu çalışmaların öncülerini, *Garîbü'l-Kur'an* ve *Garîbü'l-Hadîs* türü eserler oluşturmaktadır³³². Bu tür eserler, Kur'an ve hadislerde geçen anlamı zor, az bilinen veya başka anlamlara çekilme ihtimali olan kelimeleri açıklamak amacıyla yazılmıştır. Alanın ilk örneği olarak, İbn Abbâs'a (r.a.) nispet edilen *Garîbü'l-Kur'an* adlı eser zikredilmektedir³³³. Fetih hareketinin yayılmasıyla birlikte İslam farklı belde ve dillere ulaşmaya başlamıştır, bundan sebep Kur'an'ın yanlış telaffuz etme çoğalmış, Arapçayı benzer yanlışlara karşı muhafaza etme, doğru anlama çabası sonucu değerli çalışmalar artmaya başlamıştır³³⁴.

Bu kapsamda Arap dilindeki tüm kelimeleri barındıran kapsamlı sözlükler de gün yüzüne çıkmıştır. Bu sözlüklerin ilklerinden biri ise Halil bin Ahmed'in elinden 791 yılında hazırlanan *Kitabu'l – ayn* adlı eseri saymak mümkündür.³³⁵

Türk Türk sözlükbilimini, bu çalışmada konu olan 11.yüzyılda Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılan *Dîvânü Lugâti't-Türk* ile başlar demek mümkündür. Bu eserde madde başlıkları ve örnekleri Türkçe, anlamları ve açıklamaları Arapça olan bu eser 1072- 1074 yılları arasında kaleme alınmış olup, Türk sözlükbiliminin ilk eseridir. Kaşgarlı bu sözlükte Türkçe kelimeleri Arap alfabesine göre ikili, üçlü, dördü, beşli, altılı oluşlarına göre sınıflandırmış, son harflerine bakarak da maddelerin düzenini

³³¹ Attar Abdulgafur, *Mukaddimetu's-Sıhah*, s.40-41, Kahire, 1956.

³³² Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2003, c. II, s. 45.

³³³ Muhammed Reşad Hamzâvî, *Îmâlu Mecme'u'l-Luga al- 'Arabiyya*, s. 491, Kahire,1968; Yavuz Galip, *Sözlükbilim ve Arapça Sözlük Çalışmalarına Tarihsel Bir Yaklaşım*'dan naklen.

³³⁴ Mehmet Yılmaz, *Mahreç Sistemli Sözlüklerin Arap Gramerinin Gelişmesindeki Rolü*, (Haziran, 2022).

³³⁵ Halil b. Ahmed el-Ferahîdî, *Kitâbu'l- 'Ayn, nşr. Mahdî el-Mehdevî, Kum: Mektebetü'l-Mürriżî*, 1992.

sağlamıştır. Türkçe fiilleri ise, Arap dil bilgisinin etkisiyle belirli geçmiş zaman üçüncü teklik kişi çekiminde vermiştir³³⁶.

2.5.3. Arap Dilinde Sözlük Çeşitleri

Arap Sözlük çalışmaları ilk zamanlarda dar alanda zayıf şekilde ilerlemiş, kelime dizim şekli henüz bir kaide üzerine oturtulmamış, hiçbir sıralama yöntemine tabi tutulmadan yazılır durumdaydı. Zamanla birlikte sözlük alanı belli kurallar üzerine oturtulmuş, her bir ilim dalı için ayrı sözlük yazılmaya başlamıştır³³⁷.

Araplar sözlük çalışmalarında diğer milletlere göre ciddi mesafe katetmiş olup, farklı şekillerde sözlük yazmıştır.

Arap dilindeki kelimelerin lafız ve mana olarak iki ciheti olduğundan, Arap dilindeki sözlükler yazılırken kelimenin bu iki yönünü merkez alarak kaleme alınmaktadır. Dolayısıyla sözlükler Me'âni/ Mevzûî sözlükler ve Lafzî/ Lugavî/ alfabetik sözlükler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır³³⁸.

Me'âni/ Mevzûî sözlükler, kelimeler sözlükte toplanırken kelimelerin kökleri veya harfleri merkeze alınarak değil, kelimelerin manaları ve kelimelerin ait olduğu konular kriter olarak telif edilen sözlüklerdir. Bu sözlük sayesinde klasik eserleri, şiirleri araştıran, tahkik esen araştırmacılara oldukça kolaylık sağlanmaktadır³³⁹.

Lafzî/ Lugavî/ alfabetik sözlükler ise, sözcükleri ilgili oldukları konuyu dikkate almadan, belirli bir düzen içinde sıralayan, her bir lafzın açıklamasını getiren, kullanım alanları hakkında bilgi veren, bunları Arapların meselleri, ayet ve hadislerle delillendiren sözlük türüdür³⁴⁰. Bu araştırmaya konu olan Dîvânü Lugâtî't-Türk

³³⁶ Şükrü Haluk Akalın, *Sözlükbilim, Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Popüler Bilim yayınları (2022).

³³⁷ Ebû Sikkîn, Abdulhamîd Muhammed, *el-Me'acimu'l-'Arabiyye Medêrisühê ve Menêhicühê*, s.12.

³³⁸ Ahmed Muhtar Ömer, *el-Bahs el-Lugavî 'Inde'l- 'Arap*, s. 175.

³³⁹ Abdullah Muhammed en-Nükarât, eş-Şâmil fi'l-Lugati'l- 'Arabiyye, s. 139.

³⁴⁰ Abdullah Muhammed en-Nükarât, eş-Şâmil fi'l-Lugati'l-'Arabiyye, s.129. Bingazi: Dâru'l-Kütübi'l-Vataniyye, 2003.

alfabetik sıra göz önüne alınmakla birlikte kalp sistemi uygulandığından Lafzî/Lugavî/ alfabetik sözlükler sınıfına ait olmaktadır³⁴¹.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan *Dîvânü Lugâti't-Türk*, esas itibariyle lafzî/lugavî sözlük geleneği içinde değerlendirilmektedir. Kaşgarlı Mahmud'un alfabetik sıralamayı esas alması, ancak Arap sözlükçülüğünden farklı olarak "kalp sistemi" uygulaması, yani son harfe göre sıralama yapması, eserin bu tür içerisinde özgün bir yere sahip olmasını sağlamaktadır.

2.5.4. Sözlüklerde Kullanılan Yöntemler

Sözlük alanında birbirinden farklı yöntemleri kullanarak yazılan çeşitli sözlükleri görmek mümkündür. Farklı araştırmacılar kendine özgü çeşitli yöntemlerle araştırma yapabilmektedir. Bu yöntemleri genel olarak Harflerin mahrecini esas alan, kelimelerin ilk harfini veya son harfini esas alan, ya da sözcüklerin nihai okunuşunu esas alan sözlük çeşitleri olmak üzere dört türe ayırmak mümkündür³⁴². Ancak bu yöntemler temelde harflerin sıralanmasına istinaden iki ana türe ayırmak mümkün olmaktadır; birincisi alfabetik sistem, ikincisiyse harflerin çıktıkları yerleri gözeten mahreç sistemidir.

Alfabetik sistemin bir diğer adıyla elifbai sistemidir. Bu sistemde madde başlıkları art arda sıralanır ve maddeleri oluşturan harflerin dizilişi (elif) harfi ile başlayıp (ye) harfi ile bitmektedir. Bu sistem kendi içinde üçe ayrılmaktadır:

1. İlk harfi sistemli ve kök harfi esaslı sözlük çeşididir. Kelime kökleri esas alınır, madde başı ve altındaki kelimelerin yazılış yönüne doğru ilk harfinden başlayarak son harfine doğru alfabetik sırayla sıralanmaktadır³⁴³.

³⁴¹ Abdullah Muhammed *en-Nükarât, eş-Şâmil fi'l-Lugati'l- 'Arabiyye*, s.129. Bingazi: Dâru'l-Kütübi'l-Vataniyye, 2003.

³⁴² Ali Cüneyt Eren, "*Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı*", Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi 9/4 (2009), 133.

³⁴³ Ebu'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî *el-Kiftî, İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm (Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1982), 1/259;

2. Son harfi sistemli ve kök harf esaslı sözlük çeşididir. Kafiye sistemli sözlük olarak da adlandırılmaktadır. Kelimeler alfabetik sırayla madde başının son harfi esas alınarak ve sünâî, sülâsî, rubâ'î, fiil, isim vb. bütün kullanımlar buna dahil olmak üzere bablara ayrılır, ardından her bab kendi içinde ilk harf esas alınarak alfabetik sıralama halinde fasıllara ayrılmaktadır. Daha sonra ise, bu fasıllar altında maddeler işlenirken ve yeni maddelere geçişte değişen ve ilerlemeyi sağlayan harf ortadaki harftir. Yani bir maddede ortadaki harf (elif) ten (ye)ya kadar ilerledikten sonra fasıl değişmektedir, fasıllar da son harfe kadar ilerledikten sonra alfabetik olarak bablar değişmektedir³⁴⁴.
3. Son hal esaslı sözlük çeşidi, bu tür sözlüklerde müştak, mezid, mücerred, cemi' gibi kelime türü ve köklerine bakılmadan işlenen kelimelerin son yazılışlarının esas alınmasıyla yazılan sözlüklerdir. Birbirinden türeyen kelimeler bir arada verilmek yerine, türeme kaygısı gütmeksizin alfabetik olarak bulunması gereken sırada verilmektedir³⁴⁵.

2.5.5. Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Sözlükbilim Açısından Değerlendirilmesi

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ü kaleme alırken Arap sözlükçülüğü geleneğinden, özellikle de Arap dilinin ilk sistematik sözlüğü olarak kabul edilen Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin *Kitâbu'l-'Ayn* adlı eserinden kayda değer ölçüde etkilenmiştir.³⁴⁶ Nitekim Kaşgarlı, sözlüğünü oluştururken Arap nahiv ve sarf kurallarını dikkate alarak kelime sıralamasında belirli sistemler uygulamış, eserin metodolojik altyapısını klasik Arap sözlükçülüğü esasına dayandırmıştır³⁴⁷.

Kaşgarlı Mahmud Divandaki kelimeleri sıralarken اَبْ، اُنْتُ gibi her harfi asli bir sükûn, onun önüne de bir hemze gelecek şekilde olan iki harfli isimden başlamış, Dolayısıyla

³⁴⁴ Mustafa -eş Şek'a, *Menâhicü't-te'lîf 'inde'l- 'ulemâi'l- 'Arab* (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 2004), 93.

³⁴⁵ Mehmet Yılmaz, *Mahreç Sistemli Sözlüklerin Arap Gramerinin Gelişmesindeki Rolü*, (Haziran, 2022).

³⁴⁶ *Ferâhidî, Kitâbu'l-'ayn*, 1/15-17; daha geniş bilgi için bkz. Süyûtî, el-Müzhir, 1/70

³⁴⁷ Musa Alp- Mehmet Yılmaz, *Başlangıcından Günümüze Sözlükler* (Ankara: Bizim Büro Basımevi-Dağıtım, 2011), 7.

da ilk kitabın adını Hemzeli isim Kitabı olarak vermiştir. Devamında ise harekeli, harekesiz harflerin eklenmesiyle kelimedeki harflerin sayısında artış olmuştur.

Sözlüğün sisteminin ikinci kısmında bir kitaptaki lafızlar ikili, üçlü, dördü, beşli, altılı, yedili olmak üzere kapsamında bulunan harflerin sayısına göre azdan çoğa doğru sıralanmıştır. Önce isim ardından fiil ayrımları verilmiştir. Bir kitap baştan sona harflerin sayısının azdan çoğa doğru ilerlemesi, önce isim ardından fiil ayrımının verilmesinden sonra yeni Kitaba geçiş yapılmıştır.

Eserin kapsamında toplam sekiz kitap bulunmakta olup, bunlar hece harflerinin sırasınca dizilmiştir. Yazarın eserinde sıraya dizdiği kitaplar şu şekildedir:

- Birincisi: Hemze Kitabı, (Kaşgarlı şu şekilde açıklık getirmiştir: Tanrının kitabı ile uğurlanmak için ben kitabıma hemze ile başladım).
- İkincisi: Salim Kitabı
- Üçüncüsü: Muzaaf Kitabı
- Dördüncüsü: Misal Kitabı
- Beşincisi: Üçlüler Kitabı
- Altıncısı: Dörtlüler Kitabı
- Yedincisi: Gunne Kitabı
- Sekizincisi: İki harekesiz harfin birleşmesi Kitabı

Yukarıda ayrıntılarıyla açıklandığı üzere, Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te izlediği sözlüksel tertip, klasik Arap dilbilgisinde yer alan Aksâm-ı Seb'a (yedi fiil türü) sisteminden izler taşımaktadır. Her ne kadar Aksâm-ı Seb'a esas itibarıyla Arap dilindeki fiil türlerinin tasnifi için kullanılmışsa da Kaşgarlı Mahmud bu yaklaşımı daha da geliştirerek yalnızca fiillerle sınırlı kalmamış, isimler için de benzer bir sınıflandırma yöntemine başvurmuştur.³⁴⁸

Eserdeki sekiz ana kitap hem isim hem de fiil olmak üzere iki ana kategoriye ayrılmakta; bu kategorilerin her biri kendi içinde, kelimelerdeki harf sayısına (ikili,

³⁴⁸ Zeynep Korkmaz, "Türk Sözlükçülüğünün Başlangıcında *Dîvânü Lugâti't-Türk*," Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten 22 (1974): 7-18.

üçlü, dördlü vb.) göre sınıflandırılmaktadır. Böylece her kitap, morfolojik yapıya dayalı sistematik bir bütünlük arz etmektedir.³⁴⁹

Bu temel sınıflamanın ardından, alt katmanlara geçilmekte ve şu tür alt ayrımlar yapılmaktadır:

- Harf yapısına göre: İki harfli, üç harfli, dört harfli kelimeler vb.
- Kelimenin cinsine göre: İsim / fiil ayrımı
- Ses yapısına göre: Harekeli / Harekesiz formlar
- Yapı unsurlarına göre:

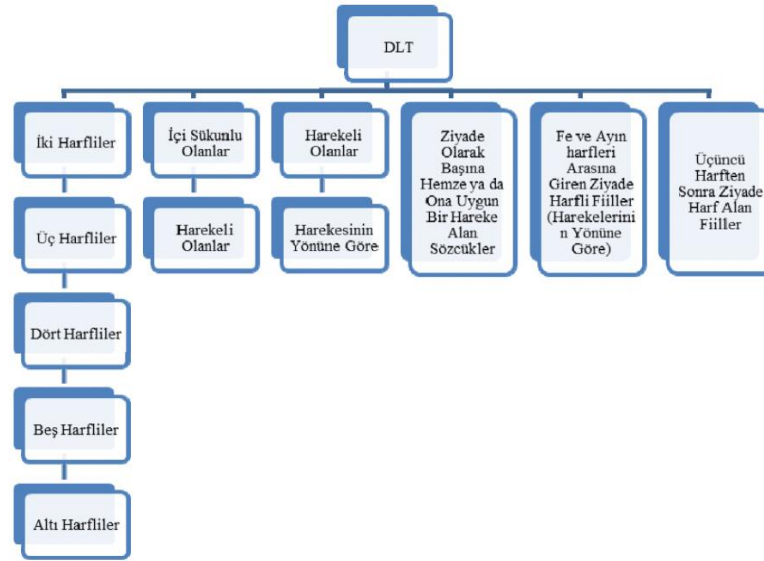
Başında hemze veya uygun bir hareke bulunan kelimeler

Fe ve ‘ayn harfleri arasına ziyade harf giren yapılar

Üçüncü harften sonra eklenen harflerle oluşan fiil yapıları (ziyâdât)

Kaşgarlı Mahmud’un bu ayrıntılı dizim yöntemi, onun yalnızca kelime toplamakla kalmadığını, aynı zamanda kelimeleri dilsel bir metodoloji çerçevesinde tasnif ederek hem fonetik hem de morfolojik açıdan değerlendirilebilir bir sistem geliştirdiğini göstermektedir.

³⁴⁹ Nurettin Demir ve Emine Yılmaz, *Türkçe Sözlükbilimi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2010), 41–53.

Şekil 2.25: Dîvânü Lugâti't-Türk'teki kelimelerin sınıflandırılması³⁵⁰.

Kaynak: Ezgi Demirel Türkbilik Der, 2020.

Fiil kitaplarında ise kelimeler belirtildikten sonra açıklaması verilmiş, genellikle kısa cümlelerle örnekler sunulmuş, eserin klasik üslûplarından şiir, atasözleri, secî', hikmet vb. unsurlarla zenginleştirildikten sonra fiilin geniş zaman ve masdar hali verilmiştir. Yeri geldiğinde "kaide" başlığı altında ilgili dil bilgisi kurallarına da yer verilmiştir.¹

Kelimeler açıklandıktan sonra, anlamları ve ait oldukları konular değil; kelimenin kökleri ve harf yapısı merkeze alınarak sınıflara ayrılmış, açıklama esnasında kelimelerin kullanım alanlarına ilişkin bilgiler sunulmuş, bunlar Türk boylarının meselleri, hikmetli sözleri, secî, atasözü ve şiirlerle desteklenmiştir.² Yer yer ayet ve hadislerle de örneklendirme yapılmıştır. Bu yönüyle *Dîvânü Lugâti't-Türk*, lafzî/lugavî/alfabetik sözlükler sınıfına dâhildir³⁵¹.

Sistem yönünden incelendiğinde ise kelime kökleri esas alınarak vezin ölçüleriyle sınıflandırılmış, madde başı ve altındaki kelimeler, yazılış yönüne göre ilk harften son

³⁵⁰ Ezgi Demirel, "Metaleksikografinin Değerlendirme Ölçütleri Temelinde Divânü Lugâti't Türk'ün El Yazma Nüshası ve Belli Başlı Divânü Lugâti't-Türk Yayınları Üzerine Betimsel Bir Çalışma", Türkbilik Der, 2020/40;63-94.

³⁵¹ Elif Aslan, "Kaşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Sözlük Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme," *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 11, no. 2 (2016): 267.

harfe doğru alfabetik sıra ile tertip edilmiştir. ⁴ bu açıdan *Dîvânü Lugâti't-Türk*, ilk harfi sistemli ve kök harfi esaslı sözlük türünün bir örneği olarak değerlendirilir. ⁵

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DÎVÂNÜ LUGÂTİ'T-TÜRK'ÜN MUHTEVA ANALİZİ

Bu bölümde *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün muhteva analizi yapılacaktır. Ancak, eserin içerik bakımından oldukça geniş bir yelpazeye yayılması ve çok sayıda konuyu ihtiva etmesi nedeniyle, günümüze dek yapılan çalışmalarda genellikle yalnızca belirli konu başlıklarına odaklanıldığı ve eserin yalnızca bu yönleriyle değerlendirildiği gözlemlenmektedir.

Eserin el yazması nüshası incelendiğinde, yazıldığı dönemde Türkçenin Arap alfabesiyle kaleme alındığı; eserde geçen 6791 Türkçe kelimenin neredeyse tamamının müellif tarafından Arapçaya çevrildiği görülmektedir. Bununla birlikte, başlıkların satır aralarında herhangi bir boşluk bırakılmadan art arda yazılması, kelime ve başlık ayrımlarını zorlaştırmaktadır. Besim Atalay tarafından hazırlanan Türkçe çeviride ise sözlük bir nebze düzene sokulmuş olmakla birlikte, dönemin matbaa teknikleri ve baskı imkânlarının sınırlı olması nedeniyle eser siyah-beyaz ve sade biçimde basılmış, başlıkların da orijinaline sadık kalınarak birbirini takip edecek şekilde verilmesi sebebiyle, ana başlıklar ile alt başlıkları ve bu başlıkların ait olduğu bölümleri ayırt etmek oldukça güçleşmiştir.

Bu çalışmanın amacı doğrultusunda *Dîvânü Lugâti't-Türk* bütünüyle ele alınmış; özellikle bu bölümde eserin muhtevasının sistemli bir biçimde analiz edilebilmesi için, müellifin açıkça belirttiği sekiz temel kitap esas alınmıştır. Bu temel yapı üzerinden yola çıkılarak çağdaş araştırma tekniklerinden de istifade edilmek suretiyle, esere ait yeni ve işlevsel bir “İçindekiler” bölümü hazırlanması uygun görülmüştür. Söz konusu liste, literatüre kazandırılarak ileride yapılacak akademik çalışmalara katkı sunmayı, araştırmacılar açısından ise metni anlamada ve incelemede kolaylık sağlamayı amaçlamaktadır. “İçindekiler” kısmı hazırlanırken; *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün Uygur Türkçesi tercümesi, Besim Atalay tarafından gerçekleştirilen Türkiye Türkçesi çevirisi ve eserin orijinal el yazması nüshası karşılaştırmalı olarak dikkate alınmıştır. Çok dilli bu analiz sayesinde, eserde yer alan Türkçe ve Arapça kelimeler, kavramlar ve sözlük

yapısının düzenleniş ilkeleri açıkça ortaya konmuş; muhteva analizinin sistematik olarak ilerletilmesine olanak sağlanmıştır.

Ancak, her bir tercümenin sayfa numaraları birbirinden farklılık arz ettiğinden, “İçindekiler” listesi yalnızca başlık esas alınarak hazırlanmış, herhangi bir sayfa numarası verilmemiştir. Çalışmanın dili Türkçe olduğundan, listede kullanılacak kavram ve terimler Besim Atalay’ın çevirisindeki ifadeler esas alınarak yazılmıştır.

Üç farklı baskı esas alınarak hazırlanan karşılaştırmalı listede gözlemlenen önemli bir husus da bazı ana başlıkların altında birbirine benzer alt başlıkların yer alması veya aynı başlığı taşıyan fakat içerik bakımından farklılık arz eden kelime gruplarının bulunmasıdır. Bu gibi durumlarda kelimenin harf sayısı ve ilgili ayırımın öncesi ve sonrası dikkate alınarak başlığa numara verilmiş, alt başlıklar da ilgili ana başlık altına yerleştirilmiştir. Örneğin, “Hemze ile başlayan isimler kitabı”nın üç harfli kelimeler bölümünde birkaç yerde “dörtlülük” başlığı gelmiş; ancak bu başlıkların hangi ana başlığa ait olduğu belirtilmemiştir. Bu tür belirsizlikler, yukarıda zikredilen yöntemle çözüme kavuşturulmuştur.

Genel olarak liste düzenli bir yapıya kavuşturulmuş olsa da karşılaşılan bir diğer sorun bazı başlıkların hem ana başlık hem alt başlık olarak yanlış konumlandırılmış olmasıdır. Bu nedenle, ilgili başlıklar yazma nüshanın orijinal yapısına sadık kalınarak yeniden düzenlenmiştir. Dikkat çeken bir başka husus da yazarın eserin ilk yedi kitabını isimler ve fiiller olarak iki bölüme ayırarak kelimeleri sınıflandırmış olmasıdır. Ancak sekizinci kitap olan “İki Sakinin Bir Araya Gelmesi Kitabı”, her ne kadar “iki harfli isimler” kitabı olarak başlasa da isim-fiil ayırımı yapılmaksızın kelimeler arka arkaya sıralanmıştır. Bu durumda da eserin orijinal düzenine bağlı kalınarak numaralandırma yapılmıştır.

Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu tarafından 2018 yılında yayımlanan *Dîvânü Lugâti't-Türk (Giriş–Metin–Çeviri–Notlar–Dizin)* adlı çalışmada da eserin “İçindekiler” tablosuna yer verilmiştir. Bu çalışmada tercüme, Arapça metne sadık kalınarak yapılmış; kelimeler bire bir çevrilmek yerine, anlam bakımından en uygun Türkçe ifadelerle karşılanmıştır. Bu nedenle başlıklar da eserin asıl düzeni korunarak Türkçeye aktarılmıştır. Bununla birlikte, bu araştırmada ana kaynak olarak Besim Atalay’ın tercümesi ile Uygur Türkçesi çevirisi esas alınmış, her iki metinde başlıklar yazma nüshasıyla bire bir uyumlu olarak verilmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada, adı

geçen iki tercüme ve yazma nüsha esas alınarak yeni bir “İçindekiler” listesi oluşturulmuştur.

İçindekiler kısmının ardından eserin giriş kısmından son cümlesine kadar olan muhtevası sistematik biçimde analiz edilecektir. Bu analiz sırasında müellifin sıkça başvurduğu Arap dilbilgisine ait kavramlar, eserde geçen *hikmet*, *seci* , *atalar sözü*, *şiiir*, *recez*, *nesir* gibi geleneksel anlatım biçimleri, ayet ve hadis alıntıları, Türkçe ile Arapçanın etkileşimi ve karşılaştırmalı değerlendirmeleri, kelime sayımları, yazarın uyguladığı yöntemler gibi önemli başlıklar ayrı ayrı ele alınacaktır.

3.1. Sözlükteki Kitapların Sayısı, Diziliş Sırası

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti 't-Türk'* ü kaleme alırken eserin giriş kısmında divanı sekiz kitap üzerinde kategorize ettiğini şu şekilde beyan etmiştir. “Ben bu kitabı hikmet, seci, atalar sözü, şiir, recez, nesir gibi şeylerle süsleyerek hece harfleri sırasınca tertip ettim... Bu lügat kitabını baştan sonuna dek sekiz ayrımda topladım”. Bahsi geçen cümleden açık bir şekilde anlaşıldığı üzere, eserin kapsamında toplam sekiz kitap bulunmakta olup, bunlar hece harflerinin sırasınca dizilmiştir. Yazarın eserinde sıraya dizdiği kitaplar şu şekildedir:

- Birincisi: Hemze Kitabı, Tanrının kitabı ile uğurlanmak için ben kitabıma hemze ile başladım.
- İkincisi: Salim Kitabı
- Üçüncüsü: Muzaaf Kitabı
- Dördüncüsü: Misal Kitabı
- Beşincisi: Üçlüler Kitabı
- Altıncısı: Dörtlüler Kitabı
- Yedincisi: Gunne Kitabı
- Sekizincisi: İki harekesiz harfin birleşmesi Kitabı

Müellifin tasnifine göre belirttiği sekiz kitap bir sonraki başlıkta eserin asıl hali, Türkçe tercümesi ve Uygur Türkçe tercümesi birlikte karşılaştırmalı araştırma yapılarak, güncel yöntemlerle en ince detayına kadar kapsayan bir içindekiler listesi dizilmiştir. Bu bölümde ise, yazarın vermiş olduğu sekiz kitap genel hatları üzerinde araştırılacaktır.

Yazarın vermiş olduğu sekiz Kitap'ın özellikleri:

- Yazar, bu sekiz kitabı kendi içerisinde "isimler" ve "fiiller" olmak üzere iki ana bölüme ayırmıştır.
- Eserdeki tertibe uygun olarak, fiiller kitabından önce isimler kitabını düzenlemiştir.
- Her biri kendi sırasına göre ayrımlara ayırmıştır.
- Öncelik sırasına göre, önce gelmesi gereken unsurları başta, sonradan gelmesi gerekenleri ise ikinci sırada düzenlemiştir.

- Anlaşılabilirliği artırmak amacıyla, eserde yer alan kitap ve bölümlerde Arapça terim ve ıstılahlar kullanılmıştır.
- Kitapların kapsamını kaleme alırken, Türk dili ile Arap dilinin birbirine denk ve eşdeğer biçimde ilerlediğini göstermek amacıyla, müellif kullanılmakta olan kelimeler üzerinden hareket etmiş; kullanımda olmayan kelimeleri ise değerlendirme dışı bırakarak, çalışmasını yaşayan dil verileri temelinde şekillendirmiştir.

3.2. Dîvânü Lugâti't-Türk'ün İçindekiler Listesi

❖ Giriş

- Türklerle ilgili hadis
- Yazarın şahsiyetiyle ilgili bilgiler
- Halifeye Takdim edişi hakkında
- Dîvânü Lugâti't-Türk'ün kapsamı
- Yöntemi
- Dîvânü Lugâti't-Türk'ün babları
- Türk Sözlere, kendileriyle kurulan harfler üzerine söz
- Fiillerden Türeyen İsimler üzerine söz
- Kelimelerin kuruluşta kaç harfli olabileceği üzerine söz
- İsimlere yapılan ziyadeler üzerine
- Fiillere yapılan ziyadeler ve fillerin kuruluşu hakkında söz
- Kelime binalarından bir takımının önce, bir takımlarının sonra yazılması üzerine söz
- Harflerden bir yakımlarının öne, bir takımlarının sona getirilmesi üzerine söz
- Sıfat sayılmayan-
- Sıfat sayılmayan- aslında sıfat olmıyan- sıfatlar üzerine söz
- Masdar olarak tanınmıyan masdarlar üzerine söz
- Kitapta söylenen ve söylenmeyiyen şeyler üzerine söz
- Türk ulusunun Boyları hakkında söz
- Türk dilleri üzerine söz

HEMZE KİTABI

1. Birinci: Baş Tarafında Hemze Bulunan İsimler kitabı

1.1. İki Harfli kelimeler

1.1.1. Muzaaf olanlar

1.1.1.1. Dörtlülere (Dört Harfliler)

1.1.2. Genizlemelisi (Gunnelisi)

1.2. Üç harfliler

1.2.1. Her Türü Harekesiyle Ortası Sakin Olan **فعل** Ayırımı

- 1.2.1.1. Bu ayrımın Menkûs olanları
- 1.2.1.2. Bu ayrımın Dörtlüleri
- 1.2.2. Ortası Harekeli Ayrımlar (her Türlü hareke ile ortası harekeli olanlar)
 - 1.2.2.1. Bu ayrımın Muzaafı
 - 1.2.2.2. Bu ayırdan Misal olanlar
 - 1.2.2.3. Bu ayrımın bir başka Türlüsü
 - 1.2.2.4. Bu ayırdan Menkûs olanlar
 - 1.2.2.5. Bu ayırdan (ى) ile gelen kelimeler
 - 1.2.2.5.1. Bu ayırdan sonu Harf-i İletli olanlar
 - 1.2.2.6. Bu ayrımın dörtlüsü
 - 1.2.2.7. Bu ayrımın Gunnellileri
- 1.2.3. Ziyadeli Ayrımlar (her Türlü Harekesiyle أفعال- ef'al ayrımı)
 - 1.2.3.1. Bu ayrımın Muzaafı
 - 1.2.3.2. Bu ayırdan Misal olanlar
 - 1.2.3.3. Bu ayırdan kendisinde yan yana iki harf-i illet bulunanlar
 - 1.2.3.4. Bunun bir başka türlüsü
 - 1.2.3.5. Bu ayırdan dörtlü olanlar
 - 1.2.3.6. Bunun bir başka türlüsü
 - 1.2.3.7. Bu ayırdan Gunneli olanlar
 - 1.2.3.8. Sonunda Gunneli Bir Harf Bulunan Kelimeler
 - 1.2.3.8.1. Bu ayırdan Misal olanlar
 - 1.2.3.8.2. Dörtlüler
- 1.2.4. Ortası her türlü hareke ile أفعال، أفعال، أفعال Ayrımı
 - 1.2.4.1. Bu ayırdan Misal olanlar
 - 1.2.4.2. Kendisine و harfi getirilen
 - 1.2.4.3. Bu ayrımın Menkûsu
 - 1.2.4.4. Bu ayırdan gunneli olanlar
- 1.2.5. فَعُول ve فَعَال ayrımı
 - 1.2.5.1. Bu ayırdan Misal olanalar
 - 1.2.5.2. Dörtlüler
- 1.2.6. Her türlü harekesiyle فَعْلَى ayrımı
- 1.2.7. Kendisinde ج harfi bulunan gunnelilerden فُعْلُ ayrımı
- 1.2.8. Her harekesiyle فَعْلَى ölçüsü üzerine olanın bir başka türlüsü

- 1.2.9. Bu ayırdan ك harfi gunneli olanlar
 - 1.2.9.1. Bu ayırımın Muzaafı
 - 1.2.9.2. Dörtlüler
 - 1.2.9.3. Gunneli olan ayırdan başka bir çeşit
 - 1.2.10. Her türlü harekesiyle فَعَالُو, فُعَالُو, فَعَالُو ayırımı
 - 1.2.10.1. Bu ayırdan olup ta kendisinde iki harf-i illet bulunan
 - 1.2.11. Sonuna ن gelen kelimelerden
 - 1.2.12. Bu ayırımın başka bir türlü
 - 1.2.13. Her türlü harekesiyle أَفَاعُولُ ayırımı
 - 1.2.14. أَفْعَلَانُ ayırımı
 - 1.2.15. Her türlü harekesiyle فِعْلِي ayırımı
- 1.3. Dörtlü olan ayırlar
 - 1.3.1. Muzaaf olan أَفْعَالُ ayırımı
 - 1.3.1.1. Bu örneğe eklenenlerden
 - 1.3.2. Ortası şeddeli فَعُولُ ayırımı
 - 1.3.3. Birinci ل harfi sakin olan فَعْلَلَا ayırımı
 - 1.3.3.1. İlk harfi ötre olan
 - 1.3.3.2. İlk harfi esre olan
 - 1.3.4. أَفْعَالِ ayırımı
 - 1.3.5. فَعْلُولِي ayırımı
 - 1.3.6. فَعْلَلْدِي ayırımı
 - 1.3.7. Gunneli olarak فُعُولِي ayırımı
 - 1.4. Beşli olan ayırlar
 - 1.4.1. Her türlü harekesiyle فَعْلَعْلُ ayırımı
 - 1.4.2. Birinci ve ikinci harfleri her türlü harekesiyle فَعْلَعْلَانُ ayırımı
 - 1.4.2.1. İlk harfiyle ikinci harfi harekeli olan ayırımın bir başka türlü
 - 1.4.3. أَفْعَلْنُ ayırımı
 - 1.4.3.1. İlk harfi ötre olanlar
 - 1.4.4. فَعْلَالِ ayırımı
 - 1.4.4.1. Bu ayırımın Menkûsu
 - 1.4.4.2. Bu ayırımın Menkûs olan başka bir çeşidi
 - 1.4.4.3. Bu ayırımın gunnelisi
 - 1.4.5. Gunnelilerden فَعْلَالِ ayırımı

1.4.5.1. Bu ayrımın başka çeşidi

2. İkinci: Hemzeli Filler Kitabı

2.1. İki harfliler ayrımı

2.1.1. Bu ayrımın- önu hemzeli olan ayrımın- muzaafı

2.1.2. Bu ayrımın Menkûsu

2.1.3. Bu ayrımın dört harflileri

2.1.4. Bu ayrımın gunnelileri

2.1.5. Kural

2.2. Üç harfliler ayrımı

2.2.1. Her türlü harekesiyle ortaları harekeli olan فَعْلُ ayrımı

2.2.2. Bu ayımdan muzaaf olanlar bu ayrımın Menkûsu

2.2.3. Bu ayımdan dörtlüler

2.2.4. Bu ayımdan gunneli olanlar

2.3. Dört harfliler ayrımı

2.3.1. Ortası ve sonu sakin olan her harekesiyle فَعْلُدَى ayrımı

2.3.1.1. Bu ayımdan muzaaf olan

2.3.1.2. Menkûsun başka bir türlü

2.3.1.3. Bu ayımdan dörtlüler

2.3.1.4. Bu ayımdan muzaafler

2.3.1.5. Dörtlülerden üçlü olanlar

2.3.1.6. Kural

2.3.1.7. Bu ayımdan gunneli olanlar

2.3.1.7.1. Gunnelinin başka türlü

2.4. Beşli ayrımlar

2.4.1. Kural dışı muzaaflar

2.4.2. Menkûslardan beş harfliler

2.4.2.1. Bu ayrımın bir başka türlü

2.4.3. Bu ayımdan dört harfliler

2.4.3.1. Bu ayrımın bir başka türlü

2.4.3.2. Bu ayımdan gunneli olan

2.4.3.3. Bunun bir başka türlü

2.4.3.4. Bunu bir başkası

2.4.4. Bu ayımdan beşliler

- 2.4.5. Bu ayırmadan iki sakinliler
- 2.4.6. Bu ayırmadan altı harfli olanlar
 - 2.4.6.1. Bu ayırmadan muzaaf
 - 2.4.6.2. Bu ayırmadan dörtlüleri

SALİM KİTABI

3. Salim İsimler Kitabı

3.1. İki harfliler ayırımı

3.2. Üç harfliler ayırımı

3.2.1. Her türlü harekesiyle ortası sakin olan فُعَلٍ, فَعِلٍ, فَعْلٍ ayırımı

3.2.2. Ortası harekeli olanlar

3.2.2.1. Her türlü harekesiyle فَعَلٍ, فَعِلٍ, فَعْلٍ ayırımı

3.2.3. Bu ayırım, kelimenin ilk harfi ile ikinci harfi arasına uzatma harfi ziyade kılınan ayırımdır.

3.2.3.1. Üç türlü harekesiyle فَاعِلٍ ayırımı

3.2.3.2. فَاعِلٍ ayırımı

3.2.4. Bu ayırım, kelimenin ortasındaki ve sonundaki harfler arasına uzatma harfi ve yumşak harf getirilen ayırımdır.

3.2.4.1. Her türlü harekesiyle فُعَالٍ فُعُولٍ فُعِيلٍ ayırımı

3.2.5. Son harften sonra kendisine bir şey ziyade olunan ayırım

3.2.5.1. Ortası harekesiz فَعْلَى فَعْلُو فَعْلَى ayırımı

3.2.5.2. Her harekesiyle فَعْلَانُ فَعْلَانُ فَعْلَانُ ayırımı

3.2.6. Ortası ile sonuna çekme harfi ve yumşak harf getirilen ayırım

3.2.6.1. Her türlü harekesi ile فَعَالَا ayırımı

3.2.6.2. Her harekesiyle فَعَالَانُ فَعِيلَانُ ayırımı

3.2.6.3. Üç harekesiyle فَعَعْلَى ayırımı

3.2.6.4. فَعَعْلَى ayırımı

3.3. Ziyadeler ayırımı (Dörtlüleri)

3.3.1. Her harekesiyle فُعَلَلٍ, فَعَلَلٍ, فُعَلَلٍ ayırımı

3.3.2. Her iki harfi bir cinsten olanlar

3.3.3. Her türlü harekesiyle فَعَالِلٍ ayırımı

3.3.4. İkinci ve dördüncü harfi harekeli olan فَعَلْعَلٌ ile فَعَلْعَلُو ayırımı

3.3.5. İkinci harfi sakin, üçüncü harfi üstün olanlardan

- 3.3.5.1. فُعْلَى ayrımı
- 3.3.5.2. Her harekesiyle فُعْلُنْدَى ayrımı
- 3.4. Beş harfliler ayrımı
 - 3.4.1. Her harekesiyle فَعْلَعْلَ ayrımı
 - 3.4.2. İkinci harfi harekeli, üçüncü harfi sakin olan فَعْلَانُ ayrımı
 - 3.4.3. Üç harekesiyle de ikinci harfi sakin olan فَعْلَلْ ayrımı
 - 3.4.4. Bu ayrımın bir başka çeşidi
- 3.5. Altılı ayırım
 - 3.5.1. Her türlü harekesiyle فَعْلُعْلَ ayrımı
- 3.6. Yedi harfliler ayrımı

4. Salimden Fiiller Kitabı

- 4.1. İki harfliler ayrımı
 - 4.1.1. Kural ve çekmelerle sıfatların beyanı ve kuralların yürüyüşü
- 4.2. Üç harfliler ayrımı
 - 4.2.1. Her harekesiyle de ortası harekeli فَعْلَى ayrımı
 - 4.2.2. Kural
 - 4.2.3. Kural
- 4.3. Dört harfliler ayrımı
 - 4.3.1. ل harfi üç harekeli, ع harfi sakin olan فَعْلُنْدَى ayrımı
 - 4.3.2. Kural
- 4.4. Beşliler ayrımı
 - 4.4.1. Her harekesiyle ortası harekeli bulunan فَعْلُعْلَى ayrımı
- 4.5. Altılılar ayrımı

MUZAAF KİTABI

5. Muzaaf İsimler Kitabı

- 5.1. İki harfli isimler ayrımı
- 5.2. Üç harfliler ayrımı
 - 5.2.1. Ortası her hareke ile harekeli bulunan فَعْلَ ayrımı
 - 5.2.1.1. Bu ayırdan misal
- 5.3. Dört harfliler ayrımı
 - 5.3.1. Her harekesiyle فَعْلَانُ ayrımı

5.3.2. فَعْلَلْ ayrımı üzerine beşliler ayrımı

5.3.3. Bu ayrımın gunnelisi

6. Muzaaf Olan Fiiller Kitabı

6.1. İki harfliler ayrımı

6.1.1. Kural

6.2. Üçlü ayrımlar

6.2.1. Her harekesiyle ortası harekeli bulunan فَعْلَلْ ayrımı

6.2.1.1. Bu ayırmadan misal olanlar

6.2.1.2. Bu ayırmadan misal olanlar

6.2.1.3. Kural

6.2.1.4. Bu ayırmadan Menkûs olanlar

6.2.1.5. Bu ayırmadan gunneli olanlar

6.2.1.6. Bu ayırmadan misal olanlar

6.3. Dörtlüleri ayrımı

6.3.1. Her harekesiyle د harfinin şeddesiyle فَعْلَلْ ayrımı

6.3.2. Gerçekten muzaaf olanlardan bazıları

6.3.2.1. Muzaafın başka bir çeşidi

6.3.3. Bu ayırmadan misal olanlar

6.3.3.1. Bunun başka bir türüsü

6.3.4. Bu ayırmadan Menkûs olanlar

6.3.5. Bu ayırmadan gunneli olanlar

6.3.6. Bu ayırmadan misal olanlar

6.3.7. Kural

MİSAL KİTABI

7. Misal İsimler Kitabı

7.1. İki Harfliler

7.2. Üç Harfliler

7.2.1. Ortası sakin olan فَعْلَلْ، فَعْلَلْ، فَعْلَلْ ayrımı

7.2.2. Ortası harekeli olan فَعْلَلْ، فَعْلَلْ، فَعْلَلْ ayrımı

7.2.2.1. Bunun bir başka çeşidi

7.2.2.2. Sonunda sesli harfi illet bulunanlardan

- 7.2.2.2.1. Bu ayrımın bir başka türüsü
- 7.2.3. فَعَّلٍ ayrımı
- 7.2.4. فَوَعَلٍ ayrımı
- 7.2.5. Her harekesiyle فَعَالٍ ayrımı
- 7.2.6. Ortası sakin olarak فَعَلَى ayrımı
 - 7.2.6.1. Bu ayırdan MATVİ olan
- 7.2.7. Her harekesiyle فَعَالَى ayrımı
- 7.2.8. Her harekesiyle فَعْلَانُ ayrımı
- 7.2.9. فَعِيلَانُ ayrımı
- 7.2.10. فَعْتَلَى ayrımı
- 7.3. Dört harfliler ayrımı
 - 7.3.1. Her harekesiyle فَعْلَلٍ ve فَعْلَلٍ ayrımı
 - 7.3.1.1. Bu ayrımın başka bir çeşidi
 - 7.3.2. فَعَالِلٍ ayrımı
 - 7.3.3. فَعْلَلُوا ayrımı
- 7.4. Beşliler ayrımı
 - 7.4.1. Her harekesiyle فَعْلَعَلٍ ayrımı
 - 7.4.2. Her harekesiyle فَعْلَعَانُ ayrımı
 - 7.4.2.1. Bu ayırdan MATVİ olan
 - 7.4.3. Her harekesiyle فَعْلَلَلٍ ayrımı
 - 7.4.4. Bu ayırdan bir başka türüsü
- 7.5. Altı harfliler ayrımı

8. Misal Fiiller Kitabı

- 8.1. İki harfliler
 - 8.1.1. Bu ayırdan başka bir türüsü
- 8.2. Üç harfliler
 - 8.2.1. Her harekesiyle ortası harekeli bulunan فَعْلَدَى ayrımı
 - 8.2.1.1. Bu ayrımın muzaafı
 - 8.2.1.2. Bu ayırdan başka bir çeşidi
 - 8.2.2. Sonu harfi illetli olanlardan
- 8.3. Dörtlü ayrımlar
 - 8.3.1. Her türlü harekesiyle ortası sakin olan فَعْلُدَى ayrımı

8.3.1.1. Bu ayrımın başka türlü

8.3.1.2. Bu ayrımın başka bir türlü

8.4. Beşli ayrımlar

8.4.1. فَعْلُعْدَى ayrımı

8.5. Bu ayımdan altılılar

ÜÇLÜLER KİTABI

9. Üçlüler İsim Kitabı

9.1. İki harfliler ayrımı

9.1.1. Bu ayımdan misal olanlar

9.1.2. Ortası sakın, her harekesiyle فُعْلٍ، فُعْلٍ، فُعْلٍ ayrımı

9.1.2.1. Bu ayımdan MATVİ olan

9.1.2.2. Bu ayımdan misal olan

9.1.3. اوّلی kelimelerden başı ve ortası harekeli olan فَعْلٍ ayrımı

9.1.3.1. Sonu harfi illetli olan

9.1.3.2. Bu ayımdan misal olan, baş tarafında harfi illet bulunan

9.1.3.3. Bu ayımdan başka bir tür

9.1.3.4. Kural

9.1.4. اوّلی olarak فَعْلٍ kökü üzerine gelen kelimelerden

9.1.4.1. Bu ayımdan ى harfiyle gelen

9.1.4.2. Bu ayımdan MATVİ olan

9.1.4.3. Bu ayrımın başka bir türlü

9.2. Ziyadeli ayımdalar

9.2.1. فَاعِلٍ ayrımı

9.2.2. فَعَالٍ ayrımı

9.2.3. فَعْلَى ayrımı

9.2.4. فَعَالُوّ ayrımı

9.2.4.1. Bu ayımdan misal olanlar

9.2.5. فَعْلَانُ ayrımı

9.2.6. Her harekesiyle فَعْلَانُ ayrımı

9.2.7. Her harekesiyle فَعَالَانُ ayrımı

9.2.7.1. Bu ayımdan misal olan

9.3. Beşli ayrımlar

9.3.1. Her harekesiyle

9.3.1.1. Ortası sakın olan

9.3.1.2. Bu ayrımın başka türlüsü

9.4. Bu ayırdan altı harfliler

10. Üçlüler (Menkûs) Fiil Kitabı

10.1. İki harfliler

10.1.1. Bu ayırdan misal olanlar

10.1.2. Her türlü harekesiyle فَعْلَى ayrımı

10.1.2.1. Bu ayırdan misal olanlar

10.2. Dörtlüler ayrımı

10.2.1. Her harekesiyle فَعْلَالَى ayrımı

10.2.1.1. Bu ayrımın başka bir türlüsü

10.2.2. Asıl üzerine gelenlerden

10.2.2.1. Bu ayrımın başka bir türlüsü

10.2.2.2. Bu ayırdan misal olan

10.3. Bu ayırdan altılı olanlardan

DÖRTLÜLER

11. Dörtlüler İsim Kitabı

11.1. İki harfli isimler

11.1.1. Bu ayırdan misal olan

11.1.2. Her harekesiyle ortası harekeli bulunan فَعْلُ، فَعْلٌ، فَعِلٌ ayrımı

11.1.3. Her harekesiyle فاعِل ayrımı

11.1.4. Her harekesiyle فَعَالٌ ayrımı

11.1.5. Her harekesiyle فَعْلَى ayrımı

11.1.6. Her harekesiyle فَعْلَالٌ ayrımı

11.2. Beşliler ayrımı

11.3. Bu ayırdan altılı olanlar

11.3.1. فَعْوَالَى ayrımı

11.3.2. فَعْلَالٌ ayrımı

12. Dörtlüler Fiil Kitabı

- 12.1. İki harfliler ayrımı
 - 12.1.1. Bu ayrımın başka bir çeşidi
 - 12.1.2. Bu ayrımın başka bir çeşidi
 - 12.1.3. Bu ayrımın başka bir çeşidi
- 12.2. Üçlüler ayrımı
 - 12.2.1. Ortası üç hareke ile harekelenmiş فَعْلَى ölçüsü üzerine
 - 12.2.1.1. Bu ayrımın başka bir türüsü
- 12.3. Dörtlü ayrımlar
 - 12.3.1. Her harekesiyle ortası sakin olan فَعْلَى ayrımı
 - 12.3.1.1. Bu ayrımdan misal olan
 - 12.3.1.2. Bu ayrımdan Menkûs olan
 - 12.3.2. Her harekesiyle فَعْلَى فَعْلَى فَعْلَى ayrımı
 - 12.3.2.1. Bu ayrımdan misal olan
 - 12.3.2.2. Bu ayrımdan Menkûs olan
- 12.4. Beşli ayrımlar
 - 12.4.1. Her türlü hareke ile ع harekeli olan فَعْلَى ayrımı
 - 12.4.1.1. Bu ayrımdan misal olan
 - 12.4.2. Her harekesiyle فَعْلَى ayrımı
 - 12.4.2.1. Bu ayrımın başka bir türüsü

GUNNELİLER (KENDİSİNDE GENİZ SESİ BULUNANLAR)

13. Gunneliler İsim Kitabı

- 13.1. İki harfli isimler ayrımı
 - 13.1.1. Bu ayrımdan misal olan
- 13.2. Üç harfliler ayrımı
 - 13.2.1. Her harekesiyle فَعْلِ فَعْلِ فَعْلِ ayrımı
 - 13.2.1.1. Bu ayrımdan muzaaf olan
 - 13.2.2. Dört harfliler
 - 13.2.2.1. Bu ayrımdan MATVİ olan
 - 13.2.3. Sonu gunneli olan
 - 13.2.4. Bu ayrımdan misal olan
 - 13.2.5. ج li gunneliler
 - 13.2.5.1. Bu ayrımdan misal olan

- 13.2.6. Dört harfliler
 - 13.2.6.1. Bu ayırdan misal olan
- 13.2.7. فَعَالٍ ayırımı
 - 13.2.7.1. Bu ayırdan misal olan
- 13.2.8. Her harekesiyle فَعْلَى ayırımı
 - 13.2.8.1. Bu ayırdan misal olan
- 13.2.9. فَعَالُو ayırımı
 - 13.2.9.1. Bu ayırdan misal olan
- 13.3. Dört harfli ayrımlar
 - 13.3.1. Her harekesiyle فَعْلَلٍ, فَعْلَلٍ ayırımı
 - 13.3.1.1. Bu ayırdan misal olan
 - 13.3.2. Bu ayırdan gunneliler
 - 13.3.3. Bu ayırdan Menkûs olan
 - 13.3.4. Bu ayırdan ج li gunneliler
 - 13.3.4.1. Bu ayırdan misal olan
 - 13.3.5. فَعْلَلُو ayırımı
 - 13.3.5.1. Bu ayırdan misal olan
- 13.4. Bu ayırdan beşli olan
 - 13.4.1. Her harekesiyle فَعْلَلَلٍ ayırımı
 - 13.4.2. Sonu gunneli olan
 - 13.4.3. Bu ayırdan misal olan
 - 13.4.4. Bu ayırımın başka bir türlü
- 13.5. Bu ayırdan altılılar

14. Gunneliler Fiil Kitabı

- 14.1. İki harfiler ayırımı
 - 14.1.1. Bu ayırdan misal olan
- 14.2. Üçlüler ayırımı
 - 14.2.1. Her harekesiyle ortası sakın olan فَعْلُدَى ayırımı
 - 14.2.2. Muzaaf
 - 14.2.3. Dört harfliler
 - 14.2.4. Bu ayırdan lefif olan
- 14.3. Dörtlüler ayırımı

- 14.3.1. Her harekesiyle فَعْلَلَدِي ayrımı
 - 14.3.1.1. Bu ayırdan başka bir çeşit
 - 14.3.1.2. Bu ayırdan misal olan
- 14.3.2. Her harekesiyle فَعْلَلَدِي ayrımı
 - 14.3.2.1. Bu ayırdan misal olan
- 14.3.3. Her harekesiyle فَعْلَلَدِي ayrımı
 - 14.3.3.1. Bu ayırdan misal olan
 - 14.3.3.2. Bu ayırdan başka bir çeşit
- 14.3.4. Bu ayırdan beş harfliler
- 14.3.5. Bu ayırdan dört harfliler
- 14.4. Bu ayırdan beşliler
 - 14.4.1. Bu ayırdan misal olan
 - 14.4.2. Dört harflilerden muzaaf olan

İKİ SAKİNİN BİR ARADA TOPLANMASI KİTABI

15. İki Sakinin Bir Arada Toplanması İsim Kitabı

- 15.1. Bu ayırımın başka bir türüsü
- 15.2. Bu ayırımın başka türüsü
- 15.3. Bu ayırımın altı harflileri
- 15.4. Bu ayırdan fiiller
- 15.5. Bu ayırdan dörtlüler
- 15.6. Bu ayırdan muzaaf olan
- 15.7. Bu ayırdan fiiller
- 15.8. Bu ayırdan dörtlüler
- 15.9. Bu ayırdan misal olan
 - 15.9.1. Bu ayırdan muzaaf olan
 - 15.9.2. Bu ayırımın başka türüsü
 - 15.9.3. Son harfi illetli olan
 - 15.9.4. Bu ayırdan fiiller
 - 15.9.5. Bu ayırdan üçlüler
 - 15.9.6. Bu ayırdan dörtlüler
 - 15.9.7. Bu ayırdan başka bir çeşit

- 15.10. Bunun Menkûsu
- 15.11. Bunların dörtlüsü
- 15.12. Bu ayırdan fiiller
- 15.13. Dört harfliler
- 15.14. Bunun başka bir türlüsü
 - 15.14.1. Bu ayırdan fiiller
- 15.15. Dört harfliler
 - 15.15.1. Bu ayırdan Ąli gunne
- 15.16. Bu ayırdan fiil

3.3. Dîvânü Lugâti't-Türk'te Sıkça Geçen Arap Dil Bilgisine Ait Kavramların karşılaştırılmalı olarak İncelenmesi

Dîvânü Lugâti't-Türk, Türkiye'de ilk defa 1917-1919 yılları arasında yayımlanmıştır³⁵². Günümüze kadar yaklaşık bir asırlık bir süreci geride bırakmıştır. Bu süreç içerisinde, eser hakkında kamuoyunda ve bazı akademik çevrelerde “Bir kelime *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te yer alıyorsa, o kelime mutlaka Türkçedir” şeklinde yanlış ve eksik bir kanaat oluşmuştur. Oysa *Dîvânü Lugâti't-Türk*, 11. yüzyılın ikinci yarısında Türk dünyasında konuşulan Türkçeye ait olan kelimeleri içerdiği gibi, bu coğrafyada yaygın biçimde kullanılan farklı dillerden alınmış unsurları da barındırmaktadır. Bu bağlamda sözlükte yalnızca Türkçe kökenli kelimeler değil; Çince, Moğolca, Hotence, Kençekçe, Farsça ve Arapça gibi çevre dillerden alınmış çok sayıda sözcük de yer almaktadır³⁵³.

Bir önceki başlıkta, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te yer alan tüm başlıklar numaralandırılarak bir “İçindekiler Listesi” oluşturulmuştur. Kaşgarlı Mahmud her ne kadar bu eseri bir Türk dili sözlüğü olarak kaleme almış ve günümüz araştırmaları da eseri bu şekilde değerlendirmiş olsa da oluşturulan liste dikkatle incelendiğinde, eserin yalnızca Türk dili verilerini içermekle sınırlı olmadığı açıkça görülmektedir.

Eserin başlığından içeriğine kadar pek çok yerde Arap dili grameri, Arapça terimler ve zaman zaman Arapça eserlerden etkilenildiğine dair izler mevcuttur. Bu durum, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün sadece bir sözlük olmanın ötesine geçerek, Arap dili ile Türk dili arasında ilmî bir köprü niteliği taşıdığını göstermektedir.

Arap dilindeki kavramların Dîvân'da ifade edilen anlamları, işlevleri ve kullanımları karşılaştırılmalı olarak incelendiğinde, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün her ne kadar bir Türk dili sözlüğü olarak kaleme alınmış olsa da Arap dilinin gramer kurallarından önemli

³⁵² Kâşgarî Mahmud B. El-Hüseyn Muhammed, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Kitaplığı, Arapça Eserler, Nu. 4189.

³⁵³ Osman F. Sertkaya, *Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lügati't – Türk'ünde Yabancı Dillerden Kelimeler, Dil Araştırmalı Der*, sy:5 (Güz 2009): 9- 38.

ölçüde etkilendiği anlaşılmaktadır. Bazı kavramlar her iki dilde benzer görevleri taşıırken, bazı durumlarda aynı terim farklı anlam ve işlevlerle kullanılmıştır.

Nitekim “isim” kelimesi Türkçede yalnızca “ad” anlamına gelirken, Genel itibari ile Arap dilinde bir hadesin/ eylemin/ fiiliyatın belirli bir zamanla ilişkilendirilmesi dışında, kendi başına anlam taşıyan bütün sözcükleri (isim, sıfat, sayı vb.) kapsayan daha geniş bir kavram olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla Dîvân’daki bu tür kavramları doğru biçimde anlamlandırmak için, onların Arap dilindeki karşılıklarıyla karşılaştırmalı bir analiz yapılması gerekmektedir.

Bu çerçevede, içindekiler kısmında yer alan ve Arap dil bilgisine dayanan ya da bu alandan etkilenmiş kavramlar tespit edilmiş ve bu kavramlar karşılaştırmalı yöntemle değerlendirilmiştir.

Dîvânü Lugâti’t-Türk’ün muhtevasının analiz edildiği bu bölümde, öncelikli olarak Kaşgarlı Mahmud’un eser içerisinde başlıklarda sıklıkla kullandığı Arap dil bilgisine ait kavramların incelenmesine odaklanılmıştır. Bu bağlamda, yazarın gerek yapılandırma gerekse sınıflandırma amacıyla yoğun şekilde başvurduğu temel dilbilgisel terimler aşağıda sıralanmıştır:

- Hemze
- Muzaaf
- Gunne
- Hareke
- Sâkin
- Damme
- Fetha
- Kesra
- Vezin
- Harf
- Harf-i İllet
- Uzatma harfi
- Çekme harfi
- Yumuşak harf
- İki harfli
- Üçlü

- Dörtlü
- Beşli
- Altılı
- Yedili
- Misal
- Menkûs
- Sâlim
- Lefif
- Masdar

Hemze (الْهَمْزَة)

Terim (İstılahî) Anlamı:

Arapça “الْهَمْزَة” (el-Hemze), Arap alfabesinde müstakil bir harf olmayıp, elif harfinin harekeli biçimi olarak değerlendirilmektedir. Hemze, tek başına yazılabilmek özelliğine sahip olmakla birlikte, çoğunlukla (elif, vav ve ye) harfleriyle birlikte kullanılarak yazı sistemine dâhil edilmektedir³⁵⁴.

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te “Hemze” kelimesini bir bölüm başlığı olarak kullanmıştır. Eserin tamamını sekiz ana kitaba ayırmış olup, bu kitapların ilki “Hemze Kitabı”dır. Söz konusu kitapta, başında hemze bulunan kelimeler derlenmiş ve içerik itibarıyla iki ana başlık altında tasnif edilmiştir: “Başında Hemze Bulunan İsimler Kitabı” ve “Başında Hemze Bulunan Fiiller Kitabı.” Her iki başlık altında yer alan kelimeler, harf sayılarına göre iki harfli, üç harfli, dört harfli ve beş harfli olmak üzere alt kategorilere ayrılmış; kelimeler ayrıca ait oldukları vezin kalıplarına, harekeli ya da harekesiz harfler içerip içermeme durumlarına göre de sistematik biçimde sınıflandırılmıştır.

³⁵⁴ İbrâhim Enîs, *el-Eşvâtü'l-luğaviyye*, Kahire 1961, s. 72, 76-78.

Muzaaf (المُضَاعَف)

Sözlük (Lugavî) Anlamı:

"Muzaaf" (المُضَاعَف), Arapça'da "katlamak", "iki kat yapmak", "artırmak" anlamlarına gelen "ضَعَف" kökünden türetilmiş olup sözlükte "iki kat olan", "katlanmış" veya "tekrarlanmış" anlamlarını taşır³⁵⁵.

Terim (İstilahî) Anlamı:

Sarf ilminde (fiil çekim bilgisi) muzaaf, ikinci ve üçüncü kök harfleri aynı olan üç harfli fiillere veya kelime yapılarına verilen isimdir. Ö

- مَدَّ (madda) – uzatmak
- شَدَّ (şedda) – sıkmak
- رَدَّ (radda) – geri çevirmek

Ayrıca, muzaaf kelimesinin sonu hiçbir zaman tenvinli gelmez; yalnızca tek hareke alır ve bu hareke cümle içindeki konumuna göre değişir: özne konumunda damme, nesne konumunda fetha, başında harf-i cer veya zarf bulunduğu ise kesra ile hareketlenir³⁵⁶.

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te pek çok yerde “muzaaf” terimini kullanmış ve bunu çoğu kez alt başlık olarak değerlendirmiştir. Ancak burada kullandığı muzaaf kavramı, klasik Arapçadaki isim tamlaması anlamıyla değil; bir kelime içinde aynı harfin tekrar etmesini ifade edecek şekilde kullanılmıştır². Örneğin, bu çalışmada oluşturulan içindekiler listesine göre:

- 1.1.1. Muzaaf olanlar başlığı altında, “utanmak” anlamına gelen اِرَّ (irr) kelimesi;
- 1.2.3.1. Bu ayrımın muzaafi başlığı altında, “armağan” anlamına gelen اَرْتُتْ (ertüt) ve “söz dinlemeyen kimse” anlamına gelen اَرْفُقْ (erquq) gibi pek çok örnek yer almaktadır³.

³⁵⁵ Hayreddin Karaman, *Arapça Dilbilgisi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 141–144.

³⁵⁶ Açıkders, “*isim tamlaması*”, <https://acikders.ankara.edu.tr>. Ankara.

Bu örneklerde görüldüğü üzere, Kaşgarlı'nın kullandığı muzaaf terimi, yapısal tekrar içeren kelimeleri sınıflamak amacıyla kullanılmaktadır.

Gunne (الْغُنَّة)

Sözlük (Lugavî) Anlamı:

"Gunne" (الْغُنَّة), Arapça'da "burundan gelen ses" anlamındadır. Kelime, "غ ن ن" kökünden türemiş olup, sözlükte burnun içinden çıkan burunsu ses, hafifçe seslenmek veya burundan inilti gibi ses çıkarmak anlamlarında kullanılır³⁵⁷.

Terim (İstılahî) Anlamı:

Tecvid ve kıraat ilimlerinde gunne, mîm (م) ve nûn (ن) harflerine tâbi olan, geniz boşluğundan (الخيشوم) çıkan nazal (burunsu) bir ses olarak tanımlanır. Bu ses, özellikle Kur'ân-ı Kerîm tilâvetinde ihfâ, idğâm, iklâb ve izhâr gibi tecvid hükümleri esnasında ortaya çıkar ve ortalama olarak iki hareke süresi kadar devam eder³⁵⁸. Gunne, bu yönüyle müstakil bir harf değil, mahreç ve sıfat açısından bir ses niteliğindedir. Ancak bazı durumlarda —özellikle nûn-i sâkin harfinin ihfâ edildiği yerlerde— ilgili harfin mahreci tamamen gizlendiğinden, ortaya çıkan ses yalnızca bu nazal özelliği taşıyan bir inleme şeklinde duyulur. Bu tür durumlarda nûn harfine "nûn-i hafiyye" (gizli nûn), mîm harfine ise "mîm-i muhfât" (mahreci gizlenmiş mîm) adı verilmekte ve nazal ses, harfin asli fonetik karşılığı yerine geçmektedir.³⁵⁹

Kaşgarlı Mahmud eserinde Gunne kelimesini çokça kullanmıştır; eserde Gunneli kelimesini genizlemelisi olarak açıklamıştır. Yazar başka büyük ayrımların altında alt başlık halinde (bu ayrımın gunnelisi/ genizlemeleisi) olarak vermenin yansıra, eserinin yedinci büyük kitabını da Gunneliler (Kendisinde Geniz Sesi Bulunanlar) adı ile adlandırarak, Gunneli isim ve Gunneli fiiller olarak iki büyük ayrıma ayırmış, kelimeleri kendi türüne göre bu başlık altında toplamıştır. Yazar gunne kitabında

³⁵⁷ Lisânü'l-' Arab, "ğnn" md.

³⁵⁸ Alemüddin es-Sehâvî, *Cemâlü'l-kurrâ' ve kemâlü'l-iqrâ'*, nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb (Kahire: Dârü't-Turâs, 1408/1987), 2:537.

³⁵⁹ İsmail Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, İstanbul 1984, s. 240-242, 341-347.

gunneyi Şu Şekilde ikiye ayırmıştır; Gunne iki çeŐittir, ح harfi ile olanı ve ك harfi ile olanı. Bunun dışında her bir harf iki çeŐide ayrılmış olup, bazıları kelimenin ortasında, bazıları kelimenin sonunda gelmektedir. Eserdeki örneklere bakıldığında kelime ortasında ve sonunda gelen sakinlik nun harfinin hemen ardından ك harfi olan kelimeleri topladığını görmek mümkündür. Örneğin: منكر\كنكس\سنكك.

Hareke (حركات)

Sözlük (Lugavî) Anlamı:

“Hareke” (حَرَكَة) kelimesi, Arapça “ح ر ك” kökünden türemiş olup sözlükte hareket etme, yer deĐiŐtirme, kımıldama ve canlılık gibi anlamlara gelir. Bu kelimenin zıddı olan “skn” (السكون) ise durgunluk ve hareketsizlik anlamındadır. Kavramın bu temel anlamı, dilsel işlevine de doğrudan yansımaktadır. Nitekim hareke terimi, Arap yazı sisteminde fetha, kesra, damme, tenvinli halleri, skn ve teŐdîd olmak üzere sekiz temel sesli veya işlevsel işareti kapsamaktadır³⁶⁰.

Terim (İstılahî) Anlamı:

Hareke, Arap dilinde sessiz (sâmit) harflere ses değeri kazandırmak, bu harfleri okunabilir hâle getirmek ve kelime içerisindeki harfler arasındaki fonetik iliŐkiyi belirlemek amacıyla kullanılan grafiksel ses iŐaretlerinin genel adıdır³⁶¹. Bu iŐaretler, Arap yazı sisteminde vokalizasyon (seslendirme) düzeninin temel bileŐenlerini oluŐturur. Hareke sistemi sayesinde, yazılı metinlerde yer almayan sesli öğeler telaffuzda görünürlük kazanır; özellikle Kur’ân-ı Kerîm tilâvetinde ve Arapça Ğretiminde hayati bir iŐleve sahiptir.

Hareke sistemi, klasik Arap yazısında harflerin üzerine veya altına konulan özel iŐaretler yoluyla uygulanır. Bu sistem sayesinde yazıda yer almayan sesli unsurlar, telaffuzda görünür hâle gelir.

³⁶⁰ Vikipedi, “Arapça ses işaretleri”,

[https://tr.wikipedia.org/wiki/Arapa_ses_işaretleri#:~:text=Hareke%20\(Arapa%3A2%\(حركة\)0Arap.%2C%20teşdid%20\(Şedde\)'dir](https://tr.wikipedia.org/wiki/Arapa_ses_işaretleri#:~:text=Hareke%20(Arapa%3A2%(حركة)0Arap.%2C%20teşdid%20(Şedde)'dir) (2025.03.14 tarihinde alındı).

³⁶¹ Ebu'l-Fidâ, İmâduddîn İsmâil b. Alî b. Mahmd el-Eyybî. *El-Kunnâş fi fenneyi 'n-nahvi ve 's-sarf*. thk. Riyad b. Hasan el-Havvâm. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2000.

Kaşgarlı Mahmud eserinde hareke kelimesini Arapçadaki hareke kelimesi ile aynı anlamda kullanmış olup, kelimeleri sınıflandırırken çok yerde harekeli kelimesini getirmiştir. Örneğin: (her türlü hareke ile ortası harekeli olanlar) başlığında kullandığı gibi, kimi zaman aynı kelimedeki sakın ile geldiğini de (Her Türlü Harekesiyle Ortası sakın Olan **فعل**Ayrımı) gibi başlıklarda kullanmıştır.

Sâkin (ساكن)

Sözlük (Lugavî) Anlamı:

“Sâkin” (ساكن) kelimesi, Arapça “س ك ن” kökünden türemiş olup sözlükte “dinmek, durmak, kıyılamamak, huzur, ruhî rahatlık ve sükûnet” gibi anlamlara gelir. Bu anlam, kelimenin zıddı olan “hareket” (hareke / حركة) kavramıyla karşıtlık teşkil eder. Sözlük anlamı, kelimenin fonetik ve gramatik işlevine doğrudan yansımaktadır³⁶².

Terim (İstilahî) Anlamı:

Arap grameri ve özellikle tecvid ilminde, sâkin terimi, bir harfin harekesiz (sükûn hâlinde) oluşunu ifade etmek üzere kullanılır. Bu durumda olan harfler, “sâkin harf” olarak adlandırılır. Sâkin harfler, kendi başına sesli bir fonem oluşturmaz; ancak öncesindeki harekeli harfle birlikte okunarak fonetik akışa katılır. Yazılı metinlerde bu harekesizlik durumu, harfin üzerine konulan küçük dairesel bir işaret (°), yani sükûn ile gösterilir.

Dîvânü Lugâti't-Türk'te sâkin kelimesi başlıklarda sıkça kullanılmış olup, Kaşgarlı Mahmud bu terimi Arap dilinde olduğu gibi “harekesiz harf” anlamında kullanmıştır. Örneğin, “ortası sâkin”, “her harekesiyle **فَعْلٌ، فَعْلٌ، فَعْلٌ** ayrımı” gibi başlıklarda, kelimenin bünyesindeki harekesiz (sâkin) harfleri belirtmek amacıyla bu terime yer vermiştir. Bu durum, müellifin Arap grameri sistematığına vukûfiyetini ve sözlüğü tertip ederken bu sistematiğe faydalandığını göstermektedir.

³⁶² Abdurrahman Çetin, “Sükûn”, Tdv İslam Ansiklopedisi 38.Cilt, S.50-51, (2010).

Vezin (الوزن)

Sözlük (Lugavî) Anlamı:

“Vezin” (الوزن) kelimesi, Arapça “و ز ن” kökünden türetilmiş olup sözlükte “ölçmek, tartmak; ölçü, tartı” gibi anlamlara gelir³⁶³. Bu temel anlam, kelimenin hem edebî hem de dilbilgisel kullanımlarında etkili olmuş ve farklı ilim dallarına yansımıştır³⁶⁴.

Terim (İstilahî) Anlamı:

Vezin, şark kültüründe şiir, musiki, lügat ve sarf başta olmak üzere birçok ilim alanında kullanılan çok yönlü bir terimdir. İslamiyet’in kabulünden sonra, özellikle Arapça ve Farsçanın etkisiyle bu kavram Türkçeye de intikal etmiş; aruz vezni gibi uygulamalarla klasik Türk edebiyatında da önemli bir yer edinmiştir³⁶⁵. Arap gramerinde, vezin terimi daha çok sarf ilmi bağlamında ele alınır. Sarf ilminin temel konularından biri olan iştikak (türetme) süreci, kelimelerin köklerinden çeşitli anlamlar türetilmesini ifade eder. Bu süreçte vezin; fiil veya isim köklerine farklı harf ve hareke kalıplarının yerleştirilmesiyle oluşturulan yapılar için kullanılır³⁶⁶. Sarf ilminde vezin, aynı sayıda harf içeren, benzer harf dizilişine ve hareke düzenine sahip kelime kalıplarını ifade eder. Bu kalıplar, kelimelerin anlam ve yapı bakımından sınıflandırılmasını kolaylaştıran bir sistematığı temsil eder. Vezin sistemi sayesinde Arapça’da fiiller ve isimler فَعَلَ (fe‘ale), فَعَّلَ (fe‘‘ale), اِنْفَعَلَ (infe‘ale) gibi örnek kalıplarla ifade edilerek türetim mantığı kavranır ve dil bilgisi öğretimi sistematik hâle getirilir.³⁶⁷

Dîvânü Lugâti’t-Türk’te vezin terimi, Arapçadaki kullanımıyla birebir örtüşmektedir. Müellif, eserinde özellikle başlıkların teşkilinde ve kelime sınıflandırmalarında sarf ilminde kullanılan vezin sisteminden faydalanmıştır. Kelimeleri sınıflandırırken,

³⁶³ Tehânevî, Keşşâf İstîlâhâtî’l-Fünûn, II, 1779–1781.

³⁶⁴ İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-‘Umde*, ed. M. Karkazân (Beyrut: Dârü’l-Ma‘rifa, 1408/1988), 1:268–269.

³⁶⁵ İsmail Durmuş, “Vezin”, Tdv İslam Ansiklopedisi 43.Cilt, S.77-79, (2013).

³⁶⁶ Subhî Sâlih, “*Dirâsât fi fikhî’l-luga*”, Beyrut: Daru’l-İlm li’l-Melâyi’n, 2009, s.328-335.

³⁶⁷ Şahabettin Ergüven, “*Arapçada Ortak Kullanılan Sarf vezinleri*”, Iğdır Üniv Sos Bil Der, sayı: 21, s. 95 (21. 01. 2020).

Arapça sarf ilminde olduğu gibi harf sayısı, harflerin sıralanışı ve hareke özelliklerini dikkate alarak özgün vezin kalıpları oluşturmuş ve bu kalıplara uygun kelimeleri bir araya getirmiştir.

Örneğin, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün "Dörtlüler Fiil Kitabı"nın "Üçlüler" ayrımında şu başlığa rastlanmaktadır: "Ortası üç hareke ile harekelenmiş *فَعْلَى* ölçüsü üzerine." Burada *فَعْلَى* vezni temel alınmış ve bu kalıba uygun fiiller sıralanmıştır. Bu durum, Kaşgarlı Mahmud'un Arap dil geleneğinden ve sarf ilminden etkilenerek eseri sistematik bir biçimde düzenlediğini ortaya koymaktadır.

Harf (حرف)

Sözlük (Lugavî) Anlamı:

Arapça'da "harf" (حرف) kelimesi sözlük anlamı itibarıyla "bir tarafa meyletmek, sapmak" gibi anlamlara gelmektedir. Çoğulu ise hurûf ve ahruf şeklindedir³⁶⁸.

Terim (İstılahî) Anlamı:

Arap dilbilgisinde harfler, kelimelerin yapısal temelini oluşturan unsurlar olarak değerlendirilmekte ve iki ana kategoriye ayrılmaktadır:

- Hurûfî'l-Mebânî: Kelimelerin kökünü oluşturan harflerdir.
- Hurûfî'l-Hicâ: Kelimelerin telaffuzunda kullanılan ve harflerin ses karşılıklarını belirleyen birimlerden oluşur³⁶⁹.

Her harfin ismi, sesi ve yazılış biçimi (şekli) birbirinden farklıdır ve bu farklılıklar hem Arap dili gramerinde hem de sarf ve nahiv ilminde temel belirleyici unsurlar olarak değerlendirilir.

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eserinde "harf" kavramına hem Arap dilbilgisindeki anlamıyla hem de Türk dili açısından fonetik karşılığı bağlamında çok geniş yer vermiştir. Müellif, "harf" terimini yalnızca harfsel yapı olarak değil, aynı zamanda "ses" anlamında da kullanmıştır. Bu durum, Kaşgarlı'nın harfleri yalnızca

³⁶⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "h-r-f" md.

³⁶⁹ İsmail Durmuş, "Harf", TDV İslam Ansiklopedisi, 16.cilt, s.163-165, İstanbul (1997).

yazı sisteminin bir parçası değil, sesbilimsel bir unsur olarak da değerlendirdiğini göstermektedir.

Sözlükte yer alan “uzatma harfi”, “çekme harfi”, “yumuşak harf” gibi başlıklar, harflerin fonetik özelliklerine ve ses değerlerine dair detaylı bilgiler içerir. Ayrıca Kaşgarlı Mahmud, kelimelerdeki harf sayılarına göre oluşturduğu ikili, üçlü, dördü, beşli, altılı ve yedili yapılarla, Arap dilindeki sülâsî (üç harfli), rubâî (dört harfli), humâsî (beş harfli) vb. yapılandırmalara karşılık gelen kavramsal diziler oluşturmuştur. Ancak Arap dilinde bu yapılar yalnızca fiil kökleri için geçerli iken, Kaşgarlı bu sınıflandırmayı hem isim hem fiil türleri için uygulamıştır. Bu da onun dilsel analizde özgün ve sistematik bir yaklaşım benimsediğini göstermektedir³⁷⁰.

Harf-i İlet (حروف العلة)

Terim (İstilahî) Anlamı:

Arap dilbilgisinde, harfler genel olarak iki ana gruba ayrılır: sahih harfler ve illetli harfler (hurûfu'l-‘ille). Bu sınıflandırma, harflerin morfolojik ve fonetik davranışlarına dayanmaktadır. Buna göre, vav (و), elif (ل) ve yâ (ي) harfleri, yapı itibarıyla sabit kalmayan, değişim ve dönüşüme açık olmaları sebebiyle harf-i illet olarak adlandırılır. Bu üç harfin dışında kalan ve genellikle yapısal olarak sabit kalan harfler ise sahih harf olarak nitelendirilir³⁷¹. Bu ayrımın temelinde, illetli harflerin tek bir biçimde sabit kalmayıp, çeşitli dilsel süreçlerde farklı harflere dönüşebilme, bazı durumlarda yazılış veya telaffuzdan düşebilme ve hareketlerle ilişkilerinde zayıflık göstermeleri gibi sebepler yer almaktadır. İletli harfler, özellikle fiillerin çekiminde ve türevlerinde i‘lâl adı verilen morfolojik değişimlere uğrayarak farklı fonetik yapılara bürünmektedir³⁷².

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eserinde illetli harfler kavramını Arap sarf ilmindeki tanıma uygun şekilde kullanmış; ancak bu harfleri Türk dili bağlamında

³⁷⁰ Mehmet Qeshqeri, “*Türki Tillar Divan-i*”, shijiang halk yayınevi (2008).

³⁷¹ Esmer, Râcî, *el-M‘ucemu’l-mufassal fi ‘ilmi’s-sarf* (Beyrût: Dâr-u’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1993), 334.

³⁷² Mehmet Akıncı, “*Fiillerde İ‘lâl*”, Şırnak Üniv İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2018/1, 9.cilt, sayı:19.

özgün biçimde değerlendirmiştir. Örneğin, elif harfi, Arap alfabesinde sadece bir sessiz harfi (hemze ile okunan) ifade ederken, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te elif, Türkçedeki a, e, ı, i gibi birden fazla ünlü harfin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Benzer şekilde, Arapçada 27. sırada yer alan vav harfi, Kaşgarlı'nın eserinde hem ünsüz و (و، و، vb.) hem de ünlü o, u, ö, ü (و، و، و، و) seslerini ifade etmektedir.

Bu durum, Kaşgarlı'nın Arap gramerinden hareketle Türk dilinin ses özelliklerini sistematik biçimde sınıflandırmaya çalıştığını, ancak bunu yaparken Türkçenin özgün fonetik yapısını da dikkate aldığını göstermektedir. Kaşgarlı Mahmud, bu türden çözümlenmeleriyle hem Arap dil bilimi yöntemlerine hâkimiyetini hem de Türk diline ilişkin derin bilgisini ortaya koymuştur³⁷³.

Misâl (المثال)

Sözlük (Lugavî) Anlamı:

“Misâl” kelimesi, Arapça “مثل” kökünden türemiş olup sözlükte “örnek, benzer, model alınan şey” gibi anlamlara gelir³⁷⁴. Bu bağlamda kelime, bir şeyi açıklamak, anlamlandırmak veya başka bir unsura kıyasla değerlendirmek üzere örnekleme amacıyla kullanılan kavramsal bir işlev taşır.

Terim (İstilahî) Anlamı:

Sarf ilminde misâl, ilk harfi illet harfi olan fiilleri tanımlamak için kullanılan bir terimdir. İlet harfleri olan vav (و), yâ (ي) veya elif (ا) ile başlayan bu tür fiiller, türetme (iştikak) ve çekim (tasrîf) sürecinde gösterdikleri fonetik ve morfolojik değişiklikler sebebiyle özel bir gramatik kategori içerisinde değerlendirilir. Bu çerçevede, örneğin وجد (vecede) fiili, başında vav harfi bulunması dolayısıyla misâl-i vâvî olarak adlandırılır. Benzer şekilde, يسر (yesera) fiili ise başında yâ harfi bulunmasından ötürü misâl-i yâ'î sınıfına girer. Bu fiillerin çekiminde illet harflerinin hazfi, ibdâli veya tes-

³⁷³ *Divanu Lügatit Türk Uygurca tercümesi* (2008), s. 43.

³⁷⁴ “المِثَالُ” Almaany Arapça-Arapça Sözlük, <https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/المثال/> (erişim 16 Mart 2025).

hîli gibi çeşitli ses olayları gözlemlenir ve bu durumlar sarf kuralları çerçevesinde özel olarak ele alınır³⁷⁵.

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eserinde *misal* terimini başlıklarda sıkça kullanmış ve diğer kategorilere oranla daha fazla vurgulamıştır. Örneğin, فَعُول ve فَعْعَال vezinleri altında yer alan "Bu Ayrımdan Misal Olanlar" başlığı altında, illetli harflerden biri olan *elif* ile başlayan kelimelere yer vermiştir. Bu kapsamda, "değersiz, alçak" anlamındaki اتون(etûn) kelimesi örnek olarak zikredilmiştir. Bu durum, Kaşgarlı'nın *misal* terimini, Arapça sarf ilmindeki anlam ve bağlamına sadık kalarak kullandığını ortaya koymaktadır.

Ancak burada dikkat çeken önemli bir farklılık söz konusudur. Arap dilbilgisinde *misal* kategorisi yalnızca fiiller için kullanılırken, Kaşgarlı Mahmud bu terimi isim kitabında da kullanmıştır. Bu yönüyle Kaşgarlı'nın dilsel sistematığı, klasik Arap sarf ilminden farklı olarak daha geniş bir uygulama alanına sahip olup, Türk diline özgü yapıyı da yansıtan bir özellik taşımaktadır.

Menkûs (منقوص)

Sözlük (Lugavî) Anlamı:

"Menkûs" kelimesi, Arapça "ن ق ص" kökünden türemiş olup sözlükte "eksik, kusurlu, hazır bulunmayan, dar, gizli veya sakat" gibi anlamlara gelir³⁷⁶. Bu anlamlar, kelimenin türetildiği kökün taşıdığı "azaltmak, eksiltmek" gibi temel fiil anlamlarından türemiştir.

Terim (İstılâhî) Anlamı:

Arap dilbilgisinde, özellikle sarf ve nahiv ilimlerinde, menkûs terimi; son harfi yâ (ي) olan ve bu harften önceki harfi kesreli (ـِ) olan isimler için kullanılmaktadır. Bu tür

³⁷⁵ Zehra A. Şerbetçi Vd., *Arapça Dilbilgisi Sarf Emsile-Bina-Maksud-Tercümelî Misal-Alıştırma-Test İlaveli*, Yasin Yayınları (2014).

³⁷⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "نقص" md.

isimler, fonetik yapı itibarıyla özel bir morfolojik grubu temsil eder ve i‘rab açısından klasik gramer içerisinde ayrı kurallarla değerlendirilir³⁷⁷. Örneğin:

القاضي (el-ḳâḏî – kadı)

الراعي (er-râ‘î – çoban)

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti’t-Türk* adlı eserinde Menkûs terimini sadece isim kitaplarında değil, aynı zamanda fiil kitaplarında da kullanarak bu klasik tanımın kapsamını genişletmiştir. Örneğin, muzâaf fiiller kitabında yer alan “Her harekesiyle ortası harekeli bulunan فَعْلُدى ayrımı” başlığı altında, “Bu ayrımından Menkûs olanı” şeklinde ayrı bir alt başlık açmıştır. Bu başlık altında verilen (*adam yalnızlık duydu, irkildi*) anlamındaki ايردي(irdi) kelimesi incelendiğinde, Kaşgarlı'nın bu fiili sarf ilmindeki Menkûs özelliklerine uygun olarak sınıflandırdığı görülmektedir. Nitekim kelimenin son harfi *ye* olup, sondan bir önceki harfi *kesre*lidir. Bu yönüyle Kaşgarlı'nın hem klasik Arap sarf terminolojisine hâkim olduğu hem de bu kuralları Türk diline uygularken metodolojik bir titizlik gösterdiği anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte, Kaşgarlı Mahmud'un Menkûs kavramını fiiller için de kullanması, Arap sarf ilminden ayrılan özgün bir yaklaşım sergilediğini göstermektedir. Zira klasik Arap dilbilgisinde Menkûs terimi, yalnızca isimler için kullanılmakta, fiiller bu kapsamda değerlendirilmemektedir.

Sâlim (سالم)

Sözlük (Lugavî) Anlamı:

Arapça'da سالم kökünden türeyen سالم (sâlim) kelimesi, sözlükte “sağlık, selamet, emniyet, güvenlik” gibi anlamlara gelmektedir³⁷⁸.

Terim (İstilahî) Anlamı:

Arap dilbilgisinde ise “sâlim” terimi, fiillerin yapısal özelliklerine ilişkin teknik bir kavram olarak kullanılmakta olup; kök harflerinde illetli harf (vav, elif, ya), hemze ya

³⁷⁷ Şener Şahin, H Günday, *Arapça Dilbilgisi Sarf Bilgisi*, Alfa Yayınları.

³⁷⁸ صلح, سلام, أمان, سلامة, صحة, تام, سليم, ناج, " سالم", *Almaany Arapça-Arapça Sözlük*, anlamları: " مقدار, كمية" gibi terimler; erişim 16 Şubat 2025.

da tekrar eden bir harf bulunmayan fiilleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu bağlamda, sâlim fiiller “saf” köklü fiiller olarak kabul edilmekte ve sarf ilminin temel sınıflamalarından birini oluşturmaktadır³⁷⁹.

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti 't-Türk* adlı eserinde bu kavrama geniş yer vermiştir. Müellifin sözlükte belirttiği sekiz kitaptan biri de “Sâlim Kitabı” başlığını taşımakta olup; bu kitabı kendi içinde “Sâlim İsimler Kitabı” ve “Sâlim Fiiller Kitabı” şeklinde iki bölüme ayırmıştır. Kaşgarlı, bu bölümlerde Arap sarf ilmindeki teknik tanımlamaya uygun olarak, kök yapısında illetli harf, hemze ya da mukarrar harf (tekrarlanan harf) bulunmayan Türkçe kelimeleri toplamıştır.

Ayrıca Kaşgarlı, “sâlim” başlığı altında yer verdiği sözcükleri yalnızca fiil bağlamında değil, isim kategorisinde de ele alarak Arap gramer sistemini Türk diline uygulama çabasını ortaya koymuştur. Bu yönüyle Kaşgarlı Mahmud, Arap dilbilimsel sınıflamaları Türkçe'nin özgün yapısına uyarlayarak sözlük biliminde özgün bir sistem inşa etmiş hem Türk dilinin yapısını tanıtmış hem de dilsel karşılaştırma yöntemlerine dayalı bilimsel bir metot geliştirmiştir.

Lefif (لفيف)

Sözlük (Lugavî) Anlamı:

Lefif kelimesi, Arapça “ل ف ف” kökünden türemiş olup “dürmek, bükme, sarmak” anlamındaki leff masdarından gelmektedir³⁸⁰.

Terim (İstılahî) Anlamı:

Arap dilbilgisinde, özellikle sarf ilminde, lefif terimi; kök harflerinin ikisi illetli (vav, yâ, elif) olan fiil türleri için kullanılan teknik bir sınıflandırmadır. Bu fiiller, yapı bakımından diğer illetli fiil türlerinden ayrılır ve kendi içinde iki alt başlıkta ele alınır:

Lefif-i Mefrûk (اللفيف المفروق):

İki illetli harfin, fiil kökü içerisinde birbirinden ayrı konumlarda bulunması durumudur. Örneğin:

³⁷⁹ Muhammed H. Çiftçi, *Arapça Dil Bilgisi*, Nizamiye Akademi Yayınları.

³⁸⁰ ص 833 - كتاب المعجم الوسيط - باب اللام - المكتبة الشاملة

وقى (vekâ) fiilinde ilk harf vav, son harf elif (aslı yâ) olup iki illetli harf ayrıldır.

Lefif-i Mekerûn (اللفيف المقرون):

İki illetli harfin fiil kökü içerisinde yan yana (ardışık) bulunması durumudur. Örneğin:

طوى (tavâ) fiilinde ikinci ve üçüncü harfler illetlidir (vav ve elif/yâ)³⁸¹.

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eserinde "leffif" başlığına oldukça sınırlı biçimde yer vermiştir. Bu başlık altında yalnızca bir, iki örneğe yer verilmiş olup, ilgili kelimeler Arap dilindeki leffif fiillerin yapısal özelliklerini taşımaktadır; yani köklerinde iki illetli harf bulunan kelimelerdir. Ancak dikkat çekici bir husus, Kaşgarlı Mahmud'un bu terimi yalnızca fiiller için değil, isimler için de kullanmış olmasıdır.

Bu yaklaşım, onun Arap dilbilgisindeki kavramları kendi dilsel gözlemleriyle yeniden yorumladığını ve Türk dili üzerine yaptığı sözlük çalışmasında bu kavramları özgün biçimde dönüştürdüğünü göstermektedir. Kaşgarlı'nın bu tercihi, yalnızca dil aktarımı değil aynı zamanda dilbilimsel sistem kurma çabası olarak da değerlendirilebilir.

Masdar (مصدر)

Sözlük (Lugavî) Anlamı:

“Mastar” (مصدر) kelimesi, Arapça “s-d-r” (صدر) kökünden türemiştir ve sözlükte “çıkış yeri, kaynak, başlangıç noktası” gibi anlamlara gelir. Nitekim “جاء الخبر من مصدره” (Haber kaynağından geldi) veya “صدر الأمر منه” (Emir ondan çıktı) gibi kullanımlarda bu anlam net bir şekilde görülmektedir³⁸².

Terim (İstılahî) Anlamı:

Masdar, dilin en küçük anlam birimlerinden biri olarak kabul edilir. Olgü ve eylemleri gösteren kelimelerin en yalın biçimini oluşturan bu yapılar, bölünemez bir bütünlük arz eder. Masdarlar, daha küçük parçalara ayrıldıklarında taşıdıkları anlamı yitirirler. Bu bağlamda, gösteren olarak masdar ile gösterilen durumundaki anlam arasında nötr

³⁸¹ Mehmet Maksudoğlu, *Arapça Dilbilgisi Sarf- Nahiv*, Akdem yayınları (2015).

³⁸² Muhammed b. Ali es-Sabân, *Hâşiyetü's-Sabân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), cilt 1, s. 336.

bir ilişki söz konusudur. Masdar, herhangi bir şahıs, zaman veya kip eki almamış; sözlükte yer alan hâliyle fiilin temel biçimidir³⁸³.

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eserinde masdar kavramına özel bir dikkat göstermiştir. Söz konusu eserinde masdarları, şu iki ana başlık altında tasnif etmiştir:

- Kendi başına doğrudan doğruya masdar olanlar
- İzafet yoluyla masdar hâline gelenler

Birinci gruba, yani doğrudan masdar olan kelimelere örnek olarak Kaşgarlı Mahmud, kelimenin açıklamasını verdikten sonra ilgili masdar formunu sunmaktadır. Örneğin:

بَرْدِي (bardi) ve بَرِير (barir) kelimelerinin masdar formunu بَرْمَاق (barmak) olarak belirtmektedir.

İkinci gruba giren, izafet yoluyla masdar olan yapılar, yalnızca ihtiyaç duyulduğunda ve anlam açıklamasının gerektirdiği ölçüde verilmiştir. Bu tür yapıların özellikle kullanımda kazandıkları masdar işlevine dikkat çekilmiştir³⁸⁴. Örneğin: مَنِكَ بَرَعْمٌ بُلْسَا - Meniğ barlım bolsa mañğa tuşğıl: Ben gidecek olduğumda bana kavuş, cümlesindeki بَرُع - barıg.

Burada yalnızca *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün başlıklarında kullanılan Arapça kökenli dilbilgisel terimlere değinilmiştir. Eserde başlıklar dışında müzekker, müennes, harf-i cer, mebnî gibi çok sayıda Arapça terim ve kavrama da yer verildiği görülmektedir. Ancak bu çalışma kapsamında, başlıklarla doğrudan ilişkili olan terimlerin tahliline odaklanılmış; eserin sistematığı ve analiz planı doğrultusunda diğer kavramlara ilerleyen bölümlerde değinilmesi uygun görülmüştür.

3.4. Dîvânü Lugâti't-Türk'te Kelimelerin Kategorilere Ayrılışı ve Kaşgarlı Mahmud'un Yöntemi

Kaşgarlı Mahmud, iki dilli sözlük niteliğindeki *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ü kaleme alırken, kelime seçiminde rastlantısal bir tutumdan uzak durmuş; sözlüğe dâhil ettiği

³⁸³ Huber, *Dilbilime Giriş*, 185.

³⁸⁴ Besim Atalay, a g e, s.26.

her bir kelimeyi çok yönlü biçimde değerlendirmiş ve sistemli bir anlayışla ele almıştır. Eser, sadece bir sözlük değil; aynı zamanda Türk diline, kültürüne, edebiyatına ve toplum yapısına ilişkin zengin veriler içeren ansiklopedik bir yapıya sahiptir.

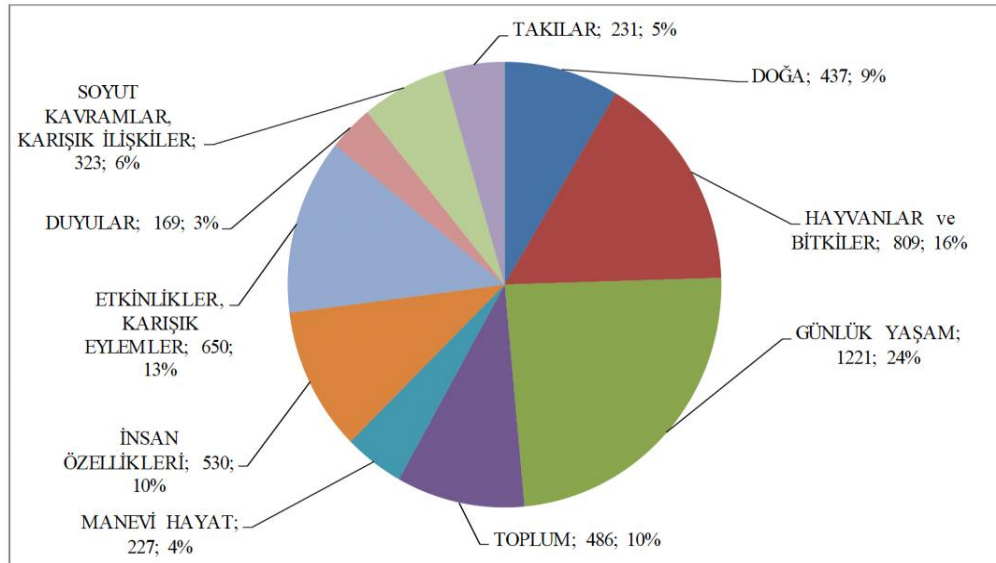
Müellifin, sözlükte yer verdiği kelimeleri belirli başlıklar altında topladığı ve bu sınıflandırmaları yaparken sistemli bir yöntem izlediği açıkça görülmektedir. Bu bölümde, Kaşgarlı Mahmud'un kelimeleri hangi ölçütlere göre gruplandığı, bu süreçte izlediği yöntem ve sistematik yapı, eserden örneklerle ortaya konulacaktır.

Dîvânü Lugâti't-Türk, bulunduğu günden bu yana Türk dili tarihi ve sözlükbilim açısından çok sayıda çalışmaya konu edilmiştir. Ancak eserde yer alan kelimelerin kapsamlı bir biçimde kategorize edilmesine yönelik girişimler sınırlı kalmış; bu bağlamda bütüncül ve sistemli bir sonuca ulaşamamıştır.

Bununla birlikte, genel tarama ve içerik çözümlenmeleri sonucunda, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te yer alan ve tekrarlanmayan yaklaşık sekiz bin Türkçe kelimenin, konu ve içerik bakımından sınıflandırılması mümkündür. Bu bağlamda, Kaşgarlı Mahmud'un dilsel ve kültürel bakış açısıyla oluşturduğu genel sınıflandırmalar aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

- Divanda geçen ayetler
- Türklerle ilgili Hadis
- Kadım Felsefede geçen kelimeler
- Tıp alanında kullanılan kelimeler
- Aruz ilmine dair bazı terimler
- Temel nahiv ve sarf bilgisini belletmek için verilmiş yapılar
- Akrabalık yapıları ile ilgili kelimeler
- Vücut organları
- Bitkiler alemi
- Hava durumu
- Doğa ve mevsimlerle ilgili sözcükler
- Temel madenler
- Takı ve giyişiyile ilgili kelimeler
- Coğrafya
- Fizik

- Kimya
- Biyoloji
- Türk boyları ile ilgili
- Türk dilleri ile ilgili
- Dünya Haritası ile ilgili
- Terken Hatun ile ilgili
- Öğütler
- Gündelik hayata dair kelimeler
- Takvim
- Astronomi
- Yer isimleri
- Ziraat, çiftçilik, bitki, veterinerlik ile ilgili kelimeler
- Hayvanlar ve canlılarla ilgili kelimeler
- Hüner, zanaat, el işçiliği ile ilgili kelimeler
- Yemek ve şurup tarifleri
- Çalgı ve sazlarla ilgili
- Gündelik yaşamla ilgili ahlak kuralları
- Ütü kültürü
- Hakimiyetlerin kuruluşu, dereceleri, hakimlerin unvan ve tabakaları
- Savaş, savaş yöntemleri ve askeri nizam ile ilgili

Şekil 3.1: Dîvânü Lugâti't-Türk'deki Kelimelerin Konularına Göre Dağılımı

Kaynak: Dankoff, Robert, Kelly, James, *Compendium Of The Turkic Dialect I-III*³⁸⁵.

Yukarıda, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'teki kelimeler genel olarak kategorizelerinden bahsedilmiş olup, çok sayıda konuyu barındırdığını görmek, onun bir derlem sözlüğü olduğunu anlamak mümkündür. Çünkü eserin söz varlığını Kaşgarlı Türk boylarını ziyaret ederek toplamıştır. Eserde yer alan kelimeleri konularına göre dağılımını yukardaki istatistikte daha anlaşılır şekilde incelemek mümkündür.

Bu bağlamda, eserdeki kelimelerin yalnızca sözlük tanımı vermekle kalmayıp, aynı zamanda Türk halkının sosyal hayatı, inanç dünyası, tabiat anlayışı, meslek ve zanaatları gibi çok çeşitli alanlara dair veriler sunduğu görülmektedir.

Eserde yer alan kelimelerin konu başlıklarına göre dağılımı, bir sonraki tabloda yer alan istatistiksel veriler ışığında daha somut biçimde anlaşılacaktır.

3.4.1. Kaşgarlı'nın Bahsetmiş Olduğu Kelime Kategorileri

Kaşgarlı eserinde kendi ifadesiyle bahsetmiş olduğu açık ifadelerle kelimeleri belli başlıklarda kategorize etmiş olup, onlar:

- Hikmet
- Seci'
- Atalar sözü
- Şiir
- Recez
- Nesir

Hikmet (الحكمة)

Dîvânü Lugâti't-Türk'te, gündelik yaşamda ve toplumsal ilişkilerde rehberlik edici niteliğe sahip birçok hikmet yer almaktadır. Bu hikmetler, 11. yüzyıl Türk toplumunun

³⁸⁵ Dankoff, Robert, Kelly, James, (1982-85). *Compendium Of The Turkic Dialect I-III*, Washington: Harvard Üniversitesi Yayınları.

değerlerini, sosyal yapısını ve kültürel duruşunu anlamamıza imkân tanımaktadır³⁸⁶. Kaşgarlı Mahmud'un eserinde aktardığı öğütler yalnızca kendi dönemine özgü olmayıp, aynı zamanda çağdaş topluluklar açısından da evrensel nitelikler taşımaktadır.

Her bir hikmet, Türk toplumunun ahlaki ilkelerini, sosyal normlarını, insan ilişkilerindeki denge anlayışını ve adalet duygusunu yansıtan kültürel kodları bünyesinde barındırmaktadır. Kaşgarlı Mahmud, bu yönüyle yalnızca bir sözlük kaleme almamış; aynı zamanda Türk düşünce geleneği ve ahlaki yapısının temel taşlarını günümüze taşıyan kıymetli bir miras bırakmıştır.

Kaşgarlı eseri ile sadece bir sözlük değil, aynı zamanda Türk düşüncesinin ve ahlakının temel taşlarını da günümüze kadar taşımaya yardımcı olacak değerli bir miras bırakmıştır. Hikmet ve öğütlerden yola çıkarak bireyler toplumsal hayatta karşılaştıkları durumlar karşısında nasıl bir tutum sergilemeleri gerektiğine ışık tutmakta, insanların hem kendileri hem çevresi ile daha anlayışlı bir iletişim halinde olmaları için rehberlik etmektedir. Dolayısıyla *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ü toplumsal dengeyi sağlamak adına önderlik edici bir kaynaktır demek mümkündür. Bundan yola çıkarak diyebiliriz ki, *Dîvânü Lugâti't-Türk* sadece edebi bir eser olmanın yansırı sosyal bilimciler, felsefeciler ve genel olarak insanlık için değerli bir başvuru kaynağıdır. Aşağıda, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'den Hikmetler örnekler gelmektedir

Aşağıda, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te yer alan bazı hikmet örneklerine yer verilecektir:³⁸⁷

- اچ كۆبهك فورۇن يىقار
Aç köpek fırın yıkar
Açıklaması: İhtiyaç insanı olağanüstü davranışlara sürekliler, açlık insanı kontrolsüz hale getirebilir.
- ايللىق ايدگهن ايللىق تاپار
İyilik eden iyilik bulur
Açıklaması: iyilik zamanla iyilik olarak geri döner, dayanışma hayatta kalmanın anahtarıdır.

³⁸⁶ Câhiz, el-Beyân ve't-tebyîn, II, 65, 74, 76, 78, 149.

³⁸⁷ Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu," *Dîvânü Lügâti't-Türk'te Geçen Hikmetli Sözler*" Rize, Türkiye, 17- 19 Ekim 2008, ss.94-102, (Tam Metin Bildiri).

- كسكين سرکه كوپكه زارار

Keskin sirke küpüne zarar.

Açıklaması: öfke önce sahibine zarar verir. Ölçülü ve dengeli olmak önemlidir.

- اوژم اوژمگه باقابقا قارايير

Üzün üzümüne baka baka kararır

Açıklaması: insan çevresinden etkilenir, toplumsal uyum karakteri etkilemektedir.

Seci (السجع)

Seci' kelimesi, Câhiliye döneminden itibaren bilinen ve anlam değişikliğine uğramadan günümüze kadar ulaşmış olan nadir kelimelerden biridir. Lafızları güzelleştirmeye yönelik edebî sanatlardan biri olan seci', özellikle hitabet, hikmet, öğüt, zarif söz ve benzeri türlerde etkili ve vazgeçilmez bir ifade aracı olarak öne çıkmaktadır³⁸⁸.

Terim olarak seci', nesir biçiminde kaleme alınan metinlerde cümle veya fıkra sonlarının aynı kafiye, vezin ya da hem kafiye hem vezin açısından benzerlik göstermesi anlamına gelmektedir. Bu bağlamda, nesirdeki seci', şiirdeki kafiye ile işlevsel bir paralellik göstermektedir. Arap dili edebiyatında oldukça yaygın olan bu teknik, estetik değer taşıyan metinlerin inşasında önemli bir yer tutmaktadır³⁸⁹.

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eserinde bu edebî sanatı sıkça kullanmıştır. Müellifin de doğrudan belirttiği üzere, seci' kullanımını hem dilin estetik yönünü ön plana çıkarmakta hem de anlam derinliği kazandırmaktadır. Türk halk dilinde seci'in karşılığı olarak, özellikle öğüt ve ders niteliği taşıyan sözlerde, hitap dilinde benzeri yapıların kullanıldığı görülmektedir.

Dîvânü Lugâti't-Türk'te yer alan seci' örnekleri, yalnızca müellifin dilsel yetkinliğini değil; aynı zamanda Arap edebî geleneğinin Türk sözlü kültürü üzerindeki etkilerini

³⁸⁸ Câhiz, el-Beyân ve't-tebyîn (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1367/1948, I, 289-290.

³⁸⁹ İsmail Durmuş, "Seci", TDV İslam Ansiklopedisi 36.cilt, s. 273-275, İstanbul (2009).

de ortaya koymaktadır. Bu yönüyle eser hem sözlük hem de sözlü ve yazılı kültürün aktarımında başvuru niteliği taşıyan bir kaynaktır.

Aşağıda *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te yer alan bazı seci' örneklerine yer verilecektir. Bu örnekler aracılığıyla Kaşgarlı Mahmud'un halkın ahlaki ve kültürel değerlerini, estetik ve fonetik bir anlatımla nasıl aktardığı gözlemlenecektir.

- **Kara bulutığ yel açar, urunç bile el açar.**
Kara bulutu yel, devlet kapısını rüşvet açar
- **Alımcı arslan, berimçi sıçgan**
Alacaklı arslan, verecekli sıçgan
- **Karga karısın kim bilirkışı alasm kim tapar.**
Karganın yaşlısını kim bilir, insanın yaşlısını kim anlar.
- **Tagıg ukrukun egmes. Tegnizni kaygukun büğmes.**
Dağ kementle eğilmez. Deniz kayıkla kapanmaz.
- **Karga kalı bilse munğın ol buz sukar, awçı yaşıp tuzak taba menğge bakar.**
Karga başına gelecek sıkıntıyı bilse gagasıyla buzu deler. Avcı saklandığında tuzaktaki yeme bakar.
- **Yer basrukı tag, budhun basrukı beg.**
Yer baskısı dağ, insanların baskısı da beydir.

Atalar Sözü:

Dîvânü Lugâti't-Türk'te gelen 266 tane tekrarsız Ata sözleri bulunmaktadır. Yapıları bakımından değerlendirilerek farklı sınıflara ayrılmış olup, iki yüklemlili, tek kanatlı ata sözleri, iki kanatlı ata sözleri gibi türlere ayrılmıştır.

- **Barçın yamağı barçınka, karış yamağı karışka**³⁹⁰
- İpek yaması ipeğe, yün yaması yüne.

Dîvânü Lugâti't-Türk'te 102 tane iki yüklemlili ata sözü bulunmakta olup, aşağıdaki örneklerde geldiği gibi iki yargı bildirir:

³⁹⁰ *Dîvânü Lugâti't-Türk*, Cilt 3, s. 28.

- *El kalır (kaldı) toru kalmas*³⁹¹
- Yurt gider, töre kalır.

Eserde 63 tanesi şartlı, 11 tanesi zarif- filli olmak üzere 74 tane kanatlı ata sözü bulunmaktadır. Bunlardan birkaç tanesi aşağıda örnek olarak verilmiştir:

- *Iñan iñrasa botu bozlar*³⁹²
- Dişi deve inlese yavrusu bağırır, bozlar.

Dîvânü Lugâti't-Türk'te, birbirine koştur iki kanadı olan ata sözleri de bulunmakta olup, bunlar geniş zamanlı, emir kipli ya da yüklemsiz olarak gelir ve paralel yapıya sahiptir. Yapıdaki paralellik ise kanatlardaki eşit veya yakın sayıdaki hece, kafiye, redif, başkafiye, ses tekrarları ve benzer söz dizimi ile sağlanmaktadır. Örnek olarak aşağıda birkaç tanesi getirilmiştir.

Aşağıda, bu nitelikleri taşıyan bazı atasözü örneklerine yer verilmiştir:³⁹³.

- *Kal sabı kalmas, kağıl bağı yazılmas*³⁹⁴
- Söz leke bırakmaz, yaş söğütten yapılan düğüm ırgalanmaz.

Şiir (الشعر)

Şiir elde edilen kaynaklarda *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te gelen şiirler yapı gereği iki türe ayrılmış olup, her biri de kendi içinde temalara ayrılmaktadır. Dörtlükler ise, Türk, bahar ve tabiat, savaş ve yiğitlik, ağıtlar, bilgi- bilgelik- erdem, aşk ve sevda, insan ilişkileri gibi konular üzerinden yazılmıştır³⁹⁵. Aynı şekilde kişisel ve toplumsal konular üzerine yazılmış beyitler bulunmakta olup, onlar terken Hatun'a arz, iyilik- erdem- öğüt, konukseverlik- cömertlik, talih- beylik, öğütler, dünya- zaman, mala

³⁹¹ *Dîvânü Lugâti't-Türk*, Cilt 2, s. 25.

³⁹² *Dîvânü Lugâti't-Türk*, Cilt 1, s. 120

³⁹³ Ahmet Bican Ercilasun, "*Divanu Lugati-t Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*", Bilge yayınları, Mart 2020.

³⁹⁴ "*Divanu Lugati-t Türk*, Cilt 1, s.409.

³⁹⁵ Hüseyin Çeçen ve Ramazan Sarıçiçek, "*Dîvânü Lugat-it-Türk'te Geçen Şiirlerde Edebi Sanatlar*," *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten* 53 (2005/1, 2008): 162–184.

düşkünlük- cimrilik, sevgi- güzellik- özlem, döğüş- avcılık, saray- göller- ırmaklar, tabiat, gündelik hayat ile ilgili yazılmıştır. Dîvân'da, her biri belirli bir kelimeye örnek teşkil edecek şekilde yer alan 142 dörtlük ve 95 beyit olmak üzere toplam 758 mısra tespit edilmiştir³⁹⁶.

Bu şiirler, yalnızca dil ve sözlük bağlamında değil; aynı zamanda edebî, kültürel ve sosyolojik veriler açısından da oldukça kıymetli bir malzeme sunmaktadır.

Ahmet Bican Ercilasun'un *Dîvânü Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri* adlı eserinde, bu şiirlere dair kapsamlı bir derleme yapılmış olup, örneklerin tematik sınıflandırmasına ve yapısal analizlerine yer verilmiştir. Bu eserde ilk örnek olarak sunulan "Türk" adlı şiir aşağıda yer almaktadır:³⁹⁷

Kaçan körse anı, Türk

Ne zaman görse onu, Türk

Bodun, ayga aydaçı:

Halkı, sözcükleri şöyle der:

Munar tegir ululuk,

Buna yakışır büyüklük,

Munda naru keslinür,

Bundan sonra söz biter.

Talât Tekin bu dörtlüyü şu şekilde çevirmiştir: "Bir Türkü gördükleri zaman (yabancı) halk onun için şöyle der: "Büyüklük ve ululuk buna özgüdür, bundan sonra kesilir biter"³⁹⁸.

Kaşgarlının eserinde en fazla getirdiği bir diğeri ise beyitler olup, kelimenin açıklamalarında vererek kelimeleri daha anlaşılır hale getirmiştir³⁹⁹. Örneğin;

³⁹⁶ Zeynep Korkmaz, "Divanu Lugati-t Türk'teki Şiirler ve Atasözleri", TDK, Eylül (2020).

³⁹⁷ *Dîvânü Lugâti't-Türk*, Cilt 1, s. 177.

³⁹⁸ Zeynep Korkmaz, a g e.

³⁹⁹ *Dîvânü Lugâti't-Türk*, Cilt 1, s. 440.

”أَعْلَمُ أَكْتُ الْعِلَّ بِلَيْكُ سِرِّ لَيْكُ كِتَارُ،

تَلْقَانُ كَمَنْكُ بُلْسَا أَنْكُرُ بَكْمَسُ قَتَارُ

Oğlum öğüt algıl bilgisizliğ kiter,

Talkan kiming bolsa anğar pekmes katar.

Günümüz Türkçesi ile: Oğlum, öğüt al; bilgisizliği gider,

Kimin havutu varsa ona pekmez katar.

Açıklaması: ey oğul öğüt al, kendinden sefahati def'et, kavutu olan bir kimse onu pekmeze katar, akıllı olan kimde öğüt kabul eder⁴⁰⁰.

Recez (الرجز)

"Recez", Arap aruz sisteminde yer alan bahirlerden biri olup, özellikle klasik Arap şiirinde yaygın olarak kullanılan nazım şekillerinden biridir. Şiirdeki ritim, vezin ve ölçü esasına dayanan bu terim, edebiyat tarihinde nazım sanatı ile doğrudan ilişkilendirilmektedir⁴⁰¹.

Arap edebiyatında "recez" türündeki şiirler, genellikle kısa, özlü ve doğaçlama söylenen dizelerden oluşmakta; kahramanlık, övgü, yergi ve mücadele gibi temaları işlemektedir⁴⁰². Bu tür, özellikle savaş meydanlarında savaşçılar tarafından söylenen şiirler aracılığıyla öne çıkmıştır.⁴⁰³

Dîvânü Lugâti't-Türk'te ise "recez", Arap edebiyatındaki teknik anlamına ek olarak, kahramanlık destanlarından alınan şiir parçaları anlamında kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmud, bazı kelimeleri açıklarken bu türden örneklere yer vermiş; böylece hem Türk halk edebiyatındaki destan kültürüne hem de Arap şiir geleneğine paralel bir anlatım tarzı sergilemiştir.

⁴⁰⁰ Besim Atalay, a g e, s.440.

⁴⁰¹ Ahfeş el-Evsat, Kitâbü'l-Ķavâfi (nşr. İzzet Hasan), Dımaşk 1390/1970, s. 68.

⁴⁰² İbn Abdürabbih, el-İkdu'l-ferîd, V, 451-461.

⁴⁰³ İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, Kitâbü 'Arûzi'l-varâka (nşr. Sâlih Cemâl Bedevî), Mekke 1406/1985, s. 55, 75-79.

Bu yönüyle “recez”, Divan’da hem edebî bir terim hem de kültürel bir motif olarak öne çıkmaktadır⁴⁰⁴.

Kadim manası ile recez, nazım ve musikiyle alakalı bir terim olup eski arapların “kasîd, remel, recez” diye adlandırdıkları belirli konulara tahsis edilmiş şiir nevelerinden birinin adıdır. Bu manada recez, aynı adı taşıyan bahrin üçüncü ve dördüncü aruzuyla nazmedilen, bir beytin yarısı kadar veya daha kısa olan beyit şekilleriyle (meştur ve menhûk beyitler) söylenmiş şiirlerdir⁴⁰⁵.

Nesir (النثر)

Nesir, Arapça kökenli bir terim olup sözlük anlamı itibarıyla "dağıtmak, serpmek" demektir. Terim olarak ise, ölçüsüz ve kafiyesiz düz yazı biçimini ifade eder. Şiirin karşıtı olan bu anlatım türü, duyguların ve düşüncelerin serbest biçimde ifade edilmesine olanak tanır⁴⁰⁶. Hem Arap edebiyatında hem Türk-İslam edebiyatında hem de Batı edebiyatında edebî türlerin en temel biçimlerinden biridir.

Dîvânü Lugâti't-Türk'te kelime ve deyimlerin açıklanmasında sıkça kullanılmaktadır. Eserin önemli özelliklerinden biri olan kültürel bağlamları içeren açıklamalar, nesir üslubuyla daha anlaşılır ve zengin bir şekilde aktarılmıştır. Kaşgarlı Mahmud, avcılık, savaş, göçebe yaşam tarzı gibi konularda nesir dilini tercih ederek bu alanlardaki kültürel detaylara ışık tutmuştur.

Divanda "alp" kelimesini açıklarken, yalnızca “yiğit” anlamıyla yetinmeyip, nesir yoluyla bu anlamı kültürel bağlam içinde şöyle genişletmiştir: “Türkler düşmanla savaşırken öne atılırlar, ölümü göze alarak savaşrlar. Aralarındaki en yiğit olan, düşmanın üzerine ilk giden olur.” Bu anlatım tarzı, yalnızca kelimeyi tanımlamakla

⁴⁰⁴ Mehmet Qeshqeri, a g e, s.3.

⁴⁰⁵ Tefik Rüştü Topuzoğlu, “Recez”, Tdv İslam Ansiklopedisi 34.Cilt, S.509-510, İstanbul (2007).

⁴⁰⁶ Tâhâ Hüseyin, Fi'l-Edebi'l-Câhilî, Kahire, ts. (Dârü'l-maârif bi-Mısır), s. 362-371.

kalmayıp, aynı zamanda dönemin sosyal yapısını ve savaş anlayışını da ortaya koymaktadır⁴⁰⁷.

3.4.2. Dîvânü Lugâti't-Türk'te Geçen Kuran Ayetleri

Eserin içeriği dikkatle incelendiğinde, Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ü yalnızca kelimelerin anlamlarını veren bir sözlük niteliğinde hazırlamadığı; bunun ötesine geçerek, çok yönlü ve zengin içerikli bir dil hazinesi ortaya koyduğu açıkça görülmektedir. Müellif, eserin mukaddime kısmında, sözlüğü atasözleri, seci', nesir, şiir ve hikmet gibi edebî ve kültürel unsurlarla zenginleştirdiğini açıkça ifade etmektedir.

Bunların yanı sıra, eserde dikkat çeken bir diğer önemli husus, Kaşgarlı Mahmud'un Kur'an-ı Kerim'den çeşitli ayetlere yer vermesidir. Müellifin bu ayetleri yalnızca birer örnek veya delil olarak kullanmadığı; bilakis, dilin manevi boyutunu da yansıtmak, İslami bir perspektif sunmak ve Türk toplumunun dini duyarlılıklarını yansıtmak amacıyla esere dahil ettiği anlaşılmaktadır.

Bu tez çalışması kapsamında yapılan inceleme sonucunda, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te toplam 23 Kur'an ayetine yer verildiği tespit edilmiştir. Bu bölümde, Kaşgarlı Mahmud'un söz konusu ayetlere eserinde nasıl yer verdiği, hangi bağlamlarda kullandığı ve bu ayetlerin eserin bütünlüğü içerisindeki işlevi detaylı olarak ele alınacaktır.

1. Hemzeli isim kitabının (ortası harekeli ayrımlar) kısmında (ألش – ülüş) kelimesinin açıklamasında Kaşgarlı ayeti şu şekilde kullanmıştır:

ألش – ülüş: Budun arasında pay ayrış. (harfi ك den çevrilmelidir)
Arapçada da böyledir; Kur'an'da رَبِّكَ وَتَحْتِكَ yerinde قد جعل ريش و تحتش
diye bir okuyuş vardır⁴⁰⁸.

⁴⁰⁷ Besim Atalay, a g e.

⁴⁰⁸ Besim Atalay, a g e, s. 62- 63.

Kaşgarlı burada Meryem suresi 24. Ayeti getirmiş olup, Türkçe kelimelerdeki ش harfinin aslında ك harfinde çevrilme olduğunu, bu çevrilme hadisesinin Arapçada da mevcut olduğunu, iki dilin birbirine ne kadar benzediğini ispatlamak için Kurandaki bu ayetin okunuşundan delil getirmiştir. Ayetin asıl hali ise {قَدْ جَعَلَ رَبُّكَ تَحْتَكِ سَرِيًّا⁴⁰⁹}.

2. Hemzeli isim Kitabının (Ziyadeli ayrımlar) bölümündeki (bu Ayrımın Muzaafi) başlığı altında yer alan (أَمْكَاكْ- emgek) kelimesinin açıklamasında bir ayeti kerime daha getirmiştir. Açıklama şu şekildedir:

Emek, mihnet. Şu savda da gelmiştir: “أَمْكَاكْ أَكْنَا قَلْمَاَسْ” emgek eginde kalmaz = sıkıntı sırtta kalmaz”. Bu sav, Yüce tanrının {أَنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا⁴¹⁰} sözüne benzer⁴¹¹.

Burada Kaşgarlı İnşirah suresi 5. Ayeti getirmiş olup, ayetin Türkçe tercümesi “Şüphesiz güçlkle beraber bir kolaylık vardır”. Kelimenin açıklamasında vermiş olduğu savda anlatıldığı üzere, sıkıntının sırtta kalmadan geçici olduğunu Ayet ile ifade etmek için kullanmıştır.

3. Hemzeli isim Kitabının (Ziyadeli ayrımlar) bölümündeki (bu Ayrımın Muzaafi) başlığı altında yer alan (أَشْكَاكْ- eşgek) kelimesinin açıklamasında iki tane ayeti getirmiştir. Kelimenin açıklaması tamamıyla aşağıdaki gibidir:

Eşek. İki diyelektten – oğuz ve Türk diyeleklerinden – biriyle “أَشْكَاكْ – eşyak” ي harfi, bir cinsten olan iki harfin birisinden çevrilmiştir. Bunun gibi şeyler Arapçada dahi vardır. Nitekim تَقْضَى الْبَارِي derler ki aslı تَقْضَى دِر. Ulu tanrının {ثُمَّ ذَهَبَ إِلَىٰ أَهْلِهِ بِتَمْطَى⁴¹²} ve {وَقَدْ خَابَ}

⁴⁰⁹ Meryem Sûresi (19) 24.ayet.

⁴¹⁰ İnşirâh Sûresi (94) 5.Ayet.

⁴¹¹ Besim Atalay, a g e, s.110.

⁴¹² Kıyâmet Suresi 33.ayet.

413 {من دَسَّهَا} sözlerinde de böyle olmuştur. Bunların asılları *يَتَمَطُّ* ve *دَسَّهَا* kelimeleridir⁴¹⁴.

Bu bağlamda Kaşgarlı Mahmud, Şems Sûresi'nin 10. âyeti ile Kıyâme Sûresi'nin 33. âyetine eserinde yer vermektedir. Müellif, bu iki âyeti zikrederek, Türkçe kelimelerde sıkça karşılaşılan, aynı cinsten harflerin tekrarıyla oluşan fonetik zorluğun giderilmesi amacıyla bu harflerin ي (ya) harfine çevrildiğini ifade etmektedir. Kaşgarlı, bu tür ses değişimlerinin yalnızca Türkçeye özgü olmadığını, Arapçada da benzer durumların mevcut olduğunu vurgulamak üzere, söz konusu âyetlerde geçen bazı kelimeleri örnek göstermektedir.

Bu örneklemeler, Kaşgarlı Mahmud'un eseri kaleme alırken yalnızca dilsel verileri aktarmakla kalmadığını; aynı zamanda, Türkçenin Arap diliyle eşit düzeyde bir sistematiğe sahip olduğunu ispatlama çabasını da ortaya koymaktadır. Müellifin, Kur'an âyetlerini bu bağlamda delil olarak sunması, onun sözlük tasarımındaki bilimsel yaklaşımını ve metodolojik sadakatini göstermesi açısından son derece dikkate değerdir.

4. Hemze isim kitabı dörtlüler ayrımında gelen kelimelerden (أندا – anda) kelimesinin açıklamasında iki ayet bulunmaktadır. Kelimenin açıklaması aşağıdaki gibi ifade edilmektedir:

Anda: orada. Oğuzlar “sonra” anlamına kullandıkları zaman الف harfini ن ye çevirerek “andan” derler. Fakat “orada” manasına kullandıkları zaman öbür Türklere uyarlar. الف in ن harfine çevrilmesi Arapçada dahi olağan bir iştir. Yalavaç Mûsâ'nın hikayesinde yüce Tanrı {و ما رب العالمين⁴¹⁵} demiştir. Burada, ما kelimesindeki الف harfi ن dan çevrilmiştir. Çünkü akıl sahipleri için

⁴¹³ Şems Sûresi (91) 10.ayet.

⁴¹⁴ Besim Atalay, a g e, s.111.

⁴¹⁵ Şu'arâ Sûresi 23.ayet.

yapılan bir sorguda “من هذا = bu kimdir” denir. Yine ulu tanrının {انسفعا بالناصية⁴¹⁶} sözündeki الف de ن dan çevrilmiştir⁴¹⁷.

Kaşgarlı Mahmud bu bağlamda Şu'arâ Sûresi 23. âyeti ile Alak Sûresi 15. âyetine eserinde yer vermektedir. Müellif, Türkçedeki elif harfinin bazı bağlamlarda nun harfine dönüşmesi şeklinde ortaya çıkan fonetik değişimi, Arapçada da benzer şekilde gerçekleştiğini göstermek amacıyla bu iki âyeti örnek olarak sunmuştur. Kaşgarlı, ilgili âyetlerde yer alan "ما" kelimesinin aslında "ن" harfinin yerine elif harfinin ikame edilmesiyle oluştuğunu ifade etmektedir.

Bu örneklendirme, Kaşgarlı Mahmud'un Türkçedeki fonetik dönüşümleri izah ederken Arap diliyle yapısal benzerlikleri ortaya koyma çabasını ve Türkçenin dilsel yeterliliğini Arapçayla kıyaslayarak temellendirme gayretini açıkça yansıtmaktadır. Dolayısıyla, müellifin söz konusu âyetleri yalnızca dilsel delil olarak kullanmakla kalmayıp, eserini yazmadaki temel amacı olan Türk dilinin üstünlüğünü ve sistematliğini ortaya koyma hedefini bu kısımlarda da titizlikle sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

5. Hemzeli Fiil kitabının Dörtlüler ayrımında yer alan (أَنْعَزْدِي – angardı) kelimesinin açıklamasında bir ayet daha gelmiştir. Kelimenin açıklaması şu şekilde ifade edilmiştir:

أَنْعَزْدِي – أَنْعَزْدِي ol anı angardı = o, ona and içirdi”. Aslı “أَنْعَزْدِي – andgardı”dır. Yeğnilik olmak için د harfi atılmıştır. Yüce tanrının {ففظلتم تفكهون⁴¹⁸} sözü de böyledir; aslı ففظلتمdür. Jin biri atılmıştır⁴¹⁹.

Kaşgarlı Mahmud, Vâkıa Sûresi 65. âyetini delil getirerek, Türkçedeki bazı kelimelerde yer alan harf atımı (hazf) hadiselerinin, benzer şekilde Arapçada da mevcut olduğunu ifade etmeye çalışmıştır. Müellif, Türkçede kelimenin yapısında bulunan bir harfin çeşitli fonetik veya morfolojik sebeplerle düşmesi durumunun,

⁴¹⁶ Alak Sûresi 15.ayet.

⁴¹⁷ Besim Atalay, a g e, s.131.

⁴¹⁸ Vâkıa Sûresi (56), 65.ayet.

⁴¹⁹ Besim Atalay, a g e, s.226.

Arapçada da karşılık bulduğunu örneklendirmek suretiyle, iki dil arasındaki yapısal benzerliğe dikkat çekmiştir.

Bu yaklaşım, Kaşgarlı Mahmud'un eserinde sıklıkla gözlenen bir yöntem olup, onun Türkçenin dil yapısının Arapça ile karşılaştırılabilir ölçüde güçlü ve sistematik olduğunu gösterme çabasının bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

6. Hemzeli Fiil Kitabının içindeki Dörtlülere Üç harfli olanlar ayırımında Kaşgarlı bir ayeti kerimeyi daha getirmiştir:

أَرْقَادِي arkadı: “أَلْ أُنْكَ أَقْنُ أَرْقَادِي ol anınğ ewin arkadı = o, onun evini yokladı ve sezdiği şeyi aradı”. Oğuzca. “أَلْ أُنْكَ أَقْنُ أَرْقَادِي ol anı kargadı arkadı = o, ona lânet etti, kötülüğünü saydı, döktü”. Bu, çift olarak söylenir, yalnız söylenmez. “أَرْقَادِي arkadı” sözü “alkış” sözünden alınmıştır. “arkadı” kelimesi her ne kadar aslında hayır ve iyilik demek ise de “kargadı” sözüyle birlikte çok kullanıldığı için şer anlamına dahi gelir olmuştur; buradaki “ر” harfi “ل”den çevrilmiştir. Nitekim ulu tanrının {كَانَهُمْ بَنِيَانِ مَرْصُوصٌ⁴²⁰ sözünde olduğu gibi; ملصوص diye de okunur⁴²¹.

Kaşgarlı Mahmud, burada da önceki örneklerde olduğu gibi, Türkçe kelimelerde görülen harf değişimi (ibtidâl) hadiselerinin Arapçada da mevcut olduğunu vurgulamak istemiştir. Bu durum, onun sadece Türk boylarının konuştuğu lehçelere değil, aynı zamanda karşılaştırmalı olarak ele aldığı Arap dili ve Kur'an âyetlerine de son derece vâkıf olduğunu göstermektedir. Müellifin bu yaklaşımları, dilsel analizlerde mukayeseli yöntemi benimseyerek, Türkçenin Arapçayla kıyaslanabilecek derecede gelişmiş ve köklü bir dil olduğunu ortaya koyma çabasını açıkça ortaya koymaktadır.

7. Salim isimler kitabında سِك sik = erkeklik aygıtı, kelimesinin açıklamasında Kur'an'dan ayetleri getirmiştir;

*Mahmut der ki: tanrının kitabına karşı saygı ve ululama olmak üzere –
Türklerden bilgisiz erkekler ve kadınlar yanında – kur'an okuyan kişi وَأَتَتْ*

⁴²⁰ Saf Süresi (61) 4.ayet.

⁴²¹ Besim Atalay, a g e, s.283-284.

مَا يَفْتَحِ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا⁴²² وَ مَا يُرْسِلْ لَهُ⁴²² كَلًّا وَاجِدَةً مِّنْهُنَّ سَكِينًا
ayetlerini okurken sesini kismalıdır; çünkü onlar bu ayetlerin⁴²³ مِنْ بَعْدِهِ⁴²³
anlamını bilmedikleri için, kendi dillerindeki anlama alırlar ve gülerler. Bu
yüzden günaha girerler. Yine bunun gibi⁴²⁴ إِلَّا اخْتَلَقَ⁴²⁴ ayeti okunurken
dahi sesin kısılması gerekir; çünkü Türk dilinde “tlak= dilâk”, “kadının
kadınlık aygıtı” demektir. Bunculayın – bilgisiz – oğuzlar yanında أَنْتُمْ
” kelimesi okunurken soru edatı olan “em⁴²⁵ أَنْزَلْتُمُوهُ مِنْ الْمُزْنِ أَمْ نَحْنُ الْمُنزِلُونَ⁴²⁵
yavaş sesle okunmalıdır. Çünkü onların dilinde “em” kadınlık örgesidir.
Kelimenin anlamını bilenler için nasıl okunsa zararı yoktur⁴²⁶.

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti 't-Türk*'te Yûsuf Suresi 31. ayet, Fâtır Suresi 2. ayet, Sâd Suresi 7. ayet ve Vâkıa Suresi 69. ayetlerine yer vermiştir. Müellifin bu ayetleri zikretmesindeki temel amaç, anlam bağlamından ziyade, Arapça ile Türkçe arasındaki telaffuz benzerlikleri ve harf yapıları çerçevesinde dilsel bir karşılaştırma yapmaktır. Arapça ve Türkçedeki bazı seslerin ve harflerin fonetik benzerliği nedeniyle ortaya çıkabilecek yanlış telaffuzların, kutsal metinlerin anlamını saptırma veya saygısızlık olarak algılanma riskine karşı dikkatli ve ihtiyatlı bir yaklaşım sergilemiştir. Bu durum, Kaşgarlı'nın yalnızca Türkçeye değil, aynı zamanda Arap dili ve Kur'an metnine olan vukufiyetini ve bir dilbilimciye özgü ince bir dilsel duyarlılık ile ilmî titizliği haiz olduğunu açıkça göstermektedir.

8. Salimden Üç Harfililer ayrımında Kaşgarlı Türk kelimesinin açıklamasında birkaç ayet ve hadisi birden getirmiştir. Kelimenin açıklaması aşağıdaki gibidir:

”تُرْكُ“ Türk: Tanrı yarılğayası Nuhun oğlunun adıdır. Bu, Tanrının, Nuh oğlu Türk'ün oğullarına verdiği bir addır. Nitekim Tanrının

⁴²² Yûsuf Sûresi 31. Ayet.

⁴²³ Fatır Sûresi (35) 2.ayet.

⁴²⁴ Sâd Sûresi 7.ayet.

⁴²⁵ Vâkıa Sûresi (56) 69.ayet.

⁴²⁶ Besim Atalay, a g e, s.334- 335

{sözündeki insan kelimesi “Âdem” }⁴²⁷ هل أتى على الإنسان حين من الدهر
anlamına gelmiştir, burada yalnız bir tek kişiyi bildirir. { لقد خلقنا
الإنسان في احسن تقويم، ثم رددناه اسفل سافلين، إلا الذين آمنوا و عملوا الصالحات⁴²⁸ }
ayetinde bulunan “insan” kelimesi, çokluğu, yığını bildiren bir
isimdir. Çünkü, müfretten bir şey çıkarmak doğru olamaz, burada
da şöyledir. Türk sözü, Nuh’un oğlunun adı olduğunda bir tek kişiyi
bildirir, oğullarının adı olduğunda, “beşer” kelimesi gibi çokluk ve
yığını bildirir. Bu kelime, müfret ve cemi yerinde kullanılır, nitekim
“Rum” kelimesi Tanrı yarılğayası İshak’ın oğlu İysû, İysû’nun oğlu
Rum’un adıdır; oğulları da bu adla anılmıştır, Türk kelimesi de
böyledir⁴²⁹.

Kaşgarlı Mahmud, bu bağlamda İnsan Suresi 1. ayet ile Tîn Suresi’nin 4, 5 ve 6. ayetlerine yer vermiştir. Müellif, bu ayetleri sadece referans düzeyinde kullanmakla kalmamış, ayetlerin dilsel içeriği üzerinden ayrıntılı bir değerlendirme yapmıştır. Özellikle "insan" kelimesinin Kur’an’daki kullanımlarına dikkat çekerek, bu kelimenin farklı ayetlerde farklı anlam katmanlarına sahip olduğunu ifade etmiştir. Buna göre, İnsan Suresi 1. ayetteki "insan" kelimesi tekil bir şahsı, yani "Âdem"i ifade ederken, Tîn Suresi'nde geçen "insan" kelimesi ise çoğul anlamda, insanlık genelini temsil etmektedir. Kaşgarlı, bu anlam farklılığını ortaya koyarak aynı kelimenin bağlama göre taşıdığı anlamın değişebileceğine işaret etmiş, bu yöntemiyle hem Kur’an metnine olan hâkimiyetini hem de dilsel analiz konusundaki yetkinliğini ortaya koymuştur.

Ayrıca Kaşgarlı Mahmud, bu bağlamı kullanarak "Türk" kelimesinin kökeni hakkında bir değerlendirmede bulunmakta ve bu kelimenin Nuh’un oğullarından birinin adı olduğunu ispatlama çabasına girişmektedir. Bu yönüyle Kaşgarlı’nın yalnızca Türkçeyi açıklamakla kalmayıp, Arapça ile Türkçeyi mukayeseli bir yöntemle incelediği, kelimelerin tarihî ve semantik bağlamlarını dikkate aldığı görülmektedir.

⁴²⁷ İnsan Sûresi (76) 1.ayet.

⁴²⁸ Tin Sûresi (95) 4.5.6. ayet.

⁴²⁹ Besim Atalay, a g e, s.350.

Bu durum, onun sözlükçülük anlayışının klasik bir dil sözlüğünün ötesinde, derinlikli bir anlam arayışına ve kültürel bağlantı kurma çabasına dayandığını göstermektedir.

9. Salim Fiil kitabı İki harfliler ayrımının sonunda Kaşgarlı uzunca fiille ilgili kaideleri bahsetmiştir. Burada bir paragrafta Kaşgarlı bir ayeti örnek getirerek açıklama yapmıştır:

Bazı kere fail mastarla sıfatlanır. رجل نوم سوم رجل denir ki, رجل نائم ve رجل قل ارايتم ان اصبح ماؤكم غورا⁴³⁰ gibi 430 demektir. Ulu tanrının sözünde olduğu gibi 430 غورا kelimesi غائرا anlamındadır⁴³¹.

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti 't-Türk*'te Mülk Suresi'nin 30. ayetine yer vererek, Arapçadaki dilbilgisel bir özelliğe dikkat çekmektedir. Müellif burada, fiil kökenli bir kelimenin (fail kipinin) bazen masdarla sıfatlandığını, yani masdarın bir isim tamlamasında sıfat işleviyle kullanılabilirdiğini ifade etmektedir. Bu tür yapı, Arap dilinde özellikle klasik şiirlerde, edebî metinlerde ve dinî metinlerde sıkça başvurulan bir anlatım biçimidir.

Kaşgarlı'nın bu örneği sunması, onun sadece Türkçeye dair değil, Arapçaya dair de derin bir dilsel kavrayışa sahip olduğunu göstermektedir. Zira bu tür kullanımlar hem nahiv hem belâgat açısından Arapçanın incelikli yapısını ortaya koymakta ve anlam derinliği yaratmaktadır. Bu bağlamda Mülk Suresi 30. ayeti, Arapçanın sözbilimsel zenginliğini ve estetik ifade gücünü göstermek bakımından yerinde bir örnek olarak değerlendirilebilir.

10. Salim Fiiller kitabı üç harfliler ayrımında Kaşgarlı faille ilgili birtakım kaideleri anlatmıştır. Burada iki ayeti getirmiştir:

Failin bir işi, başkalarının yardımına kalmadan, tek başına yapmasıdır. Bu anlamda olduğu zaman cümlede “أز” öz kelimesi gelir. “أز نكته” özünge

⁴³⁰ Mülk Sûresi 30.ayet.

⁴³¹ Besim Atalay, a g e, s.52.

= kendisine”, “أزى” özi = kendisi” demektir. “أزى” kelimesindeki ي Arapçada “için” anlamına olan Jyerindedir. Fiil hakikaten yapılmayıp ta yapılır gibi görüldüğü zaman “öz” kelimesi söylenmez. Bu ikisi arasındaki fark şudur: İşler, bütün insanlar arasında ortaktır. Onlardan biri bir işi başkasının yardımı olmaksızın, kendi kendine işlemeğe girişirse “öz” kelimesi söylenmedikçe sıfat noksan olur; “öz” kelimesi söylendiği zaman tamamlar. Bu şekilde iş, işleyene bağlı olur, ortaklıktan çıkar. Ulu Tanrı'nın “فَأَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ⁴³²” sözü de böyledir. Çünkü “قَتَلَ” = “öldürmek” işi bütün halk arasında ortaktır. “أَنْفُسَكُمْ” demekle halk arasında onlar tahsis edilmiş oluyor. نَفْسٌ kelimesi zikredilmedikçe sıfat nakıs olacak idi. Amma, fiil, “gösteriş” manasına olursa lazım olur; fiilde ortaklık olmaz. “Öz” kelimesi zikredilmese de lâzım fiil ona delâlet eder. Böylece mana tamam olur. Ulu Tanrı'nın

أَنْ رَأَى نَفْسَهُ اسْتَعْنَى⁴³³ sözü gibidir. إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَافٍ⁴³⁴ sözü gibidir. Bu, Türkçe “İşə bakın بَكُنْ” sözü gibidir ki, “işine bak, işin sonuna bak!” anlamındadır⁴³⁴.

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te Bakara Suresi 54. ayet ile Alak Suresi 6. ayeti örnek olarak getirerek, Türkçedeki özne-fiil ilişkisine ve zamir kullanımlarına dikkat çekmiştir. Müellif, Türkçede kullanılan "öz" kelimesinin, Arapçadaki "nefs" kelimesi ve bağlam içinde yer alan zamirlerle aynı işlevi gördüğünü belirtmektedir. Bu tespit, dilbilgisel yapı açısından Türkçeyle Arapça arasında önemli benzerliklerin bulunduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Kaşgarlı'nın bu yaklaşımı, yalnızca bireysel sözcükler düzeyinde değil, dilin yapısal unsurları açısından da Türkçeyi Arapçayla karşılaştırdığını ve bu yolla Türkçenin Arapça kadar köklü, sistemli ve gelişmiş bir dil olduğunu ispat etme çabasında olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, onun eserini yalnızca bir sözlük olarak değil, aynı zamanda dilsel kıymet taşıyan bir savunma ve ispat metni olarak da kurguladığını göstermektedir.

⁴³² Bakara Sûresi (2) 54.ayet.

⁴³³ Alak Sûresi 6.ayet.

⁴³⁴ Besim Atalay, a g e, s.158-160.

11. Salim Filler kitabı Dörtlüer ayırımında Kaşgarlı bir kelimenin açıklamasında Talak Suresi 7. Ayet ve Fecr Suresi 16. Ayeti getirmiştir:

teltürdi: “أل نام تلتزدي” ol tam teltürdi = o, duvar deldirdi. Buradaki ikinci ت den çevrilmiştir. Nitekim Arapçada قدر dendiği gibi قدر dahi denir. Ulu Tanrı'nın ⁴³⁵ رزقه عليه فقدر إذا ما ابتلاه فقدر عليه رزقه ⁴³⁵ وَمَنْ قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ ، و إذا ما ابتلاه فقدر عليه رزقه ⁴³⁵ âyetlerinde olduğu gibi د harfinin ت den ve ختل و ختر kelimelerinde olduğu gibi ت harfinin د dan çevrilmiş olması da düşünülebilir. Bunun aslı ددر ⁴³⁶ dir.

Bu bölümde Kaşgarlı Mahmud, Türkçedeki fiil yapılarının kökenine ve dildeki morfolojik değişimlere dikkat çekmiş, özellikle bazı kelimelerde meydana gelen biçimbilimsel değişikliklerin Arapçada da benzer şekilde görüldüğünü ortaya koymaya çalışmıştır. Bu bağlamda, Talâk Suresi 7. ayet ile Fecr Suresi 16. ayeti örnek olarak zikretmiştir.

Müellif, her iki ayette yer alan kelimelerdeki harf ve yapı değişimlerinin, Türkçedeki benzer değişimlerle örtüştüğünü ileri sürerek, Arapça ile Türkçe arasında ortak dilsel süreçlerin bulunduğunu vurgulamaktadır. Bu karşılaştırma yöntemi, Kaşgarlı'nın sadece kelime düzeyinde değil, dilin yapısal ve kural temelli yönleri açısından da iki dili mukayeseye tabi tuttuğunu göstermektedir. Böylelikle *Dîvânü Lugâti't-Türk*, Türkçenin zengin ve sistemli yapısına dair önemli bir savunma metni olma niteliği taşımaktadır.

12. Üçlüer kitabının iki harfliler ayırımında Kaşgarlı Bakara Suresi 259. Ayeti ve En'am suresi 90. Ayeti getirmiştir, kelimenin açıklaması şu şekildedir:

یا” yah: Evet, peki anlamına bir kelimedir; bu, “أنت أت / at tut = atı tut” denildiği zaman cevap veren adam “یا yah = peki” der. Çabuk söylendiği zaman yumuşak harf (harf-i lin) düşer ، ته ته، هه هه، كه كه، يه يه، يه يه، يه يه denir. Bu sebeple biz bu kelimeleri Menkûs babında söyledik;

⁴³⁵ Fecr Sûresi (89) 16. Ayet.

⁴³⁶ Besim Atalay, a g e, s.174.

çünkü yazılışta değil, söylenişte yumuşak harf düşer; ◦ harfi burada soluk almak içindir. Ulu Tanrı'nın ⁴³⁷فیهذا ہم لم یتسنه ⁴³⁸ soluk almak içindir. Buralarda ◦ harfi soluk almak içindir⁴³⁹.

Bu bölümde Kaşgarlı Mahmud, Türkçedeki ünsüz yığılması ve ünlü düşmesi gibi fonetik hadiseleri ele almış; bu tür ses olaylarının Arapçada da karşılık bulunduğunu, özellikle kelime telaffuzunda yumuşak seslerin düşmesi şeklinde görüldüğünü ifade etmiştir. Bu tür fonetik değişimler çoğunlukla konuşma diline özgü olup, yazılı metinlerde daha az görülmektedir. Kaşgarlı, söz konusu kelimenin kök yapısı itibarıyla üç harfli olmasına rağmen telaffuz bakımından iki harfli olarak değerlendirildiğini belirtmiş ve bu tür kelimeleri “iki harfliler” kategorisinde sınıflandırmıştır.

Bu çerçevede *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te yer alan 23 Kur'ân âyeti analiz edilmiştir. Klasik metinlerde Kur'ân âyetlerinin çoğunlukla anlam yönüyle bir delil olarak getirildiği bilinmektedir. Ancak Kaşgarlı Mahmud, söz konusu âyetleri herhangi bir hüküm ya da anlam temellendirmesi amacıyla değil; Türkçedeki bazı ses olaylarının Arapçada da benzer şekilde görüldüğünü ispat etmek üzere kullanmıştır. Bu yaklaşım, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün yalnızca bir sözlük değil, aynı zamanda karşılaştırmalı dilbilim açısından önemli bir kaynak niteliği taşıdığını göstermektedir.

Sonuç olarak, Kaşgarlı Mahmud'un Türkçedeki ses değişimlerinin Arapçadaki örnekleriyle karşılaştırmalı olarak açıklaması ve bunu Kur'ân âyetleri üzerinden temellendirmesi, onun Arap diline ne derece vâkîf olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

3.4.3. Dîvânü Lugâti't-Türk'te Geçen Hadisler

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eserinde yalnızca Kur'ân âyetlerine değil, hadis-i şeriflere de yer vermiştir. Her ne kadar eserin genel amacı Araplara Türkçeyi öğretmek ve Türkçenin zenginliğini ortaya koymak olsa da yer verilen dini

⁴³⁷En'âm Sûresi 90.ayet

⁴³⁸ Bakara Sûresi 259.ayet

⁴³⁹ Besim Atalay, a g e, s.118.

referanslar, müellifin Arap-İslam kültürüne ve İslami ilimlere olan vukufiyetini de ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda Kaşgarlı Mahmud'un eserinde dört yerde hadis-i şerife yer verdiği tespit edilmiştir. Bu hadisler, kelimelerin anlam dünyasına katkı sağlamak, dile dair gözlemleri pekiştirmek ve Arapça-Türkçe karşılaştırmasında otorite dayanağı sunmak amacıyla kullanılmıştır. Ayrıca bu hadislerin seçimi, Kaşgarlı'nın yalnızca bir dil bilgini değil, aynı zamanda İslami ilimlerde de derin birikime sahip bir âlim olduğunu göstermektedir.

Bu bölümde, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te yer alan bu dört hadis ayrı ayrı ele alınacak; metin içindeki bağlamı, kullanım amacı ve dilbilimsel işlevi analiz edilecektir.

1. Eserin mukaddime kısmında Kaşgarlı Türk dilini öğrenmenin önemini ifade etmek için bir hadisi rivayet etmiştir:

Andiçerek söylüyorum, ben, Buhara'nın- sözüne güvenilir- imamlarının birinden ve başkaca Nişaburlu bir imamdan işittim, ikisi de senetleriyle bildiriyorlar ki Yalavacı-mız kıyamet belgelerini, âhir zaman karışıklıklarını ve Oğuz Türklerinin ortaya çıkacaklarını söylediği sırada "Türk dilini öğreniniz; çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır" buyurmuştur.

Bu söz (hadis) doğru ise- sorgusu kendilerinin üzerine olsun- Türk dilini öğrenmek çok gerekli (vâcib) bir iş olur; yok, bu söz doğru değilse, akıl da bunu emreder⁴⁴⁰.

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün mukaddimesinde eseri kaleme almadaki temel amacını açıkça ortaya koymuş ve bu eserin, Türkçenin Arapçayla eşdeğer bir dil olduğunu ispat etmek amacıyla yazıldığını belirtmiştir. Müellif, sözlüğün bütününde bu amaca sadık kalmış; eserin daha ilk sayfalarından itibaren Türk dilini öğrenmenin önemini hem aklî hem de naklî delillerle temellendirmeye çalışmıştır.

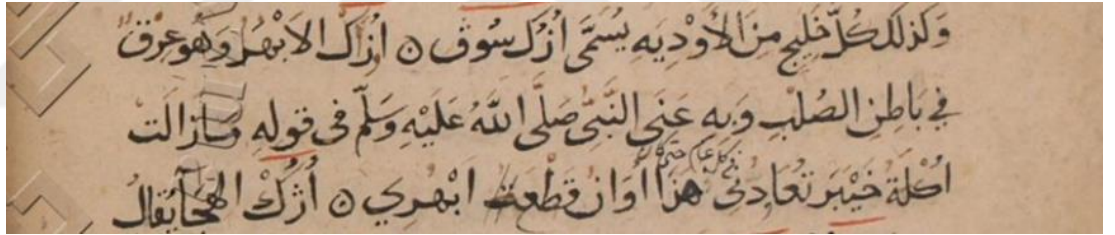
Bu bağlamda, Kaşgarlı Mahmud'un eserinde yer verdiği hadisin rivayetinin sahih olup olmadığına dair bir değerlendirme sunarak, eğer hadis sahihse bu hükmün vaciplik seviyesine çıkacağını, değilse aklî gereklilikten kaynaklanan bir zorunluluk hâlini

⁴⁴⁰ Besim Atalay, a g e, s. 4.

alacağını belirtmiştir. Bu yorum, Kaşgarlı'nın dil öğrenmeyi yalnızca bireysel ya da entelektüel bir faaliyet olarak değil, siyasi, kültürel ve toplumsal bir zorunluluk olarak gördüğünü ortaya koymaktadır.

Kaşgarlı Mahmud'un bir sözlük eserinde hadise yer vermesi ve dil öğreniminin önemini dinî bir referansla temellendirme çabası, onun fikrî ve ilmî karakterine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bu yaklaşım, müellifin yalnızca bir dil bilimci olmadığını, aynı zamanda yaptığı her işi İslami referanslara dayandırma kaygısı taşıyan bir ilim adamı olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu yöntem, dilin sadece bir iletişim aracı değil, siyasi ve kültürel egemenliğin de temel yapı taşlarından biri olduğunu gösteren güçlü bir delil olarak değerlendirilebilir.

Hemzeli isim Kitabında (أَذْكُ - özek) kelimesinin açıklamasında Kaşgarlı bir hadisi getirmiştir. Ancak bu hadis yazma nüshasında olmasına rağmen Besim Atalay'ın Türkçe tercümesinde kelimenin açıklamamsında hadis olmadan sadece (*belin iç yanında bulunan damar*⁴⁴¹) olarak verilmiştir. Yazma nüshasında Kaşgarlı'nın vermiş olduğu hadis şu şekildedir:

Şekil 3.2: Dîvânü Lugâti't-Türk 'ten Bir Parça.

Kaynak: Kaşgarlı Mahmud, Yazma nüshası⁴⁴².

Açıklamasını şu şekilde vermek mümkündür: أَذْكُ özek: belin iç yanında bulunan damar, Hz. Muhammed'in (s a v) “ما زالت أكلة خبير تعاودني في كل عام، حتى” hadisindeki “كان هذا أوان قطع أبهري” sözünde bu anlamda gelmiştir.

⁴⁴¹ Besim Atalay, a g e, s.71.

⁴⁴² Kaşgarlı Mahmud, Yazma nüshası, s.48.

Kaşgarlı burada kelimeyi Hadisin muhtevasındaki bir kelime ile aynı anlamda olduğunu ifade etmek ve bu şekilde kelimeyi açıklama yapmak için bu hadisi kullanmıştır.

2. Hemzeli isim kitabı Ziyadeli ayrımlarda اَرْسَكْ Ersek kelimesinin açıklamasında bir hadis daha gelmiştir, kelimenin açıklaması şu şekildedir:

“ اَرْسَكْ اِشْلَازْ ersek işler = ortaya düşmüş azgın kadın”. Şu savda da gelmiştir:

اَرْسَكْ اَرْكَا تَكْمَاسْ. اِيشْوَكَ اَوْكَا تَكْمَاسْ Ersek erge tegmes ewek ewge tegmes= orospo koca bulmaz, iven eve ermez”. (Koca bulmak için azgın karıların emeği çok kere boşa çıkar, bütün sebepler birleşemez. Bunun gibi acele eden kimse de bir engele uğrayarak eli boş kalır.) Nitekim, Tanrı alkışlayası ve esenleyesi Yalavacımız اِنْ الْمَنْبِتْ لَا اَرْضَا قَطْعْ، وَلَا ظَهْرًا اَبْقَى in demıştır. Bu sav, aceleyi terketmek için söylenir⁴⁴³.

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te yer verdiği kelimeleri yalnızca dilsel açıdan değil, aynı zamanda toplumsal ve ahlaki değerlerle ilişkili olarak da ele almıştır. Bu bağlamda, bazı kelimelerin açıklamalarında İslami referanslara başvurduğu, özellikle Hz. Muhammed'e nispet edilen hadisleri kullanarak kelimenin anlamını pekiştirdiği görülmektedir.

Bu durumlardan birinde Kaşgarlı, bir kelimenin açıklamasında yer alan savın, Hz. Peygamber'in bir hadisiyle anlam bakımından örtüştüğünü belirtmiştir. Hadisin metne eklenmesi hem anlamı derinleştirmiş hem de savın dinî meşruiyetini pekiştirmiştir. Bu yaklaşım, Kaşgarlı'nın sadece bir sözlük yazarı değil, aynı zamanda toplumsal kanaatleri etkileyen, halkı ikna etmeyi hedefleyen bir düşünür olduğunu da ortaya koymaktadır.

Söz konusu metinden hareketle, Türk düşünce dünyasında şekillenen sav anlayışı ile İslami değerlerin birbirine entegre edildiği görülmektedir. Bu bütünleşme sayesinde hem bireysel hem de toplumsal düzeyde çıkarımlar yapmak mümkündür. Kaşgarlı'nın bu açıklamasında vurgulanan temel mesaj, sabırsızlıkla ve aceleyle yapılan işlerin

⁴⁴³ Besim Atalay, a g e, s.104.

eksik ve yanlış olacaktır. Bu tür davranışlar hem birey hem de toplum açısından olumsuz sonuçlar doğurur.

Kaşgarlı'nın burada savdığı bir hadisle ilişkilendirerek açıklaması, onun dilsel unsurların ötesinde bir öğretici kimlik taşıdığını ve dilin ahlaki ve sosyal bir araç olarak da ele alındığını göstermektedir.

3. Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti 't-Türk*'te "Türk" kelimesine özel bir anlam atfetmiş ve bu kelimeyi Salim İsimler Kitabı'nın üç harfliler başlığı altında ele almıştır. Kelimenin açıklaması oldukça uzun olup, içerisinde Kur'an ayetleri ve hadis rivayeti de bulunmaktadır. İlgili ayetler daha önceki bölümlerde incelendiğinden, burada yalnızca hadis rivayeti bağlamında bir değerlendirme yapılacaktır:

Biz "ad olarak Türk adını Ulu Tanrı vermiştir" dedik. Çünkü bize

المفيد الجرجاني Kaşgarlı Halef oğlu İmam, Şeyh Hüseyin, ona da *ابن الغرقى* denilen kimse, dermekle tanınan *الشيخ الامام الزاهد الحسين بن خلف الكاشغري*'nin ahirzaman üzerine yazmış olduğu kitabında Ulu Yalavac'a (Peygamber)e tanıkla varan bir hadisi yazmış; hadis şöyledir: *يقول الله عز وجل إن لي جندا سميتهم الترك و اسكنتهم المشرق فاذا غضبت على قوم سلطتهم عليهم* Yüce Tanrı: "Benim bir ordum vardır, ona 'Türk' adı verdim, onları doğuda yerleştirdim. Bir ulusa kızarsam Türkleri, o ulus üzerine musallat kılarım." diyor. İşte bu, Türkler için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Çünkü, Tanrı onlara ad vermeyi kendi üzerine almıştır; onları yeryüzünün en yüksek yerine, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiş ve onlara kendi ordum demiştir⁴⁴⁴.

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti 't-Türk*'te yer verdiği bazı açıklamalarda "Yalavaç" kelimesini kullanmakta olup, bu terim Eski Türkçede "peygamber" anlamında kullanılmaktadır. Müellifin bu kavramı, İslam literatüründe Hz. Muhammed'i kastederek kullandığı anlaşılmaktadır. Bu yönüyle "Yalavaç" kelimesi, *Dîvânü Lugâti 't-Türk*'te hem dini hem kültürel anlam dünyasının bir yansıması olarak dikkat çekmektedir.

⁴⁴⁴ Besim Atalay, a g e, s. 351- 352.

Kaşgarlı Mahmud, “Türk” kelimesinin açıklamasında bir hadis rivayetine yer vererek, Türk adının doğrudan Tanrı tarafından verildiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda, Türk milletini “Tanrı’nın ordusu” olarak nitelendirmiş ve onları ilahi adaletin bir vasıtası olarak tanımlamıştır. Bu söylem, yalnızca bir dilsel açıklamanın ötesine geçerek, Türk milletine kutsal bir misyon atfetme amacını da beraberinde getirmektedir.

Kaşgarlı’nın bu yaklaşımı, Türklerin tarih boyunca sahip olduğu askerî güç ve teşkilatlanma kabiliyetini, ilahi bir referans ile temellendirme çabasının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu yorum, yalnızca Türk adının etimolojisiyle sınırlı kalmamakta, aynı zamanda milletin siyasi ve kültürel kimliğine dair anlamlı bir perspektif sunmaktadır.

Sonuç olarak, *Dîvânü Lugâti’t-Türk* yalnızca bir sözlük değil; dil, tarih, din ve kültürün iç içe geçtiği çok katmanlı bir eserdir. Kaşgarlı Mahmud’un “Yalavaç” ve “Tanrı’nın ordusu” gibi kavramları kullanması, onun eserini kaleme alırken sadece dilsel değil, aynı zamanda ideolojik ve değer merkezli bir bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir.

3.4.4. Kaşgarlı Mahmud’un Kategorize Etme Yöntemleri

Dîvânü Lugâti’t-Türk’ün farklı nüshaları ve bu konuda yapılan önceki araştırmalardan hareketle, esere Arap dili sözlükçülüğü perspektifinden yaklaşılmış ve Kaşgarlı Mahmud’un kelimeleri kategorize ederken izlediği yöntemler tespit edilmeye çalışılmıştır. Elde edilen bulgular neticesinde, Kaşgarlı’nın kelime tertibinde uyguladığı tasnif ilkeleri aşağıdaki şekilde özetlenebilir⁴⁴⁵:

- Kelimeler, Arap alfabesindeki hece harflerinin sırasına uygun olarak düzenlenmiştir.
- Aranılan kelimelerin kolaylıkla bulunabilmesi için her kelime, sistematik olarak yerli yerine konmuştur.
- Anlam derinlikleri ortaya çıkarılmış, dildeki katı yapılar yumuşatılarak daha erişilebilir hâle getirilmiştir.

⁴⁴⁵ Besim Atalay, a g e

- Kelimeler, isim ve fiil olmak üzere iki temel kategoriye ayrılmıştır.
- Kitapta ve bölümlerde, Arapça terimlerin kullanılması, herkesin kolayca anlayabilmesini sağlamak amacıyla tercih edilmiştir.
- Kullanımda olmayan kelimeler ayıklanarak, sadece işlevsel olanlara yer verilmiştir.
- Kaşgarlı Mahmud, kendinden önce kimsenin düşünmediği bir sistematik düzen ve sıralama yöntemi geliştirerek özgün bir tasnif modeli oluşturmuştur.
- Telif gerekçelerini açıklarken, eserinin izlenecek bir yol gösterici ve başvurulacak bir kaynak olması amacıyla çeşitli kurallar ve yeni ölçütler geliştirdiğini ifade etmiştir.
- Dili öğrenmek isteyenlere rehberlik etmek ve ilerlemek isteyenlere kolaylık sağlamak amacıyla, Türk boylarının her birinden farklı kökler türeten kelimelere yer vermeye özen göstermiştir.
- Türklerin görgü ve bilgi birikimini yansıtmak amacıyla, onların söyledikleri şiirlerden örnekler ve nesilden nesile aktarılan savları (atasözlerini) sözlüğe dâhil etmiştir.
- Türkçeye sonradan girmiş yabancı kelimelere eserinde yer vermemiştir.
- Erkek ve kadın adlarına yalnızca doğru bilinsin ve halk tarafından yaygın olarak kullanılsın diye sınırlı şekilde yer vermiştir.
- Hakaniye Türkçesini esas alarak, diğer Türk boylarına ait kelimeleri dilsel ustalıkla tanımlamıştır.
- Arap dil bilgisine derin vukufiyeti olan müellif, kelimelerin kök harflerine, özellikle illetli harf içerip içermediğine göre fiilleri sınıflandırmıştır.

Bunların yanı sıra Kaşgarlı Mahmud, sadece kelimeleri toplayıp sıralamakla kalmayıp, sözlük kitabı olarak hazırlamanın ötesinde, Türk harfleri, fiillerden türeyen isimler, kelimelerin kaç harften kuruluşu, isim ve fillerde yapılan ziyadeler, kelime binalarındaki değişiklikler, sıfat sayılmayan sıfatlar, Masdar olarak tanınmayan mastarlar gibi başlıklar altında açıklamalar yapmış, bununla birlikte yeri geldiğinde kural başlığı altında kelimelerin türemesi ile ilgili kuralları da açıklamıştır. Böylelikle kitap adeta dil bilgisi niteliğini de taşımaktadır.

3.5. Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Mukaddime Kısmının İncelenmesi

Hicretin 466. yılında kaleme alınmış olan bu eser, Türk dili hazinesine kazandırılmış en kıymetli çalışmalardan biri olarak kabul edilmektedir. *Dîvânü Lugâti't-Türk*, yalnızca bir sözlük olmanın ötesinde, Türk dili ve tarihi açısından köklü bir dönüm noktası niteliğindedir. Nitekim eser, Türk ve Türk dili tarihinin yeniden yazılmasına vesile olacak düzeyde kapsamlı ve değerli bir kaynak niteliğindedir.

Ancak Kaşgarlı Mahmud'un bu eseri telif ederken dile getirdiği amaçlar arasında en başat olanı, dönemin ilim ve kültür dünyasında merkezi bir konumda yer alan ve dünya dili olarak kabul edilen Arapçaya karşı Türkçenin de aynı düzeyde yüksek bir dil olduğunu ortaya koymaktır. Müellif, Türk dilinin Arap diliyle "at başı koşan iki asil at gibi" eşdeğer bir dil olduğunu ispat etmeyi ve Araplara Türkçeyi öğretmeyi hedeflemiştir. Bu nedenle eserin kelime sınıflandırması yapılırken Arap dilinin gramer ve sarf kuralları esas alınmış, kelimeler Arap alfabesindeki harf sırasına göre tertip edilmiştir. Ayrıca, başlıklarda yoğun biçimde Arapça ıstıhlara yer verilmiş, eserin giriş kısmı da tamamen Arapça olarak kaleme alınmıştır.

Bu çalışmanın devam eden bölümünde, Kaşgarlı Mahmud'un Arap diliyle yazdığı mukaddime kısmı sistematik bir biçimde incelenecektir. Mukaddime metni numaralandırılarak alt başlıklara ayrılacak ve her bölüm, içerdiği anlam, dil bakımından ve amaç açısından ayrı ayrı analiz edilecektir.

3.5.1. Besmele, Hamdele, Salvele

Eserin giriş bölümü toplamda 27 sayfadan oluşmakta olup, Kaşgarlı Mahmud bu kısmı klasik İslami eser geleneğine uygun biçimde besmele, hamd, salât ve selâm ile başlatmıştır. Ardından ise üslup gereği "emma ba'd بعد" ifadesini getirerek, asıl meramın anlatılacağı konuya giriş mahiyetinde getirmiş, o dönemdeki güneş batmaz imparatorluğu olan Türklerin nüfuzu, gücü, sahip olduğu imkanları tanıtan ifadeleri kullanmıştır. Türklere övgü ifadelerin ardından, kendi fikrini hadis ile kuvvetlendirmek istemiş ki, Buharalı sözüne güvenilir bir imamdan ve Nişaburlu başka bir imamdan işittiği, Hz. peygambere isnat edilen şu hadisi zikreder: "تعلموا لسان"

الترك فان لهم ملكا طولا: Türklerinin dilini öğreniniz, çünkü onların uzun hükümlerlikleri olacaktır"⁴⁴⁶.

Kaşgarlı burada hadisin isnadının sıhhati konusundaki şüphesini de beraberinde getirerek, “Bu hadis doğru ise- sorgusu kendilerinin üzerine olsun- Türk dilini öğrenmek çok gerekli (Vacip) bir iş olur, yok, bu söz doğru değilse, akıl da buna emreder” ifadesini kullanmıştır⁴⁴⁷.

Bu ifadeler, Kaşgarlı Mahmud’un ilmî hassasiyetini, hadis rivayetlerine karşı sergilediği metodolojik dikkati ve ilme duyduğu saygıyı açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca, Türkçenin öğrenilmesinin önemini hem aklî hem de naklî delillerle temellendirmeye çalışması, onun kendi misyonuna duyduğu inancı ve Türk diline olan derin bağlılığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

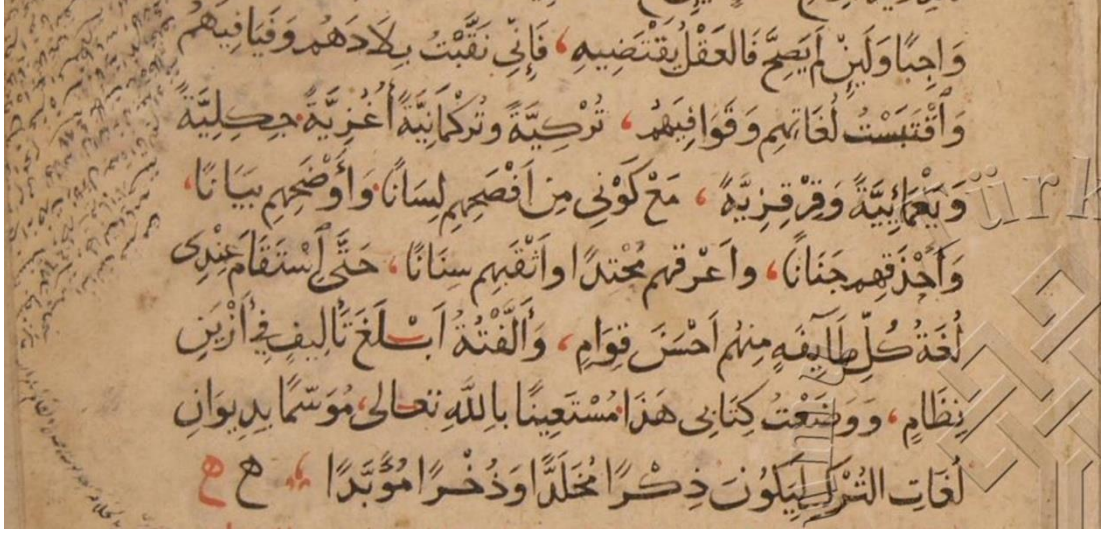
3.5.2. Müellif ile İlgili Bilgiler ve Eserin İsmi

Bir eserde dikkat çeken en önemli noktalardan biri, şüphesiz ki o eserin yazarıdır, Kaşgarlı burada bu liyakatli eseri meydana getiren kimdir? Sorusuna ustalıkla cevap vermiş, eserin başlarında akıllarda kendi yerini ve değerini almayı başarmıştır. Günümüze kadar olan araştırmalar her ne kadar derinlemesine araştırsalar da Kaşgarlı'nın şahsiyeti ile ilgili çok fazla bilgiye ulaşamamıştır. Fakat, yazarın eserinde verdiği bilgilerden yola çıkarak tahminlerde bulunmuş, analiz yürütmüştür. Kaşgarlı'nın kendisi ile ilgili vermiş olduğu değerli bilgiler, Dîvânü Lugâti't-Türk'ün

⁴⁴⁶ Besim Atalay, a g e.

⁴⁴⁷ Besim Atalay, a g e.

yazma nüshasından elde edilen asıl hali aşağıdaki görselde verilmektedir:

Şekil 3.3: Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Mukaddime Kısmı-1.

Kaynak: Kaşgarlı Mahmud, Yazma nüshası⁴⁴⁸.

فَإِنِّي نَقَّبْتُ بِأَدْهَمِ بِلَادِهِمْ وَبِنِجَابِهِمْ
وَأَقْتَبَسْتُ لُغَاتِهِمْ وَقَوَائِمَهُمْ، تُرْكِيَّةً وَتُرْكَمَانِيَّةً أَوْ غُرِّيَّةً وَجِكَلِيَّةً وَيَعْمَانِيَّةً وَقِرْقِيزِيَّةً، مَعَ
كُوْنِي مِنْ أَفْصَحِهِمْ لِسَانًا، وَأَوْضَحِهِمْ بَيَانًا، وَأَحْذَقِهِمْ جَنَانًا، وَأَعْرَقَهُمْ مَحْتَدًا، وَأَثْقَبَهُمْ سِنَانًا، حَتَّى اسْتَقَامَ عِنْدِي
لُغَةُ كُلِّ طَائِفَةٍ مِنْهُمْ أَحْسَنَ قَوَامٍ، وَالْفَنَاءُ أَبْلَغَ تَأْلِيفٍ، فِي أَرِزِينَ نِظَامٍ. وَوَضَعْتُ كِتَابِي هَذَا مُسْتَعِينًا بِاللَّهِ تَعَالَى مُؤَسَّمًا
بِدِيْوَانِ لُغَاتِ التُّرْكِ لِيَكُونَ ذِكْرًا مُخَلَّدًا، وَذُخْرًا مُؤَبَّدًا⁴⁴⁹.

Ben onların en uz dillisi, en açık anlatanı, akılca en incesi, soyca en köklüsü, en iyi kargı kullananı olduğum halde onların şarlarını, çöllerini baştan başa dolaştım. Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgız boylarının dillerini, kafiyelerini belliyerek faydalandım; öyle ki, ben de onlardan her boyun dili, en iyi yolda yerleşmiştir. Ben onları en iyi surette sıralamış, en iyi bir düzenle düzenlemiştir. Bana sonsuz bir ün, tükenmez bir azık olsun diye şu kitabımı-Tanrıya sığınarak- دیوان لغات الترك “Türk Diller Kamusu” adını vererek yazdım⁴⁵⁰.

⁴⁴⁸ Kaşgarlı Mahmud, a g e

⁴⁴⁹ Kaşgarlı Mahmud, a g e

⁴⁵⁰ Besim Atalay, a g e

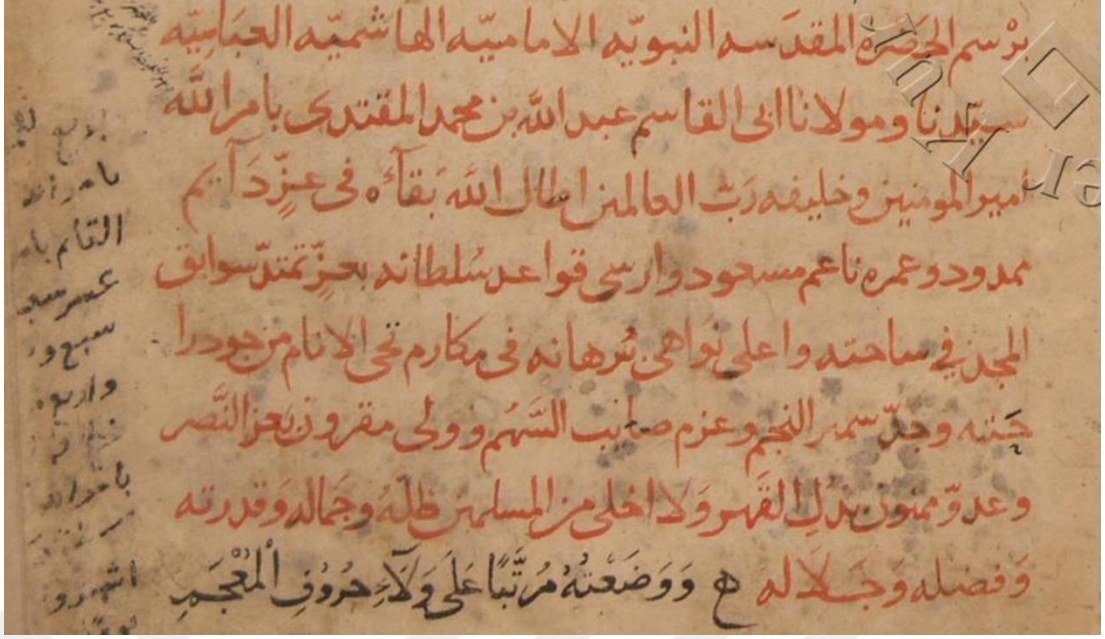
Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilerden, Kaşgarlı'nın Şahsiyetinin ne kadar güçlü ve temiz bir soya dayadığını, dil çalışmada kendisinin ne kadar liyakat sahibi olduğunu, dil bilimcisi kimliği ile ilim yolunda harften kelime, kelimelerden sözlük dizmek için ettiği ziyaretleri, ödediği bedelleri, bu yolda elde ettiği, biriktirdiği bilgilerin ne kadar değerli ve doğru olduğunu anlamak mümkündür. Bunun yansırı Kaşgarlı çıktığı bu yola öyle bir inanç ve güvenle çıkmış ve devam etmiş ki, yaptığı işin en iyisi olduğunu vurgu yaparak açıklamış, işin başında kendine bunun ödülünü layık görmüştür. Mukaddime kısmında olduğu gibi eserin her bir köşesinde dikkat çeken bir özel nokta var ki, Kaşgarlı her bölümün başında, ortasında, sonrasında hep tanrıya olan övgü, tanrıdan yardım isteme veya ona sığınma ile ilgili ifadeleri tekrar tekrar kullanmıştır. Bundan, Kaşgarlı'nın bir ilim yolcusu ve hayatını ilme adanmış ilim insanının dikkat etmesi gereken ahlak ve özelliklerini görmek mümkündür.

3.5.3. Halifeye Takdim Edişi ve Halifeye Yönelik Dilekleri

Dîvânü Lugâti't-Türk'ün aynı sayfasında, Kaşgarlı Mahmud'un kendisiyle ilgili bilgi verdiği paragrafın hemen altında, dönemin Abbâsî halifesine ithafen yazılmış bir metin yer almaktadır. Bazı araştırmalarda, bu iki paragraftaki bilgiler karıştırılarak analiz edilmiş; hatta bazı çalışmalarda Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ü halifenin emriyle kaleme aldığı iddia edilmiştir. Ancak eserin ne yazma nüshasında ne de mevcut tercümelerinde bu iddiayı destekleyen herhangi bir açık ifade bulunmamaktadır.

Buna ek olarak, Kaşgarlı Mahmud'un bu iki paragrafı paragraf için ayrı ayrı renkleri kullanmış ve ilk paragrafı bitirme işareti ile tamamıyla bitirdikten sonra sonraki paragrafa geçiş yapmıştır. Paragrafın eserin yazma nüshasındaki asıl hali aşağıdaki görseldeki gibidir:

Söz konusu paragrafın yazma nüshadaki orijinal hâli aşağıdaki görselde yer almaktadır:

Şekil 3.4: Dîvânü Lugâtî't-Türk'ün Mukaddime Kısmı

Kaynak: Kaşgarlı Mahmud, Yazma nüshası⁴⁵¹.

بِسْمِ الْحَضْرَةِ الْمُقَدَّسَةِ النَّبَوِيَّةِ الْإِمَامِيَّةِ الْهَاشِمِيَّةِ الْعَبَّاسِيَّةِ سَيِّدِنَا وَمَوْلَانَا أَبِي الْقَاسِمِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْمُقْتَدِيِّ بِأَمْرِ
اللَّهِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ وَخَلِيفَةِ رَبِّ الْعَالَمِينَ *،*،* *أَطَالَ اللَّهُ بِقَاءَهُ فِي عَزِيدِ مَمْدُودٍ *،* *وَعُمَرِ نَاعِمِ مَسْعُودٍ
، *وَأَرْسَى قِوَاعِدَ سُلْطَانِهِ بِعِزِّ تَمْتُدُّ سَوَاقِ الْمَجْدِ فِي سَاحَتِهِ *،* *وَأَعْلَى نَوَاهِي بُرْهَانِهِ فِي مَكَارِمِ تَحْيِي الْأَنْامِ
مِنْ جُودِ رَاحَتِهِ *،* *وَجَدَّ سَمَرَ النَّجْمِ *،* *وَعَزَمَ صَائِبَ السَّهْمِ *،* *وَوَلَّى مَقْرُونِ بَعِزِّ النَّصْرِ *،* *وَعَدُوِّ مَمْنُونِ
بَدَلِ الْقَهْرِ *،* *وَلَا أَخْلَى مِنَ الْمُسْلِمِينَ ظِلَّهُ وَجَمَالَهُ، وَقُدْرَتَهُ وَفَضْلَهُ وَجَلَالَهُ⁴⁵².

Görselde verilen paragrafın tercümesini Besim Atalay ayrı bir paragraf halinde şu şekilde günüz Türkçesine aktarmıştır:

Kutsal Yalavaç postunda oturan, Hâşim soyunda, Abbas oğullarından imam bulunan ulumuz, efendimiz Ebül Kasım Abdullah katına armağan ettim ki imanı olanların beyi ve tanrının Halifesi olan محمد المقتدى بأمر الله Muhammedül Muktedî biemrillâh'ın oğludur. Tanrı onun durumunu sürekli yücelikte, ömrünü rahat ve gönçlük içerisinde uzun eyliye; onun egemenlik temellerini- büyüklük koşucuları meydanında- koşar durur bir yükseklikte

⁴⁵¹ Kaşgarlı Mahmud, a g e

⁴⁵² Kaşgarlı Mahmud, a g e

*yerleştirsin; buyruklarını, Âdem oğulları onun cömertliği bolluğunda yaşayıp duracak bir iyilikte yıldızlarla yaşar bir kutlukta, oku saplanır bir yöneltide, utku yüceliği kendisinden ayrılmıyan bir dost ile tepelenmiş, horlukla düşüp kalmış bir düşman karşısında – yükseltsin; gölgesini, kudretini, iyiliğini, görklüğünü, bayarlığını Müslümanlar üzerinde eksik etmesin*⁴⁵³.

Yukarıdaki görsellerde de açıkça görüldüğü üzere, yazma nüshadan hareketle iki farklı yazma tarzını görmek mümkündür. (Dîvânü Lugâti't-Türk'ün mukkadime kısmı-1) adlı görsel ile, (Dîvânü Lugâti't-Türk'ün mukadimme kısmı-2) adlı görsel yazma nüshasında aynı sayfada yer almaktadır. İki görsel incelendiğinde, mevcut yazma nüshadan hareketle iki yazım tarzı benimsediği müşahede edilmektedir. Metin düz ve siyah renkli mürekkeple devam ederken, (metin bitti) ifadesini kullandıktan sonra, halifeye yakışır bir şekilde övgü, saygı ve duaları barındıran kırmızı renkte bir paragraf yazmıştır. Kaşgarlı'nın eseri başından itibaren esas olarak kullandığı siyah renkten kırmızıya geçmesi tesadüfi değildir. Renklerdeki farklılık ana akışı değiştirerek, işlevsel, yapısal ve anlam düzeyinde belli bir nedenlere dayandığını söylemek mümkündür. Buna istinaden, Kaşgarlı'nın eserini arz etmiş olduğu Halifeye olan hürmet, yücelik ve kutsiyet atfetme amacını ifade etme ve esrini arz ettiği halifenin özelliklerini belirtmeyi de kastettiğini söylemek mümkündür.

Aynı sayfada bulunan bu iki paragrafın bir diğer farklı yönü ise, metnin harekeli ve harekesiz olmasıdır. Kendisinden bahsetmiş olduğu siyah renkli paragrafta, kelimeler çok net şekilde harekelenmiştir, ancak, Halife ile ilgili olan kırmızı renkli paragrafta neredeyse hiç hareke kullanmamıştır. Bundan yola çıkarak, halifenin herkes tarafından bilinen, bariz bir şahsiyet olduğundan hareke kullanma ihtiyacı hissetmemiştir. Diğer yandan bakıldığında hareke Arapçada acemiler için kullanılmakta olup, Halife Abbasîler de asıl Araplardandır. Eseri Arap milletinden olan halifeye takdim edeceğinden doğal olarak hareke kullanmamıştır demek mümkündür.

Kaşgarlı Mahmud'un renk tercihleri, yalnızca bireysel bir estetik anlayışın değil, aynı zamanda kültürel kodlamanın bir yansı demek mümkündür. Geleneksel İslam yazı kültüründe kırmızı mürekkep özel yer, makam sahipleri gibi kutsal unsurlar ve önemli

⁴⁵³ Besim Atalay; a g e

bölmelerde kullanılmaktadır ve coşkulu, duygusal bir anlatım yansıtmaktadır. Siyah mürekkep ise, eserin genel akışında anlatın dilinde, akli ve gözleme dayalı anlamlar için kullanılmaktadır.⁴⁵⁴ Kaşgarlı da bu geleneğe uygun olarak, halifeye yönelik övgü ve temennilerini kırmızı mürekkeple yazarken, eserin esas akışını geleneksel yazım rengi olan siyah mürekkeple sürdürmüştür.

Her iki paragrafta da dilsel yapının seci' ile yazılmış olup, her cümle sonun benzer seslerle bitmekte ve ahenk oluşturmaktadır. Bu iki paragraftaki yazım biçimi, kelimelerin kullanımı, söz sanatı ve farklı yöntemleri kullanmasından Kaşgarlı'nın Arap diline ne kadar vakıf olduğunu, dili kullanımdaki ustalığını, dil bilimci alanındaki liyakatini görmek mümkündür.

3.5.4. Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Kitaplar Kısmı

Mukaddime bölümünün bu kısmında Kaşgarlı Mahmud, Arap diline ve Arap dilbilgisine olan vukufiyetini ortaya koyan dikkat çekici bir yöntem benimsemiştir. Sarf ilmine olan derin hâkimiyetini yansıtan biçimde, derlemiş olduğu kelimeleri sekiz ayrı "kitap" altında toplamış ve bu başlıklarda Arapça ıstılahlar kullanmıştır. *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün kitap sistemi ile Kaşgarlı Mahmud'un takip ettiği yöntemler, önceki başlıklarda ayrıntılı biçimde incelendiğinden burada sadece özetle değinilmektedir.

Kaşgarlı Mahmud yalnızca dil bilgisine hâkim bir müellif değil, aynı zamanda yüksek derecede yetkin bir dil bilimci olduğunu da bu bölümde açıkça ortaya koymuştur. Kelimeleri hece harflerinin sırasına göre düzenlemiş; sözcükleri "isim" ve "fiil" olmak üzere iki temel gruba ayırmıştır. Her bir "kitap"ta önce isimleri, ardından ise fiilleri sıralamış; gerektiği yerlerde ilgili gramer kurallarını da açıklamıştır. Bu düzenleme, eserin yalnızca bir sözlük olmaktan öteye geçerek, sistematik ve öğretici bir dil kaynağına dönüşmesini sağlamıştır.

Ayrıca Kaşgarlı Mahmud, sözlüğünün içeriğini sade bir kelime listesi olarak sunmakla yetinmemiş; onu zenginleştirmiş, açıklamalar, örnekler ve kuramsal bilgilerle süsleyerek ilmi bir derinlik kazandırmıştır. Bu yönüyle eser, klasik sözlük tasnifinden

⁴⁵⁴ Kütük, Ahmet. "İslam/Türk Devlet ve Toplum Geleneğinde Renkler ve Anlamları." *Journal of Turkology* 24, no. 2 (Aralık 2014): 133–70. <https://doi.org/10.18345/tm.79780>.

farklı olarak hem dilsel hem de bilimsel nitelikleri bir arada taşıyan çok yönlü bir dil incelemesi örneği olarak değerlendirilebilir.

3.5.5. Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Yazılma Amacı ve Eserde Kullanılan

Yöntemler

Bu bölümde Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ü telif etme amacını açıklamaktadır. Müellifin temel gayesi, Türkçenin—dönemin en etkili ve yaygın dili olan Arapçayla—aynı seviyede güçlü ve işlek bir dil olduğunu ortaya koymaktır. Bu amacı ifade ederken, Türk dili ile Arapçayı “iki asil at” benzetmesiyle eş düzeyde koşan iki kudretli dil olarak tasvir etmiştir. Böylelikle Kaşgarlı, Türkçeyi yalnızca mahallî bir dil olmaktan çıkarıp ilmi ve kültürel bir değer olarak kabul ettirmeyi hedeflemiştir⁴⁵⁵. Kaşgarlı Mahmud bu bağlamda, eseri yazarken benimsediği yöntemlere de değinmiştir. Sözlük yazımında tercih ettiği üslup ve sistematığın ilham kaynaklarından biri olarak, Arap dilinin meşhur sözlüğü *Kitâbü'l- 'Aynın müellifi Halîl b. Ahmed*'i zikretmiştir. Halîl b. Ahmed'in geliştirdiği "kalb sistemi"ni örnek aldığı belirtmiş ve bu yöntemi Türk diline uygulamaya çalıştığını ifade etmiştir. Bu doğrultuda Kaşgarlı Mahmud, Türkçedeki kullanılan ve kullanılmayan ses unsurlarını dikkate alarak sistemli bir tasnif geliştirmiştir. Bu sayede sözlükte yalnızca dönemin kullanımda olan kelimelerine değil, teorik olarak varlığı mümkün ancak sözlü veya yazılı kaynaklarda doğrudan yer almayan kelime yapılarına da yer vermiştir. Bu yaklaşım, onun yalnızca bir derleyici değil, aynı zamanda dilin potansiyel yapılarını öngörebilen filolojik bir bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir.

Kaşgarlı, bu kapsamda kullanılmayan veya nadir rastlanan kelimeleri türetirken ses değişimi (kalb), harf yer değiştirmesi (takdîm-te'hîr) ve kök varyasyonları gibi yöntemleri kullanmış; tümevarımsal biçimde yeni formları önermiştir⁴⁵⁶. Örneğin:

أرق: النهْر، مستعمل

⁴⁵⁵ Yusuf Doğan, “Kaşgarlı Mahmûd'un Dîvânü Lugâti't-Türk Adlı Eserinin Dilbilim Açısından İncelenmesi,” Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 4, no. 2 (Aralık 2016): 1-20.

⁴⁵⁶ Besim Atalay, a g e

أَقْرَبُ: الاصطْبِيلُ، مستعمل

قَارَ: الثلج، مستعمل

زَيْقٌ: مهمل

Bu şekilde, ondan fazla kelimeyi örnek vererek *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün sözlük sisteminin hangi esaslara dayandığını açıklar. Ancak Kaşgarlı Mahmud, kendi sözlüğünü daha derli, daha kullanışlı ve daha pratik bir yapıya kavuşturmak amacıyla mevcut seviyenin üzerine taşır; bu süreçte izlediği yöntemi, tercih ettiği usulleri ve bu tercihlerin gerekçelerini ayrıntılı biçimde izah eder. Böylece, kendisinden önce kimsenin gerçekleştirmediği bir sıralamayla ve kimsenin düşünmediği bir düzenlemeyle eserini kaleme aldığını ifade eder. Ardından ise, bu bölümü tamamlamadan önce, eserinin genelinde olduğu gibi örnek alınması bir tutumla Tanrı'ya hamd ve övgü sunar; O'ndan yardım dileyerek sözlerini nihayetlendirir.

Dîvânü Lugâti't-Türk incelendiğinde, Kaşgarlı Mahmud'un farklı ve derin bir şahsiyete sahip olduğu, geniş bir bilgi birikimi taşıdığı açıkça görülmektedir. Eserin "Mukaddime" bölümünde yer alan şahsına dair bilgiler dışında, Arapçayı ustalıkla kullanması, onun bu dili ileri seviyede öğrendiğini ortaya koymaktadır. Kelimeleri derlemek üzere çıktığı yolculuk ve bu süreçte gösterdiği titizlik, onun ilim talebinde ve ilmin yayılmasında katlanılması gereken zahmetleri bildiğini, ilimde kemâl seviyesine ulaşmanın kolay olmayan bir pişme ve olgunlaşma süreci gerektirdiğini göstermektedir. Kaşgarlı Mahmud, kimsenin gerçekleştirmeye cesaret edemediği bir çalışmayı ortaya koymanın, ancak başkalarının denemediği yöntemleri denemek, sabretmek ve inanmakla mümkün olabileceğini; bir işe girişmeden önce o işe tam anlamıyla vâkıf olmanın ve liyakat sahibi olmanın ne denli önemli olduğunu vurgular nitelikte bir tavır sergilemektedir.

Her ne kadar bu eseri "Türk Diller Divanı" olarak adlandırsa ve temel olarak dil üzerinden bir inceleme gerçekleştirmiş olsa da yazarın her adımında besmeleyle başlayıp hamd ile bitirmesi, Tanrı'dan yardım dilemesi onun yalnızca bir dilbilimci değil; aynı zamanda dinin ruhunu özümsemiş, inanç sahibi bir âlim olduğunu da göstermektedir. Bunun yanı sıra, esere başlarken zihinlerde belirebilecek muhtemel soruları açık ve kararlı bir dille cevaplandırması, yaptığı açıklamalardaki titizlik, onun ilmi meselelerde ne derece hassas davrandığını ve bu yönüyle ilim taliplilerine örnek teşkil ettiğini göstermektedir.

“Kelimelerin Kuruluştaki Kaç Harfli Olabileceği Üzerine Söz” başlığında, Türkçedeki kelimelerin iki ila yedi harf arasında değişen yapılarla sahip olduğunu belirtir ve her yapıyı örneklerle açıklar. Kaşgarlı, sözlüğü düzenlerken kelimeleri bu harf sayısına göre dizmiş; ancak dönemin Türkçesinin Arap alfabesiyle yazılmasının zihin karışıklığına yol açabileceğini ima etmiştir. Bu yapı bilgisi, iki dil arasındaki farkları ortaya koymakta ve eserin anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Nitekim yazar, bu durumu şu ifadeyle vurgular: “*Türk dilinde yedi harfi geçen kelime yoktur*”⁴⁵⁸.

“İsmlere Yapılan Ziyadeler Üzerine Söz” bölümünde ise, isimlere ziyade kılınan harfler ile ilgili bilgi vermiştir. Kaşgarlı burada isimlere ziyade edilen harfleri ya (med) harfi ya da yumuşatma harfi olan (lin) harflerini ele alır. Ancak Besim Atalay araştırmasında bu konu üzerinden Kaşgarlıyı eleştirmiş olup, (med) çekme harfi ve (lin) yumuşatma harflerinin Arap dili için geçerli olduğunu, Türkçe için olmadığı, Türkçeye ancak zorlamakla tatbik edilebileceğini söylemektedir⁴⁵⁹.

Kaşgarlı burada isimlere ziyade kılınan başka harfleri yazmış olup, (ء ، ٴ) harflerini de ziyadeli harfler arasında sıralar. Ancak Besim Atalay buradaki (hemze) harfini sonradan eklenen olarak saymanın doğru olmadığını, bu harfin kelimenin kökünde olan asıl harf olduğunu, Kaşgarlı'nın bu gibi kuralları ortaya koymadaki amacının Türkçeyi zorla Arapçaya benzetmeye çalışmak olduğunu ifade etmektedir⁴⁶⁰.

“Fillere Yapılan Ziyadeler ve Fillerin Kuruluşu Hakkında Söz” başlığında ise Kaşgarlı Fiil hakkında genel bilgileri vermiş olup, Atalay burada verilen örneklerden yola çıkarak, başlığı şu ifadeleri ile eleştirmiştir: “Kaşgarlı'nın fillere örnek olarak verdiği (tebzedi), (kubzadı) gibi filler aslında isimdir. Şu hâlde bu ayrımın başlığı “fiil yapmak için isimlere getirilen harfler, fillere ziyade kılınan edatlar ve fiillerin yapısı” şeklinde olsa daha iyi olurdu⁴⁶¹”.

Bu başlık altında Kaşgarlı'nın vermiş olduğu bilgiler aşağıdaki gibidir:

- Filler iki, üç, dört, beş ya da altı harfli olabilmektedir.

⁴⁵⁸ Besim Atalay, a g e.

⁴⁵⁹ Besim Atalay, a g e, s.17.

⁴⁶⁰ Besim Atalay, a g e, s.18.

⁴⁶¹ Besim Atalay, a g e, s.19.

- Fillere sonradan eklenen Harfler ise (الف، ت، ر، س، ش، ق، ك، ل، ن، لا، ي).
- Bu ziyade harfler kelimelere yeni manalar vermek için kelimeye ekleneir.

Filler eklenen harflerin hepsinin kendine göre ayrı anlamı ve rolü olmakta olup Kaşgarlı hepsini örnekleri ile tek tek açıklamış ve en sonuna da başka hiçbir başlıkta eklememiş olduğu (bu kuralı iyi belle) ifadesini ayrıyeten yazmıştır.

“Kelime Binalarından Birtakımının Önce, Birtakımlarının Sonra Yazılması Üzerine Söz” başlığında ise, sözlükte kelimeleri nasıl sıraladığını açıklar. İki harfli kelimelerden başlayarak, üç, dört, beş ve altı harfli kelimeleri sırasıyla dizdiğini belirtir. Daha sonra hareketlerle şekillenen kelimeleri, başına *hemze* veya ona benzeyen ziyade harf gelenleri ve son olarak da başına, ortasına ya da sonuna ziyade harf getirilen kelimeleri sıralar. Bu düzen, dönemin dilbilim anlayışının gelişmişliğine işaret etmektedir.

“Harflerden Birtakımlarının öne, Birtakımlarının Sonra Getirilmesi Üzerine Söz” başlığında ise, edebiyatçılara uyum sağlamak ve Arapça kelimelerin binasına benzetmek için önce son harfi ب olan isimleri, sonra da ise bütün hece harflerini bitirinceye kadar ilerlediğini ifade etmiştir. Hangi harf hemzeye daha yakın ise, yazıda onu diğerlerinden önce koymuş, Türk dilindeki yeri olmadığından kelimelerde (vavı âtifa) kullanmadığı belirtmiştir. Böyle yapmanın amacı ise, kelimelerin başı ile sonu göz önüne alınmış olmasıdır.

“Sıfat Sayılmayan – Aslında Sıfat Olmayan- Sıfatlar Üzerine Söz” başlığında Türklü dilekler için her çeşit kelimededen birçok yolda yapılan sıfatlardan bahsedilmiştir. Burada Kaşgarlı bir işi ara sıra yapan bir fail, fiilin çok yapılması, sürmesi ve devamı ile vasıflanan fail, bir işi yapmayı kurmuş, yapılamasını çok istemiş olan fail, herhangi bir işi yapmak hakkı olduğu haber verilen bir fail, bir işi yapmak üzere olan fail olmak üzere beş failden bahsetmiştir. Bu sıfatların hepsinin fiilden çıktığını, bu manaları vermek için fiillerden sıfat yapmanın yolunun bu olduğunu ifade etmiştir. Ancak bu sıfatların mevsufları söylenmemiştir.

Bu başlıkta Kaşgarlı cemi, müfret, tafdil, tasgir gibi “i’rab” ile ilgili kısımların yazılmadığını, bunları kapsayan ayrı bir kitap yazdığını, kitabının adının da “kitabü cevahirinnahvi fi lûgatittürki” koyduğunu nahiv ile ilgili kuralları bu kitapta açıklayacağını söylemiştir. Kaşgarlının bu yazısından yola çıkarak onun ikinci bir kitabının da olduğu öğrenilmiş olsa da bu kitap günümüze dek ulaşılmamıştır.

“Masdar Olarak Tanınmayan Masdar Üzerine Söz” başlığında Kaşgarlı Masdar ile ilgili bilgi vermiş olup, burada Masdarları kendi başına, doğrudan doğruya Masdar olanlar, aslında Masdar olmayıp izafet yoluyla Masdar olanlar olarak ikiye ayırmıştır. Ardından masdarla ilgili kuralları özetler ve bu konuyu kısa tutmaya çalıştığını, verdiği kaidelerin tüm Türk dillerinde geçerli esaslar olduğunu vurgular.

3.5.7. Açıklamalar bölümü

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün Mukaddime (Giriş) kısmında, günümüz terminolojisiyle ifade edecek olursak, eserin yazılış amacından, öneminden, yönteminden, kapsamından ve sağlayacağı faydalardan bahsettikten sonra, önsöz niteliğinde kapsamlı dil bilgisi açıklamalarına yer vermiştir. Bu açıklamaların ardından, sözlüğü daha iyi anlatmak ve okuyuculara rehberlik etmek amacıyla önem arz eden bazı ilave bilgiler sunmuş; bunları da birtakım başlıklar altında toplamıştır.

İlk olarak, “Kitapta Söylenen ve Söylenmeyen Şeyler Üzerine Söz” başlıklı kısımda, eserin içeriğine dair sınırlamaları ve tercihlerini açıklamıştır. Bu bölümde, dağ, çöl, dere, vadi, su, göl gibi coğrafi unsurlardan İslam Türklerinin hâkimiyetinde bulunan ve meşhur olan yer adlarını kaydettiğini belirtir. Müslüman olmayan bölgelerde ise, yalnızca faydalı gördüğü yer isimlerine yer verdiğini; diğerlerini kayda değer bulmadığını ifade eder. Ayrıca Türkçeye sonradan girmiş olan kelimelere ve erkek-kadın adlarından yalnızca yaygın biçimde kullanılanlara yer verdiğini, diğer şahıs adlarını sözlüğe dahil etmediğini belirtir.

Bunu takiben Kaşgarlı, Türk tarihi açısından büyük önem taşıyan bilgiler sunduğu “Türk Ulusunun Boyları Hakkında Söz” başlığını açar. Bu bölümde, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te yer verdiği ve bir Türk tarafından çizilmiş ilk dünya haritası kabul edilen, kendi ifadesiyle “dâire”yi sunar. Bu haritada, Türklerin yirmi büyük boya ayrıldığını; her boyun çok sayıda oymağı bulunduğunu ancak kendisinin yalnızca ana boyları ve kökleri yazmakla yetindiğini ifade eder. Herkesin bilmesi gereken Oğuz kollarını ve hayvanlara vurulan damgaları da bu kapsamda zikretmiştir. Ayrıca her boyun coğrafi olarak yer aldığı konumu da harita üzerinde göstermiştir.

Kaşgarlı Mahmud'un ifadesine göre, Bizans (Rum) ülkesine en yakın Türk boyu Beçeneklerdir. Sırasıyla Kıpçak, Oğuz, Yemek, Başgirt, Basmlı, Kay, Yabaku, Tatar ve Kırgız boyları takip eder. Kırgızların Çin'e yakın olduğunu, bu boyların doğuya

doğru Maçin'e kadar uzandığını ve genel olarak güney ile kuzey arasına dağıldığını belirtir⁴⁶². Söz konusu harita, tezin önceki bölümlerinde detaylı olarak analiz edildiğinden, burada yalnızca kısaca değinilmiştir.

Mukaddime bölümünün son başlığı olan “Türk Dilleri Üzerine Söz” kısmında ise Kaşgarlı, Türk dillerine dair kapsamlı değerlendirmelerde bulunur. Müellif, Türk lehçeleri arasında Farsçayla karışmamış, daha saf kalan örnekleri kaydettiğini, fasih ve fasih olmayan lehçeleri ayrı ayrı zikrettiğini belirtir. Bu lehçeler arasında Oğuz Türkçesinin en anlaşılır, Hakaniye lehçesinin ise en yaygın olanı olduğunu vurgular. Aynı dili konuşan insanlar arasında çeşitli telaffuz farklılıklarının olmasının tabii olduğunu ifade eder. Bu farklılıkların, seslerin yer değiştirilmesi veya bazı harflerin düşmesi yoluyla ortaya çıktığını söyler. Bu bağlamda Arap dilindeki illet kurallarıyla benzerlik kurarak Türkçedeki ses değişimlerini açıklamaya çalıştığı görülür.

Kaşgarlı, tüm Türk lehçelerinin, bu kurallar doğrutusunda geliştiiğini ve söz konusu kuralları eserinde uygulamalı olarak örneklendireceğini ifade eder. Böylece Mukaddime bölümü sona ermekte ve müellif sözlüğün asıl bölümüne geçmektedir.

3.6. Sözlük Bölümünün İncelenmesi

Divânü Lugâti't-Türk, yalnızca bir sözlük kitabı değil; aynı zamanda 11. yüzyıldaki Türk boylarının dil özelliklerini yansıtan, ses ve yapı bilgisine ışık tutan gramatikal bir eser niteliğindedir⁴⁶³. Sözlüğün zengin muhtevası, yalnızca dil unsurlarıyla sınırlı kalmayıp boy adları, yer adları, Türk tarihi, dönemin coğrafyası, halk kültürü, folklor, halk edebiyatı, geleneksel tıp ve tedavi yöntemleri ile gündelik hayata dair pek çok bilgi içermesi bakımından ansiklopedik bir nitelik arz etmektedir.

Bir önceki başlıkta eserin *Mukaddime* kısmı incelenmiş olup, ilk bakışta yalnızca bir giriş bölümü gibi görünse de içerdiiği bilgi düzeni, yazarın kullandığı yöntemler, bilgi aktarım biçimi ve konu sıralaması açısından değerlendirildiğinde, yazıldığı dönemin bilimsel düşünce sistematiiğine dair önemli veriler sunduğu görülmektedir. Her ne kadar Kaşgarlı Mahmud *Mukaddime* bölümünde bilgileri modern anlamda

⁴⁶² Besim Atalay, a g e, s.17.

⁴⁶³ Besim Atalay, a g e.

başlıklandırmamış olsa da günümüz araştırma yöntemlerinde kullanılan birçok yaklaşımı bu bölümde sezmemek mümkündür.

Bu bölümde ise *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün sözlük kısmı detaylı olarak incelenecek; Kaşgarlı Mahmud'un sözlükte izlediği yöntemler, dizim ilkeleri, sistematik yaklaşımı ve sözlüğün içeriksel kapsamı üzerinde durulacaktır.

3.6.1. Hemzeli İsim Kitabının incelenmesi

Kaşgarlı Mahmud, sözlüğü tertip ederken genel olarak Arap sözlük geleneğini örnek almış; ancak klasik dizim sırasına kısmen bağlı kalmakla birlikte, kendine özgü bir yöntem de geliştirmiştir. Nitekim müellif, sözlüğe başlarken klasik sözlüklerin aksine *hemze* harfiyle başlamayı özellikle tercih ettiğini şu ifadeyle belirtir: “Yüce Allah'ın yazılışıyla başlamanın uğurlu olacağını düşünerek hemze kitabını öne aldık” diyerek ilk olarak hemze kitabından başlamıştır⁴⁶⁴. Sözlük kısmının ilk sayfası incelendiğinde, Kaşgarlı'nın diğer bölümlerde olduğu gibi burada da belirli bir metodolojiyi takip ettiği görülmektedir. Sayfanın başında besmeleyle giriş yapılmış; ardından “هذا كتاب الهمزة من الأسماء من الهمزة” başlığıyla *Hemze Kitabı* başlatılmıştır. Müellif bu başlık altında kelimeleri iki temel gruba ayırmıştır: isimler ve fiiller. Ardından ilk olarak isimler bölümünü ele almıştır.

İsim bölümünde ilk olarak iki harfli kelimelere yer verilmiş ve bu gruplandırma “باب الثانية” başlığıyla belirtilmiştir. Bu başlık altında yer alan kelimeler de kendi içinde anlam ve yapı bakımından alt başlıklara ayrılarak sıralanmıştır. Dikkat çekici bir husus olarak, Kaşgarlı'nın tüm bu başlıklarda Arapça terimleri kullandığı ve eserin sistematikliğini de Arap sözlükçülüğü geleneğiyle uyumlu biçimde tesis ettiği görülmektedir.

Aşağıda, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün sözlük kısmının ilk sayfasına ait görsel verilmiş olup, bu sayfa üzerinden ayrıntılı bir analiz gerçekleştirilecektir.

⁴⁶⁴ Ahmet B. Ercilasun – Ziyat Akkoyunlu, “*Dîvânü lugâti't – Türk*”, Ankara:TDK, 2018, s:xxviii.

Kaynak: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, *Dîvânü Lügâti't-Türk*⁴⁶⁵.

Görselden anlaşıldığı üzere, Kaşgarlı metnin genel kısmını siyah mürekkeple yazmış olup, başlıları yazarken kırmızı renk kullanmıştır. Böylelikle başlıkların bulunması ve yeni bölümün bulunması daha kolay olacaktır.

Dönemin Türk dili de Arap alfabesi kullandığından kelimeler birbirine çok benzer hale gelmiş, zahiri görünüşünden bakıldığında eser adeta Arap dilinde yazılmıştır. Kaşgarlı Türkçe kelimeyi verdikten sonra Arap dilinde izahını getirmiştir. Örneğin sözlükteki ilk kelime “أب” kelimesidir. Bu bir Türkçe kelime olup, Kaşgarlı kelimeyi verdikten sonra, “حرف تاكيد و مبالغة إذا وصف الشيء بالحسن المبالغ جدا يقال أب اذكونانك أي شيء حسن جدا” şeklinde örneklendirilmiş açıklamasını vermiştir. Bazı kelimelere uzunca açıklama vermişken, bazı isimlerin sadece Arap dilindeki karşılığını vermekle yetinmiştir. Örneğin “ات الكلب” (it, köpek) şeklinde kısa geçmiştir. Bunun dışında kelimeleri açıklarken sadece kelime manasını vermekle kalmayıp, bazı kelimelerin açıklamalarında şiir, ata sözleri gibi güzel örneklerle kelimeleri daha anlaşılır halede vermiştir. Örneğin, Kaşgarlı كؤز = öz kelimesinin açıklamasını verirken, (kendi, nefis) şeklinde kelime manasını verdikten sonra aşağıdaki şiiri vermiştir:

كوزكؤك تئوغ اوزنك كا

تتليغ أشيغ أديناقا

توتغيل قنوق اغيرليغ

يدسون جفينك بذونقا⁴⁶⁶“

Besim Atalay bu şiiri şu şekilde tercüme etmiştir: “Körklüğ tonuğ özünğge, tatlı aşığ adhınka. Tutgıl konuk ağırlığı, yadhsun çawıng budhunka. Açıklaması şu şekildedir: “iyi elbiseyi kendine, tatlı aşı başkasına; konuğu ağırla, ününü herkese yaysın”, iyi elbiseyi kendin giy, tatlı yemekten başkasına hisse ayır, konuğu ağırla, ta ki ününü herkese yaysın⁴⁶⁷”.

⁴⁶⁵ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, *Dîvânü Lügâti't-Türk*, nr. 4189.

⁴⁶⁶ Besim Atalay, a g e, s.45.

⁴⁶⁷ Besim Atalay, a g e, s.45.

Kaşgarlının sözlükte verdiği kelimeler belli sayıda olsa da kelime içinde yine kelimeleri görmek, öğrenmek mümkündür. Örneğin, (ortası harekeli ayrımlar) bölümünde yer alan ۋرۋك= erük kelimesinin anlamını şeftali, kaysı, erik gibi meyvalara verilen genel bir ad olarak verdikten sonra, bu kelimelerin bir sıfatla ayrıldığını şu örneklerle vermektedir:

ۋرۋك تۋلۋك ارۋك tülüg erük = şeftali

ۋرۋك سارۋع ارۋك Sarığ erük = kaysı, zerdali

ۋرۋك قرا ارۋك Kara erük = erik⁴⁶⁸.

Günümüz Uygur Türkçesinde bu kelimeler hala bu şekilde kullanılmaktadır.

Bunun dışında Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün Hemzeli İsimler Kitabı bölümünde, eserin en değerli ve ayrıcalıklı kısımlarından biri olan Oğuz boylarına ilişkin bilgilere de yer vermiştir. Müellif, اغز (Oğuz) kelimesini açıklarken Oğuzların bir Türk boyu olduğunu, bu boyun aynı zamanda Türkmenler olarak da adlandırıldığını ifade eder. Oğuzların toplamda yirmi iki bölükten oluştuğunu, her bölüğün kendine ait bir belgesi (nişanı) ve hayvanlara vurulan bir alameti (damgası) bulunduğunu; boyların bu belgeler vasıtasıyla birbirini tanıdığını belirtir. Ardından ise her bir boyun adını ve bu boylara ait nişanları şekil ve çizimlerle eserde göstermiştir.

Kaşgarlı Mahmud'un bu bölümde sunduğu bilgiler, yalnızca Türk dili ve edebiyatı açısından değil; aynı zamanda Türk tarihinin dönemselleştirilmesi, sosyal yapının ve toplumsal örgütlenmenin anlaşılması açısından da son derece kıymetlidir. Bu yönüyle *Dîvânü Lugâti't-Türk*, sözlük olmanın ötesine geçerek ansiklopedik bir eser olarak da nitelendirilmektedir.

Oğuz boylarına dair ayrıntılı bilgiler çalışmanın önceki bölümlerinde ele alındığı için, burada yalnızca özetle değinilmiştir.

Dîvânü Lugâti't-Türk'te günümüzde kullanımı kalmamış bazı kelimelere rastlanmaktadır. Besim Atalay, çevirisinde bu tür kelimelere özel olarak dikkat çekmiş ve açıklamalarını ayrıntılı biçimde yapmıştır. Nitekim Hemzeli İsimler Kitabı'nda, iki harfli kelimeler bölümünde yer alan ان kelimesi hakkında Atalay, kelimenin imlasının

⁴⁶⁸ Besim Atalay, s g e, s.69.

Arap harf sistemine göre düşünülmesini; ancak bu kelimenin günümüz Türkçesinde karşılığının bulunmadığını ifade etmiştir.

Öte yandan, Kaşgarlı Mahmud'un kelimeleri sıralarken bazı dizim hataları yaptığı da görülmektedir. Özellikle "iki harfli kelimeler" başlığı altında yer alan ve muzaaf (ikiz harfli kökler) olarak sınıflandırılan اُرْ، اُرْ، اُرْ gibi örneklerde, bu kelimelerin biçimsel olarak üç harfli sayılması gerektiği dikkate alındığında, bu kelimelerin "iki harfli" sınıflandırmaya dahil edilmesi bir çelişki olarak karşımıza çıkmaktadır. Eğer bu kelimelerin sonundaki harekelerin yanlışlıkla eklenmiş olabileceği ihtimali göz önünde bulundurulursa, söz konusu kelimelerin "muzaaf" kategorisinde değerlendirilmesi de tartışmalı hâle gelmektedir. Bu bağlamda, Kaşgarlı'nın sözlük diziminde yer yer sistematik olmayan tercihlere başvurduğu ve bazı örneklerde sıralama hatalarının bulunduğu anlaşılmaktadır⁴⁶⁹.

Sözlük bölümünde Kaşgarlı Mahmud'un yaptığı dizimlerde çeşitli tutarsızlıklar ve yer yer yanlışlar tespit edilmektedir. Özellikle *iki harfli kelimeler* başlığı altında yer alan ve "Bu ayırımın dördlüsü" şeklinde adlandırılan bir kısımda, başlık altında sıralanan kelimelerin aslında dört harfli olmadığı dikkat çekmektedir. Bu bölümde, gerek basılı nüshanın I. cilt 50. sayfa 15. satırında; 80. sayfa 12. satırında; 104. sayfa 6. satırında ve 111. sayfa 5. satırında verilen örneklerden ve başlıklardan anlaşıldığı kadarıyla, Kaşgarlı'nın burada "Bu ayırımın dördlüsü" ifadesinden kastının dört harfli kelimeler değil; sonu *elif* (ل), *vav* (و) veya *ya* (ي) harflerinden biriyle biten kelimeler olduğu düşünülmektedir. Nitekim bu başlık altında yer verilen kelimelerin büyük çoğunluğu bu harflerle sona ermektedir⁴⁷⁰.

Bu durum, Kaşgarlı Mahmud'un kelimeleri başlıklandırma ve sınıflandırma sürecinde, Türkçeyi Arap dili gramer sistemine uydurmaya yönelik bir çaba içerisinde olduğunu göstermektedir. Bu çabanın daha açık bir örneği, *Hemzeli İsimler Kitabı*'nın üç harfli kelimeler kısmında görülen "Bu ayırımın Menkûs olanı" başlığıdır. Bu başlık altında, Kaşgarlı, yapısında illetli harf (ي، و، ل) barındıran kelimeleri toplamıştır. Arap gramerinde, fiilin kök harflerinden biri bu üç harften biri olduğunda, bu tür fiillere Menkûs denilmektedir. Kaşgarlı'nın burada Arapça kökenli bu terimi kullanarak

⁴⁶⁹ Besim Atalay, a g e, s.39.

⁴⁷⁰ Besim Atalay, a g e, s. 39.

Türkçe kelimeleri sınıflandırması, onun sistematik dizim anlayışında Arap dilinden açıkça etkilendiğini göstermektedir⁴⁷¹.

Kaşgarlının vermiş olduğu başlıkları incelediğimizde çokça افعال، أفعال، إفعال، فعل ayrımı, افعال، افعال، افعال ayrımı gibi vezin şekli kullandığını, kelimeleri bu veznin şekli ve harf sayısına göre sınıflandırdığını görmek mümkündür. Bu durum, Kaşgarlı Mahmud'un sadece Arap dilinden etkilendiğini değil, aynı zamanda Arap gramer geleneğini örnek alarak Türkçe kelimeleri sınıflandırma yoluna gittiğini göstermektedir.

İsim Türk dilinde ya da günümüz Uygur Türkçesinde sadece ad ve isimleri ifade etmektedir. Arap dilinde ise zamana bağlı olmaksızın kendi başına bir anlam ifade eden kelimelerin hepsi isim olmaktadır. Bunun cümlesinden sıfat da bir isimdir. Kaşgarlı divanda isimlere Türk dilindeki isim gibi değil, belki de Arap dil bilgisindeki isim gibi kullanmış, sıfatlara da isim bölümünde yer vermiştir. Örneğin, اولك = ölüğ: ölü kelimesini, الم = ölüm kelimesi ile aynı başlık altında isimler bölümüne yerleştirmiştir. (Her türlü harekesiyle فَعْلَعْلُ ayrımı) başlığında da bolca sıfatlardan örnekler verilmiştir.

Kaşgarlı الا = ula kelimesinin açıklamasını şu şekilde vermiştir: “kırdı belge, alamet. Şu savda da gelmiştir: اُلَا بُلْسَا يُولُ اَزْمَانْ، بِلْكَ بُلْسَا سُوْرُ يَزْمَانْ”. Besim Atalay şu açıklamayı vermiştir: “kırlarda yolu gösteren alamet olursa yol şaşmaz; bir kişide akıl bulunsa sözünde yanılmaz⁴⁷²”. Bundan anlaşılıyor ki döneminde Türkler kırlarda yolu göstermek için yol işaretleri, belgeler kullanmıştır. Bundan eski Türk medeniyetinin ne kadar yükseldiğini de görmek mümkündür. Kitabın yazılış amacı ile düşünmek gerekirse, Kaşgarlı Türklerin yükseldiği seviyeyi sadece dil bilimsel yoluyla değil, sözlüklerin açıklamalarında verdikleri bilgilerle de akıllara kazmayı başarmıştır demek mümkündür.

Ziyadeli ayrımlar bölümünün altında yer alan (bu ayrımdan Misal olanlar) başlığında Kaşgarlı اِيغُر Uygur kelimesini vermiştir. Bu kelimenin açıklamasında ise beş şehirli bir vilayetin adı olduğunu, zülkarneyin Türk hakanı ile barıştıktan sonra bu şehirleri yaptırdığını ve buna ilgili bilgileri yazmıştır. Buna istinaden Kaşgarlının eserinde bir

⁴⁷¹ Besim Atalay, a g e, s.43.

⁴⁷² Besim Atalay, a g e, s.92.

kelimeyi sözlük olarak anlamıyla vermenin ötesinde, dönemin ve önceki dönemlerin tarihi ile bilgiler verdiğini, böylelikle eserin daha değerinin aştığını, eser kapsamındaki sözlük dışındaki bilgilerle Türkleri Araplara tanıtmada ne kadar ince düşünüp, ustalıklı etkili yöntemleri kullandığını anlamak mümkündür.

Kaşgarlı Mahmud'un sözlükteki sunum tarzı incelendiğinde, kelimelerin birbirine oldukça yakın, yan yana yazıldığını görmek zor değildir. Müellif burada son derece ince ve sistematik bir üslup kullanmış; bir kelimenin açıklaması bittikten sonra, yeni bir kelimeye geçmeden önce araya yuvarlak ve noktalı bir işaret (.) yerleştirerek anlam sınırlarını netleştirmiştir. Bu ayırım işareti, metnin okunabilirliğini artırmakta ve sözlük maddeleri arasında görsel bir düzen oluşturmaktadır.

Kaşgarlı, kelimelerin anlamlarını açıklarken bu açıklamalar içerisinde de birçok yeni kelimeye yer vermiştir. Ancak bu çalışmada yapılan kelime sayımı, yalnızca başlık altında açıkça verilmiş olan sözlük maddeleri ile sınırlıdır; kelime açıklamaları ve anlamlar kapsamında geçen diğer kelimeler, istatistiksel hesaba dahil edilmemiştir.

Kaşgarlı Mahmud'un Hemzeli İsimler Babı'nda dizmiş olduğu kelimeler, hem ilgili başlıkları altında ayrı ayrı hem de toplam olarak aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 3.1: Baş Tarafında Hemze Bulunan İsimler Kitabındaki Kelimelerin Sayısı

Baş Tarafında Hemze Bulunan İsimler Kitabındaki Kelimelerin Sayısı	
İki Harfli Kelimeler Ayırımı	44
Bu ayırmadan Muzaaf olanlar	3
Bu ayırımın dörtlüsü	8
Bu ayırımın genizlemelisi(Gunnelisi)	7
Üç Harfliler Ayırımı	
Her Türlü Harekesiyle Ortası sakın Olan فعل Ayırımı	14

Bu ayrımın Menkûsu	45
Bu ayrımın dörtlüleri	2
Ortası Harekeli Ayrımlar (her türlü harekesi ile ortası harekeli olanlar)	201
Bu ayrımın muzaafi	5
Bu ayırmadan Misal olanlar	25
Bu ayrımın bir başka türlü	2
Bu ayırmadan Menkûs olanlar	2
Bu ayırmadan (ع) ile gelen kelimeler	11
Bu ayırmadan sonu Harf-i illetli olanlar	3
Bu ayırmadan dörtlüsü	43
Bu ayrımın Gunnelileri	9
Ziyadeli ayrımlar (her türlü harekesiyle أفعال- efal ayrımı)	124
Bu ayrımın Muzaafi	9
Bu ayırmadan Misal olanlar	6
Bu ayırmadan kendisinde yan yana iki harf-i illet bulunanlar	2
Bunun bir başka türlü	4
Bu ayırmadan dörtlü olanlar	3
Bunun bir başka türlü	1
Bu ayırmadan Gunneli olanlar	4
Sonunda gunneli bir harf bulunan kelimeler	4

Bu ayırmadan Misal olanlar	2
Dörtlüleri	1
Ortası her türlü Harekesi ile افعال، أفعال، إفعال ayrımı	26
Bu ayırmadan Misal olanlar	3
Kendisine و harfi getirilen	1
Bu ayırımın Menkûsu	1
Bu ayırmadan Gunneli olanlar	2
فَعَالٌ ve فَعُولٌ ayrımı	16
Bu ayırmadan Misal olanlar	2
Dörtlüleri	2
Her türlü harekesiyle فَعْلَى ayrımı	62
فَعْلَى ayrımı	1
Kendisinde ج harfi bulunan gunnelilerden فُعْلٌ ayrımı	16
Her harekesiyle فَعْلَى ölçüsü üzerine olanın bir başka türlü	6
Bu ayırmadan ك harfi gunneli olanlar	9
Bu ayırımın Muzaafi	4
Bu ayırımın dört harflileri	1
Gunneli olan ayırmadan başka bir çeşit	2
Her türlü harekesiyle فَعَالُو، فَعَالُو، فَعَالُو ayrımı	15
Bu ayırmadan olup ta kendisinde iki harf-i illet bulunan	1

Sonunda ن gelen kelimelerden	5
Bu ayrımın başka bir türüsü	4
Her türlü harekesiyle أَفَاعُولُ ayrımı	6
أَفْعَلَانُ ayrımı	2
Her tür harekesiyle فِعْعَلِي ayrımı	6
Dörtlü olan ayrımlar	
Muzaaf olan أَفْعَالُ ayrımı	2
Bu örneğe eklenenlerden	5
Ortası şeddeli فَعْوَلُ ayrımı	6
Birinci ل harfi sakın olan فَعْلَلَا ayrımı	1
İlk harfi ötre olan	1
İlk harfi esre olan	1
أَفْعَالِلُ ayrımı	5
فَعْلُولِي ayrımı	2
فَعْلُنْدِي ayrımı	2
Gunneli olarak فُعُولَيْنُ ayrımı	1
Beşli olan ayrımlar	
Her tür harekesiyle فَعْلَعْلُنُ ayrımı	77
Birinci ve ikinci harfleri her türlü harekesiyle فَعْلَعْلَانُ ayrımı	38
İlk harfiyle ikinci harfi harekeli olan ayrımın bir başka türüsü	1

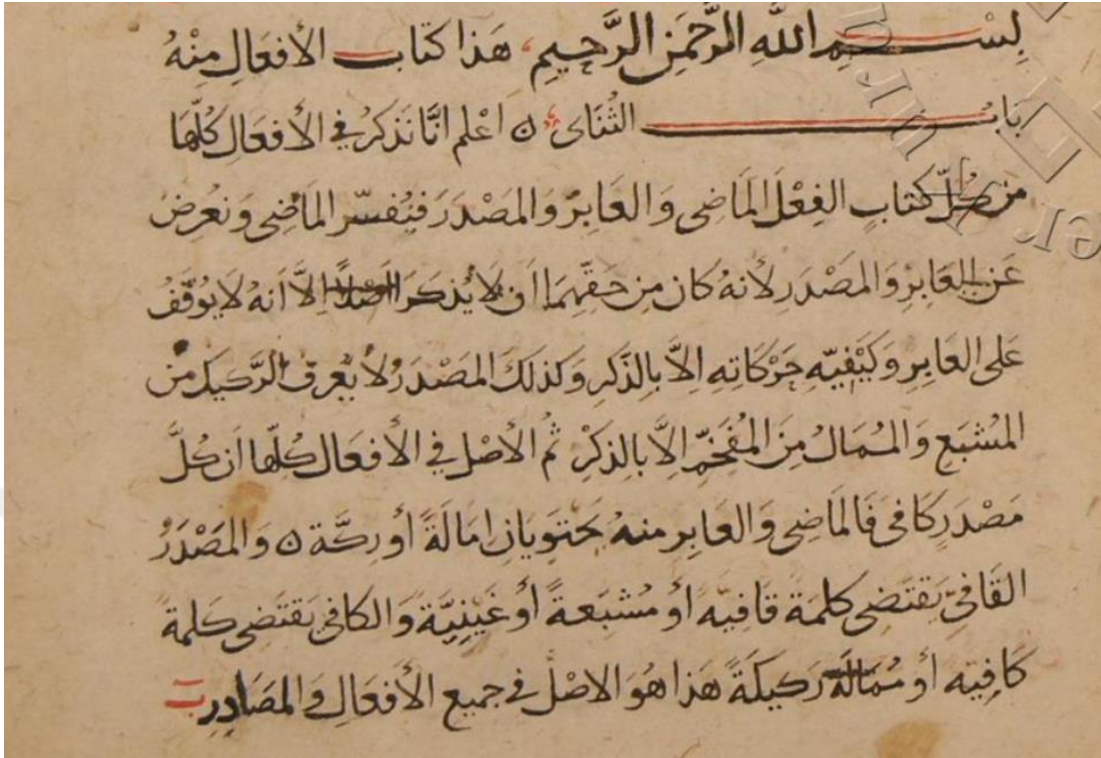
أَفْعَلْنَ ayrımı	1
İlk harfî ötre olanlar	2
فَعَالِنَ ayrımı	1
Bu ayrımın Menkûsu	1
Bu ayrımın Menkûs olan başka bir çeşidi	1
Bu ayrımın gunnelisi	1
Gunnelilerden فَعَالِنَ ayrımı	3
Bu ayrımın başka çeşidi	1
Hemzeli İsim kitabında bulunan kelimelerin toplamı	930

Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

3.6.2. Hemzeli Filler Kitabının İncelenmesi

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün diğer bölümlerinde olduğu gibi, bu bölüme de besmele ile başlamıştır. Ardından, bölüm başlığını verdikten sonra, adeta bir nasihat üslubuyla; bir hocanın öğrencisine yönelttiği öğretici ve uyarıcı tarzda bir hitap cümlesiyle kurallarını ifade etmiştir. Müellif burada şu ifadeye yer verir: "Bizim, her kitabın fiillerinden, her fiilin mâzîsini, muzârini, masdarını bahsedeceğimizi bilmelisin" Bu açıklamanın ardından Kaşgarlı, eser boyunca vereceği fiil örneklerinde izlediği yöntemi ve takip ettiği sistematik yaklaşımı okuyucuya bildirir. Bu ifade, yalnızca fiil çekimlerine dair bilgi vermekle kalmayıp, aynı zamanda sözlükteki dilsel

sınıflandırma anlayışının nasıl yapılandırıldığını ortaya koyması açısından da dikkat çekicidir.

Şekil 3.6: Hemzeli Fiil Kitabının Başlangıç sayfası

Kaynak: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Dîvânü Lügâti't-Türk⁴⁷³.

Kaşgarlı Mahmud, bu bölüme koyu siyah renkle yazılmış bir ifade ile başlamış ve Arap diliyle kaleme aldığı fiil kitabında izlediği yöntemi açıklamıştır. Ayrıca, bundan sonraki tüm fiil bölümlerinde geçerli olacak esasları ve dikkat edilmesi gereken noktaları da önceden ortaya koymuştur.

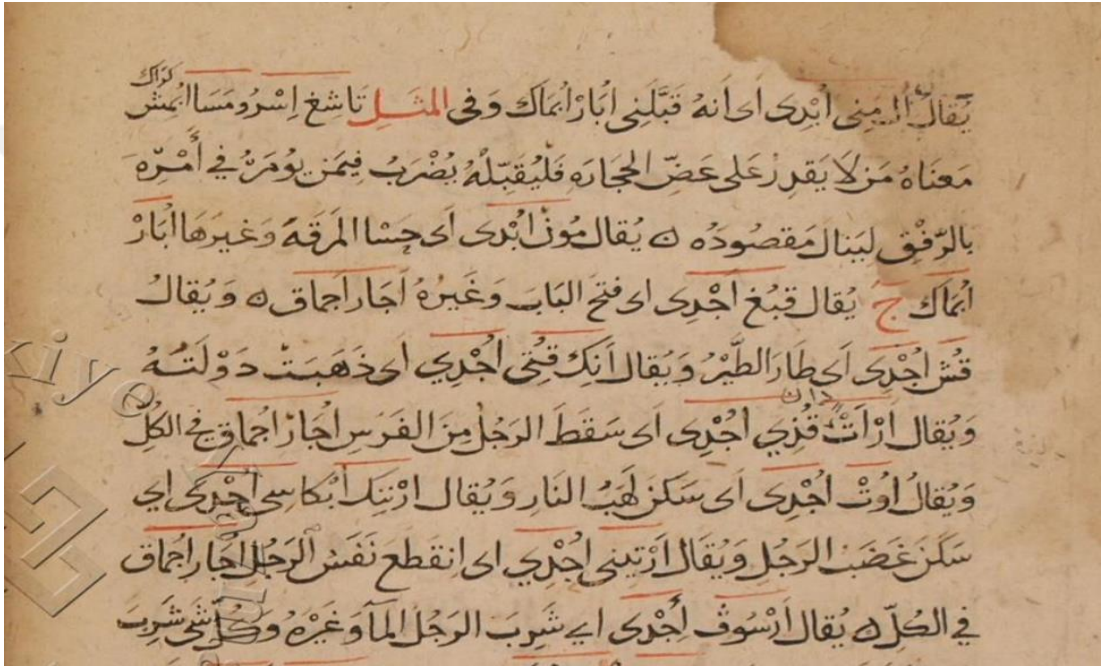
Besim Atalay, Kaşgarlı'nın bu giriş açıklamasının çevirisini şu şekilde aktarmaktadır:

Biz maziyi gösterip muzari ve mastarı geçeceğiz. Çünkü muzarie ve mastara yaraşan hiç söylenmemekti. Ancak söylenmedikçe muzari sıygasının nasıl olaca, ne gibi hareketlerle hareketleneceği bilinmediği için yazıldı. Master da böyledir. Çünkü söylenmedikçe hangi mastarın sert kefle ince,

⁴⁷³ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Dîvânü Lügâti't-Türk, nr. 4189.

hangi mastarın kalın ve çekerek söylenmesi bilinemez. Bundan sonra bütün fiillerde kural, sonuna ك gelen mastarların mazisi, muzarii ince söylenmektir. Sonuna ق gelen mastarlar tok ve ق لى, غ لى kelimeler olması iktiza eder. ك li mastarda, kelimenin ince ve ك li olması gerektir. Bütün fiillerde ve mastarlarda kural budur⁴⁷⁴.

Kaşgarlı bu kitabı ikili, üçlü, dördlü, beşli ve altılı olmak üzere beş bölüme ayırmıştır.

Şekil 3.7: Hemzeli FİİL Kitabının Bir Kısmı

Kaynak: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Dîvânü Lügâti't-Türk⁴⁷⁵.

Kaşgarlı Hemzeli Fiil kitabını her yerde olduğu gibi Besmele ile başladıktan sonra, tüm fiiller kitabında geçerli olan kuralı açıklamakla başlar, ardından ise kelimelere geçiş yapmıştır. Kaşgarlı isim kitabında kelimeleri ayırıt etmek için içi noktalı yuvarlak

⁴⁷⁴ Besim Atalay, a g e, s.162- 163.

⁴⁷⁵ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Dîvânü Lügâti't-Türk, nr. 4189.

işareti kullanmıştır. Ancak fiil kitabına geldiğinde yukardaki görselde görüldüğü gibi içi noktalı yuvarlaktan sonra يقال kelimesini getirerek yeni kelimeye geçiş yapmıştır.

Fiil kitabına ait kelimeleri verirken Kaşgarlı Arap dilinde olduğu gibi bilinen geçmiş zaman teklik üçüncü şahsında vermiştir. Örneğin, ilk kelime olan أُبْدَى = öptü kelimesi bilinen geçmiş zaman tekil üçüncü şahıs şeklinde verilmiştir. Ardından ise fiilin Masdar şeklini açıklamaz ve örneksiz şekilde vermiştir. Örneğin, yukardaki öptü fiilinin masdarını fiilin açıklamasından hemen sonra أَبَار – أَبْمَاك şeklinde vermiştir.

Fiil kitabında Kaşgarlı kelimelerin açıklamasını verirken neredeyse hepsinde birer cümle veya kısa ibarelerle örneklendirmiştir. Böylelikle kelimeler daha anlaşılır ve akılda kalıcı olmuştur. Örneğin, أَقْدَى = akdı kelimesini verdikten sonra, açıklama kısmına geçmiş orada da سُوْؤُ أَقْدَى = suw akdı= su aktı, يَغَى أَقْدَى = yagı akdı = düşman aktı, gibi örneklerle açıklamada bulunmuş ardından ise kelimenin masdar halini (أَقَار) (– أَقْمَاق) vermiştir.

İkililer kitabının kapsamın birkaç alt başlıklar bulunmakta olup, Kaşgarlı ortasında (ا و ي) bulunan kelimeleri Menkûs ayırımında yerleştirmiştir. Dört harfli ayırımı ise sonu (ye) ile biten kelimeler dizilmiştir. Ardındaki Gunneliler ayırımında ise sonu (ye) harfi ile bitmiş olsa da terkinde ن = nğ harfi olan kelimeleri bu ayırma ayırmıştır. bu harfin günümüz Uygurcasındaki karşılığı ك = nğ harfi (üç noktalı k harfi) olup, gunne halinde telaffuz edilmektedir.

Ardından ise Kaşgarlı Kural başlığı altında Emirhazır sıygası ile ilgili kuralı vermiş olup, kitabın sözlük dışındaki dil bilgisi kitabı özelliğini öne çıkarmaktadır. Bu bölümde Kaşgarlı emirhazır sıygasının (ال \ ال = al,ıl) sözlerindeki gibi iki harf üzerinde olacağını beyan etmiştir. Ardından ise Türk dilindeki fiil köklerinin emir sıygası olduğunu, anlam değişikliği için harflerin eklenebileceğini ifade etmiştir. Fiili nehiy yapmanın yolu ise, emir sıygasının sonuna (elif mim –م) eklemekle olduğunu söyler. Kaşgarlı'nın ifadesiyle, bütün kural ve ölçülerin toplandığı yer Salim kitabı olup, orada detaylıca analiz edilecektir.

Görselde rahatça görülebildiği üzere, eserde bolca kırmızı çizgiler bulunmaktadır. İlk ve son satır dikkate alınarak incelendiğinde çizgilerin kelimenin üstüne çizildiğini, çizik atılan kelimelerin ise fiil ve fiilin masdarı üzerine atıldığını görmek mümkündür. Ancak, çizginin Kaşgarlı tarafından mı atıldı ya da sonraki müstensih tarafından

çizilmiş midir veya bize ulaşana kadar dışardan başka bir şahıs tarafından müdahale edilmiş midir, bunu ayırt etmek zor olmaktadır⁴⁷⁶.

Eserin yazılış tarihinin çok önceye dayanması, uzun yıllar içinde kelimelerde meydana gelen değişiklikler, eserin çok kapsamlı olup, her alandan araştırmaya konu edilmesi, her araştırmacının araştırma yönteminin farklı olması, farklı dillerdeki karşılığının çeşitli olması, eserde yeri olan ama günümüzde geçersiz olan kelimelerin bulunması gibi bir süre nedenden dolayı literatürde birbirine zıt veya eleştirel açıdan yaklaşım sağlayan çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Bundan sebep, kelimelerin bazı açıklamaları veya kelimelerin sayısı ile ilgili farklılıklar görülmektedir. Ancak bu çalışmada baştan sona ana kaynak olarak kullanılan eserin yazma nüshası, Besim Atalay tarafından hazırlanan tercüme edilen nüshası ve 2008 yılında günümüz Uygurcasına çevrilmiş nüshası esas alınarak araştırma sürdürülmüştür. Hemze Kitabı *Dîvânü Lugâti't-Türk*'teki en kapsamlı bölümlerden biridir.

Aşağıda Hemze itabının fiil bölümündeki kelimelerin sayısı başlıkları ile ayrı ve toplu halde yapılacaktır:

Tablo 3.2: Hemzeli Filler Kitabındaki Kelimelerin Sayısı

Hemzeli Filler Kitabındaki Kelimelerin Sayısı	
İki Harfliler ayrımı	32
Bu ayrımın – önu hemzeli olan ayrımın- muzaafı	6
Bu ayrımın Menkûsu	14
Bu ayrımın dört harflileri	3
Bu ayrımın gunnelileri	3
Üç Harfliler Ayrımı	

⁴⁷⁶ Ahmet B. Ercilasun – Ziyat Akkoyunlu, “Dîvânü lugâti't – Türk”, Ankara:TDK, 2018, s:Ivii.

Her türlü harekesiyle ortaları harekeli olan فَعْلٌ ayrımı	139
Bu ayımdan muzaaf olanlar	37
Bu ayırımın Menkûsu	2
Bu ayımdan dörtlüler	1
Bu ayımdan gunneli olanlar	2
Dört Harfliler Ayrımı	
Ortası ve sonu sakin olan her harekesiyle فَعْلَأْدِي ayrımı	81
Bu ayımdan muzaaf olan	47
Menkûsun başka bir türlü	11
Bu ayımdan dörtlüler	11
Bu ayımdan muzaaf olan	1
Bunun başka Türüsü	1
Dörtlülerden üçlü olanlar	75
Bu ayımdan gunneli olanlar	7
Gunnelilerin başka türlü	1
Beşli Ayrımlar	29
Kural dışı muzaaflar	9
Menkûslardan Beş harfliler	5
Bu ayırımın bir başka türlü	6
Bu ayımdan dört harfliler	47

Bu ayrımın başka türlüğü	11
Bu ayrımdan gunneli olan	1
Bunun bir başka türlüğü	1
Bunun bir başkası	1
Bu ayrımdan beşliler	1
Bu ayrımdan iki sakinliler	1
Bu ayrımdan altı harfli olanlar	17
Bu ayrımdan Muzaaf	4
Bu ayrımdan dörtlüler	9
Hemzeli Fiil Kitabındaki Kelimelerin Toplan Sayısı	616

Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

3.6.3. Salim İsimler Kitabının İncelenmesi

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te Arap gramer geleneğinden aldığı “sâlim” terimini, Türkçeye benzer şekilde uygulamıştır⁴⁷⁷. Arap dilbilgisinde “sâlim”, asli harflerinde elif, vav, yâ, hemze veya aynı cinsten mükerrer harf bulunmayan kelimeleri tanımlamakta kullanılır. Kaşgarlı da bu tanımlı aynen benimsemiş ve Türkçede bünyesinde illetli harfler, hemze veya tekrarlanan kök harf bulunmayan kelimeleri, Sâlim Kitabı adı altında toplamıştır.

Bu bölüme de her zamanki gibi besmele ile başlayan Kaşgarlı, önceliği isimlere vermiş, isimler içerisinde de sıralamaya iki harfli kelimeler ile başlamıştır. *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün en hacimli bölümlerinden biri olan Sâlim Kitabı hem içerdiği kelime

⁴⁷⁷ Faruk K. Timurtaş, “*Osmanlıca Grameri*”, İstanbul (1964).

sayısı hem de barındırdığı kural açıklamaları açısından diğer bölümlere göre daha zengindir.

Kaşgarlı, bu bölümde de kelimeleri verdikten sonra, her birinin açıklamasını ayrıntılı biçimde sunmuştur. Bu açıklamalar, yalnızca kelimenin anlamını vermekle kalmaz; aynı zamanda Türk kültürünün, yaşam biçiminin, yemek alışkanlıklarının ve sosyal yapısının tanıtımında da önemli rol oynar. Nitekim iki harfli kelimeler kısmında yer alan تب = top kelimesinin açıklamasında şu bilgilere yer verir:

“Buğday su ile kaynatılır, arpa hamuru ile yoğurularak bir keçeye sarılır; sıcak bir yerde bırakılır, erdikten sonra yenir.”

Bu açıklama, yalnızca bir kelimenin anlamını vermekle kalmayıp, Türk mutfak kültürünü tanıtması açısından da dikkate değerdir⁴⁷⁸.

Kaşgarlı Mahmud, diğer bölümlerde olduğu gibi bu bölümde de şiir, atasözü ve halk dilinden alınmış örneklere sıklıkla yer vermiştir. Onun verdiği örnekler, sadece Türkçeyi tanıtmaya çabasıyla sınırlı kalmamış; aynı zamanda Arap okuyucuya Türk milletinin zengin kültürel yapısını da ustalıkla aktarma amacını taşımıştır.

Kaşgarlı'nın eser boyunca sergilediği Arapçaya hâkimiyet ve dilsel yetkinlik, onun Arap dilini ne derece derinlemesine bildiğini ortaya koymaktadır. Eserin hemen her bölümüne besmele ile başlaması, bölüm sonlarını hamd ile bitirmesi ve bunu da ölçülü bir biçimde gerçekleştirmesi, onun sadece bir dil bilgini değil; aynı zamanda samimi bir Müslüman olduğunu da göstermektedir. Bu durumu pekiştiren bir diğer unsur ise, kelime açıklamaları içerisinde zaman zaman Kur'ân ayetlerine ve hadislere yer vermesidir.

Örneğin, Sâlim İsimler Kitabı'nda yer alan سِك (sik) = erkeklik aygıtı kelimesinin açıklamasında Kaşgarlı, doğrudan Kur'ân ayetlerinden alıntılar yapmış ve bu kelimenin anlamını dini referanslarla temellendirmiştir. Bu yaklaşım, onun hem Arap diline olan hâkimiyetini hem de ilmî ve inanç temelli yaklaşımını gözler önüne sermektedir.;

*Mahmut der ki: tanrının kitabına karşı saygı ve ululama olmak üzere –
Türklerden bilgisiz erkekler ve kadınlar yanında – kur'an okuyan kişi وَأَيْتٌ*

⁴⁷⁸ Besim Atalay, a g e, s.318.

مَا يَفْتَحُ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا وَ مَا يُمْسِكُ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ كَلِّ وَاجِدَةٍ مَتَّعْنَّ سَكِينًا
بِعْدَةِ ayetlerini okurken sesini kısımaladır; çünkü onlar bu ayetlerin anlamını bilmedikleri için, kendi dillerindeki anlama alırlar ve gülerler. Bu yüzden günaha girerler. Yine bunun gibi اِنْ هَذَا اِخْتِلَافٌ ayeti okunurken dahi sesin kısılması gerekir; çünkü Türk dilinde “ılak= dilâk”, “kadının kadınlık aygıtı” demektir. Bunculayın – bilgisiz – oğuzlar yanında مِنْ أَنْزَلْتُمُوهُ مِنْ أَلْمُنْزَلُونَ okunurken soru edatı olan “em” kelimesi yavaş sesle okunmalıdır. Çünkü onların dilinde “em” kadınlık örgesidir. Kelimenin anlamını bilenler için nasıl okunsa zararı yoktur⁴⁷⁹.

Kaşgarlı Mahmud, Kur’ân-ı Kerîm’den aktardığı ayetlerde, anlam aktarımından ziyade, diller arasındaki telaffuz benzerliği ve harf yapılarına dair ses yakınlıklarına odaklanmıştır. Bu kullanım biçiminde, kutsal metnin yanlış anlaşılmasına ya da saygısızlık olarak algılanabilecek bir duruma mahal vermemek için son derece hassas ve dikkatli bir yöntem benimsemiştir. Bu yaklaşım, Kaşgarlı’nın Kur’an’a olan aşinalığını ortaya koymakta; aynı zamanda bir dil bilimcisinde bulunması gereken hassasiyet ve düşünsel inceliğin somut bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Divânü Lugâti’t-Türk’te sıklıkla karşılaşılan unsurlardan biri de yer adlarıdır. Eserde yer verilen coğrafi adlar, yalnızca dilsel anlam taşımakla kalmaz; aynı zamanda dönemin tarihî, siyasî ve sosyo-kültürel yapısı hakkında da önemli ipuçları sunar. Nitekim Kaşgarlı, Sâlim İsimler Kitabı’nda yer alan كند (kend) kelimesini açıklarken, bu kelimenin Oğuzlara uyanlara göre “köy”, Türklerin büyük bir kısmına göre ise “şehir” anlamına geldiğini belirtmektedir. Bu bağlamda, Fergana kasabası için kullanılan Özkend adının “kendi şehrimiz” anlamına geldiğini ifade eder. Ayrıca, bu yerin büyüklüğü nedeniyle “semiz kend” olarak da adlandırıldığını, bu ifadenin Farslarca “Semerkend” biçiminde kullanıldığını belirtir.

Bu tür açıklamalar, günümüzde hâlen kullanılmakta olan şehir adlarının etimolojik kökenlerini, tarihî dönüşümlerini ve diller arası geçişlerini anlamada önemli katkılar sunmaktadır. Dolayısıyla Kaşgarlı Mahmud’un yer adlarına ilişkin sunduğu veriler hem tarihî coğrafya hem de siyasi yapı bakımından yapılacak analizleri önemli ölçüde kolaylaştırmaktadır.

⁴⁷⁹ Besim Atalay, a g e, s.334- 335.

Sâlim İsimler Kitabı'nda Kaşgarlı, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün en kıymetli bilgilerinden birini bu bölümde kaydetmiştir. برس (Pars) kelimesini açıklarken, bunun Türklerin on iki yıllık takvim sisteminde bir yılı ifade ettiğini belirtmiş ve Türklerin bu yıllara verdikleri adların on iki farklı hayvandan türetildiğini yazmıştır. Müellif, Türklerin bu yıl adlarını; çocukların yaşlarını, savaş tarihlerini ve zamana bağlı diğer olayları hesaplamak için kullandıklarını da belirtmiştir. Ardından, bu yıl adlarının kullanımına dair sebepleri uzun bir rivayet/hikâye eşliğinde açıklamıştır. Bu on iki yıl ise; اود يلى، اود برس يلى، تَفْسِغَان يلى، نَاك يلى، يِلَان يلى، يُنْدُ يلى، قُو يلى، بَجْن يلى، تَقَاغُو يلى، اِت يلى، تُتْكُر يلى sayı en sonunda gelen تُتْكُر يلى'na gelince tekrar başa dönmektedir. Kaşgarlı, bu bilgilerin ardından eseri kaleme aldığı tarihe ilişkin de değerli bir not düşmüştür: Eseri, 466 yılı Muharrem ayında tamamladığını ve bu tarihin Yılan yılına denk geldiğini özellikle belirtmiştir. Bu ifade hem tarih tespiti hem de dönemin takvim anlayışı açısından son derece önemlidir.

Kaşgarlı'nın bu bölümde verdiği bir başka kıymetli bilgi ise, Türklerde haftanın yedi gününe dair özel adlandırmaların bulunmadığı yönündedir. Müellife göre, hafta günleri İslâmiyet'in kabulünden sonra öğrenilmiştir. Ayrıca, ay adlarına ilişkin olarak şehirlerde yaşayan Türklerin Arapça ay adlarını kullandığını; göçebe olan ve İslâmiyet'i kabul etmemiş boyların ise yılı dört bölüme ayırarak takip ettiğini, yılı bu bölümler üzerinden değerlendirdiklerini ifade etmiştir.

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ü öylesine zengin ve kıymetli bilgilerle donatmıştır ki, eserine yalnızca dilsel unsurları değil; aynı zamanda tarihî, kültürel ve dinî referansları da dâhil etmiştir. Öyle ki, bazı yerlerde ravisiyle birlikte hadisleri de eserine alarak sözlüğe çok yönlü bir içerik kazandırmıştır.

Nitekim Sâlim İsimler Kitabı'nda yer verdiği ترك (Türk) kelimesinin açıklamasında, önce Kur'ân ayetleriyle kapsamlı bir değerlendirme sunmuş, ardından ise konuyu bir hadisle desteklemiştir:

Biz "ad olarak Türk adını ulu Tanrı vermiştir". Çünkü bize الشيخ الإمام الزاهد ابنُ الشيخ أبي بكر المفيد الجرجاني Kaşgarlı Halef oğlu İmam, şeyh Hüseyin, ona da الكاشغري denilen kimse، ابن أبي الدنيا demekle tanılan الشيخ أبو بكر المفيد الجرجاني'nin ahır Zaman üzerine yazmış olduğu kitabında Ulu Yalavaç'a (peygamber)e tanıkla varan bir hadisi yazmış; hadis şöyledir: يقول الله جل و

عَزَّ اِنَّ لِيْ جُنْدًا سَمِيْتَهُمُ التُّرْكُ و اسكنتهم المشرق فاذا غضبت على قوم سلطتهم عليهم Yüce tanrı “benim bir ordum vardır, ona “Türk” adı verdim, onları doğuda yerleştirdim. Bir ulusa kızarsam Türkleri, o ulus üzerine musallat kularım” diyor. İşte bu, Türkler için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Çünkü tanrı onlara ad vermeyi kendi üzerine almıştır; onları yer yüzünün en yüksek yerine, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiş ve onlara “kendi ordum” demiştir. Bununla beraber Türklerde güzellik, sevimlilik, tatlılık, edep, büyüklere ağırlamak, sözünü yerine getirmek, sadelik, öğünmemek, yiğitlik, mertlik gibi öğülmeye değer, sayısız iyilikler görülmektedir⁴⁸⁰.

Kaşgarlı Mahmud’un *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’te verdiği örneklerden ve kullandığı ifadelerden yola çıkılarak, onun şahsiyetine dair çeşitli çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Özellikle hadis kullanımında gösterdiği yöntem, onun İslâmî ilimlere olan vukufiyetini, kaynak güvenliğine verdiği önemi ve ilim anlayışındaki titizliği ortaya koymaktadır.

Nitekim Kaşgarlı, tıpkı önceki hadis örneklerinde olduğu gibi, bu kısımda da hadisleri ravileriyle birlikte aktarmaya özen göstermiştir. Üstelik ilgili kelimenin açıklamasını yaparken, sözlüğün genel anlatım formatının ötesine geçerek, daha hacimli ve içerik bakımından zengin beyanlarla açıklamalarda bulunmayı tercih etmiştir.

Eserin yazılış amacına ve genel bağlamına bakıldığında, Kaşgarlı’nın burada yalnızca “Türk” kelimesini açıklamakla kalmadığı; aynı zamanda bu kelime aracılığıyla kendi kavmine olan sevgisini, saygısını ve güvenini de ifade ettiği görülmektedir. Hadislerle desteklenmiş güçlü bir anlatım tarzı kullanarak, Türk boyunun sahip olduğu güç, ahlak ve diğer üstün nitelikleri vurgulamış ve böylece eserinin ana fikrini dolaylı bir biçimde güçlendirmiştir.

Bunun yanı sıra Kaşgarlı, hadisi rivayet ederken yalnızca “işittim”, “duydum” şeklinde genel geçer ifadelerle yetinmemiş; rivayetin senedini, ravilerin isimlerini, bu ravilere ilişkin bilgileri ve kaynak adlarını da açıkça belirtmiştir. Bu tutumu, onda bir ilim insanında bulunması gereken dakiklik, ilmî sağlamlık, güvenilirlik ve metodolojik incelik gibi niteliklerin bulunduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

⁴⁸⁰ Besim Atalay, a g e, s.350-352.

Kaşgarlının dünya haritasında Japon ülkesini yerleştiren ilk bilim insanı olduğu, bundan sebep Japon milletinin Kaşgarlıya çok değer verdiğini tüm ilgili resmi kaynaklarda rastlamak mümkündür. Kaşgarlı *Dîvânü Lugâti 't-Türk'*ün kapsamını o derecede derin ve geniş çaplı hazırlamış ki, bazı millet ve ülkeler kendi tarihi ile ilgili bilgilere ulaşmaları mümkündür. Örnek vermek gerekirse, Kaşgarlı salim isimler kitabında تَيْبُت Tübüt kelimesine yer vermiştir⁴⁸¹. Kaşgarlı açıklamasında Tübüt'ün Türk illerinde bulunan kalabalık bir kavim olup, onların topraklarında misk geyiğinin çokça bulunduğunu, geyiklerin göbekleri kesilerek alındığını beyan eder. Ardından ise تَابِت adındaki Yemenli biri birini öldürdükten sonra korkusundan kaçmış, bir gemiye binerek Çin'e gelmiş, Tibet ülkesi onun hoşuna gitmiş, orada yerleşmiş, zamanla nüfuzları çoğalmıştır. Dillerinde ise Arapça kelimeler de bulunmaktadır. Tibet doğu tarafı Çin, batı tarafında kışmir (Keşmir), kuzeyinde Uygur illeri, güneyinde Hint denizi bulunmaktadır⁴⁸². Kaşgarlının verdiği bilgilere göre burası günümüz coğrafyasındaki Asya kıtasında olan Tibet bölgesidir. Kaşgarlının vermiş olduğu bilgilerden bir ülkenin varoluş tarihini, coğrafi detaylarını, dil ve kültürel etkileşimini bilmenin dışında o topraklarda neyin çok bulunduğunu, miskin nasıl üretildiğini de öğrenmek mümkündür.

Sâlim Kitabı, *Dîvânü Lugâti 't-Türk'*ün en hacimli bölümlerinden biridir. Bu bölümde, önceki bölümlerde olduğu gibi Besim Atalay'ın Türkçe tercüme nüshası ile Uygur Türkçesi çevirisi esas alınarak kelime sayımı yapılacaktır. Kelimeler, öncelikle Kaşgarlı Mahmud'un eserde kullanmış olduğu orijinal başlıklar altında ayrı ayrı, ardından da toplam olarak sınıflandırılacaktır.

Sâlim İsimler Kitabı'nda yer alan kelimelere dair sayısal veriler aşağıdaki tabloda sunulmaktadır:

Tablo 3.3: Salim İsimler Kitabındaki kelimelerin sayısı

Salim İsimler Kitabındaki Kelimelerin Sayısı	
İki Harfliler ayrımı	139

⁴⁸¹ Besim Atalay, a g e, s.353

⁴⁸² Besim Atalay, a g e, s.356.

Üç harfliler ayrımı	
Her türlü harekesiyle ortası sakın olan فَعْلٍ, فِعْلٍ, فَعْلٍ ayrımı	47
Ortası harekeli olanlar	
Her tür harekesiyle فَعْلٍ, فِعْلٍ, فَعْلٍ ayrımı	463
Üç türlü harekesiyle فاعِلٍ ayrımı	33
فاعولٍ ayrımı	3
Her türlü harekesiyle فَعَالٌ فَعُولٌ فَعِيلٌ ayrımı	41
Son harften sonra kendisine bir şey ziyade olunan ayırım	
Ortası harekesiz فَعْلَى فَعْلُو فَعْلَى ayrımı	155
Her harekesiyle فَعْلَانٌ فَعْلَانٌ فَعْلَانٌ ayrımı	73
Ortası ile sonuna çekme harfi ve yumşak harf getirilen ayırım	
Her türlü harekesi ile فَعَالَا ayrımı	35
Her harekesiyle فَعَالَانٌ فَعِيلَانٌ ayrımı	5
Üç harekesiyle فَعْلَى ayrımı	15
فَعْلَى ayrımı	1
Ziyadeler ayrımı (Dörtlüler)	
Her harekesiyle فَعْلَلٍ, فَعْلَلٍ, فَعْلَلٍ ayrımı	307
Her iki harfi bir cinsten olanlar	6
Her türlü harekesiyle فَعَالِلٌ ayrımı	14
İkinci ve dördüncü harfi harekeli olan فَعْلَعْلٌ ile فَعْلُو ayrımı	30

İkinci harfi sakin, üçüncü harfi üstün olanlardan	13
فُعْلَى ayrımı	5
Her harekesiyle فُعْلُودَى ayrımı	3
Beş harfliler ayrımı	
Her harekesiyle فَعْلَعَلِ ayrımı	153
İkinci harfi harekeli, üçüncü harfi sakin olan فَعْلَلَانْ ayrımı	82
Üç harekesiyle de ikinci harfi sakin olan فَعْلَلَلْ ayrımı	16
Bu ayrımın bir başka çeşidi	2
Altılı ayrım	
Her türlü harekesiyle فَعْلَعْلَلْ ayrımı	6
Yedi harfliler ayrımı	1
Salim İsimler Kitabındaki Kelimelerin Toplamı:	1648

Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

3.6.4. Salim Fiiller Kitabının İncelenmesi

Sâlim Fiiller Kitabı, *Dîvânü Lugâti 't-Türk'*ün diğer bölümlerinde olduğu gibi besmele ile başlamaktadır. Bu bölümde de Kaşgarlı Mahmud, diğer fiil bölümlerindeki yöntemine bağlı kalarak önce fiilin geçmiş zaman üçüncü şahıs formunu verir; ardından kelimenin anlamını ve açıklamasını sunar, en sonunda ise fiilin muzâri ve masdar hâllerini açıklamasız şekilde aktarır.

Kaşgarlı, İkili Fiiller Kitabı'nın sonunda yer alan “Kural ve Çekimlerle Sıfatların Beyanı ve Kuralların Yürüyüşü” başlıklı kısımda, oldukça ayrıntılı bir kaideler bölümü kaleme almıştır. Bu bölüm, onun sözlük yazımı sürecinde izlediği yöntemlere ve eseri telif etme amacına ne denli sadık kaldığını göstermesi açısından dikkate değerdir.

Müellif, kelimelerin açıklamalarını sıklıkla şiirler, beyitler, atasözleri ve öğütlerle süsleyerek verirken, burada dil bilgisi kaidelerine özel bir bölüm ayırmıştır.

Söz konusu kaideler kısmı, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün hem özgün hem de gramatik açıdan en önemli bölümlerinden biri olarak değerlendirilmelidir. Zira türevlerin, yani fiillerin gramatik yapılarının anlatıldığı bu tür bir bahis için en uygun yer, Sâlim Fiiller Kitabıdır. Bu bağlamda da özellikle ikili harfli fiiller, dil bilgisinin temellendirildiği merkezî bir zemin teşkil etmektedir.

Kaşgarlı, bu bölümde yer yer Türkçenin özgün yapısına dikkat çekerken, yer yer Arapça ile olan farklılıkları açık biçimde ifade etmiştir. Sunmuş olduğu kurallar aracılığıyla, Türkçedeki fiil köklerinin Arapçadaki masdar formları ile karşılaştırmasını yapmış; böylece iki dil arasındaki yapısal farkları ortaya koymuştur. Bu karşılaştırmalarla birlikte Kaşgarlı, Türkçenin sahip olduğu gramatik zenginliği ve dil bilgisel derinliğini gözler önüne sermeyi amaçlamıştır.

Nitekim, İkili Fiiller kısmında Kaşgarlı, Türkçedeki fiillerin mâzî, muzâri ve masdar hallerini Arapçadaki karşılıklarıyla birlikte değerlendirerek; bu formların türemesi, çekim özellikleri ve yapı farklılıkları hakkında kapsamlı açıklamalarda bulunmuştur.

Türkçede fiillerin temeli mâzî ve emir kalıpları üzerine kurulur, (بَرِدَى- بَرِير- بَرِمَاق) örneğinde olduğu gibi, kelimenin ilk harfi mâzî sıygasında üstün ise, muzâri ve masdar sıygasında da üstün kılınır. (تُرْدَى- تُرْز- تُرْمَاق) örneğinde verildiği gibi, mâzî sıygasında ilk harfi kesre ise, muzâri ve masdar sıygası da kesre olur, (تُرْدَى- تَزَار- تَزْمَاق) kelimesinin sıygalarındaki gibi mâzî sıygasının ilk harfi ötre ise, muzâri ve masdar da dahi sıygaların ilk harfi ötre olur.

Arapçada kelime yapısı, Türkçeye kıyasla farklı bir gramer sistemine sahiptir. Arapçada mâzî, muzâri ve masdar şekilleri yapısal olarak birbirine tam anlamıyla uyum göstermez. Örneğin فَعَدَ – يَفْعُدُ – فَعُودًا fiilinde görüldüğü üzere, mâzî sıygasında ilk harf olan ق fetha ile okunurken; muzâri formuna geçildiğinde, aynı harf sâkin hâle gelir, masdar formunda ise ötre ile okunur. Bu durum, Arapçadaki fiil çekim sisteminin içsel kurallara dayalı biçimsel farklılıklarını yansıtmaktadır.

Kaşgarlı Mahmud, Sâlim Fiiller Kitabı'nda kelimeleri ikili, üçlü, dörtlü, beşli ve altılı olmak üzere beş ayrı gruba ayırmıştır. Bu sınıflandırma çerçevesinde: Üç harfli fiiller için فَعْلَعْلَى kalıbı, Dört harfli fiiller için فَعْلَلْلَى kalıbı, Beş harfli fiiller için فَعْلَعْلَلْلَى kalıbı kullanılmış; ancak altı harfli fiiller için herhangi bir vezin veya şablon belirtilmemiştir.

Bu durum, altılı fiil yapılarının daha istisnâî veya düzensiz biçimlendiğini düşündürmektedir.

Sâlim Fiiller Kitabı'nda yer alan fiil formlarının sayısı, başlıklar ve gruplandırmalar esas alınarak hem ayrı ayrı hem de toplam olarak aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Tablo 3 4: Salim Fiiller Kitabındaki kelimelerin Sayısı

Salim Fiiller Kitabındaki Kelimelerin Sayısı	
İki Harfliler ayrımı	117
Üç Harfliler ayrımı	
Her harekesiyle de ortası harekeli فَعْلَى ayrımı	409
Dört harfliler ayrımı	
ل harfi üç harekeli, ع harfi sakin olan فَعْلَلَى ayrımı	385
Beşliler ayrımı	
Her harekesiyle ortası harekeli bulunan فَعْلَعْلَى ayrımı	40
Altılılar ayrımı	50
Salim Fiiller Kitabındaki Kelimelerin Toplamı	1001

Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

3.6.5. Muzaaf İsim Kitabının İncelenmesi

Arapçada, en az iki ismin yan yana gelmesiyle oluşan yapılara isim tamlaması denilmektedir. Bu tamlamanın birinci ögesi olan tamlanana "muḏâf" (مضاف) adı verilir. Türkçede tamlanan sonda, tamlayan başta yer alırken; Arapçada bunun tersi bir durum söz konusudur: muḏâf başta, muḏâfun ileyh ise sonra gelir.

Arapça dilbilgisi kurallarına göre, muḏâf kelimesinin başında hiçbir zaman harf-i ta'rif yer almaz. Aynı şekilde, son harfi de tenvînlî olarak gelmez; yalnızca tek harekeli olur.

Cümle içerisindeki görevine göre aldığı hareke değişir: Özne konumunda damme, Nesne konumunda fetha, Başında harf-i cer veya zarf bulunuyorsa kesra ile harekelenir.⁴⁸³

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te birçok yerde "muzaaf" terimini kullanmış ve bu ifadeyi çoğu zaman alt başlık olarak değerlendirmiştir. Ancak Kaşgarlı'nın eserinde kullandığı muzaaf kavramı, Arapçadaki isim tamlamasındaki “muḍâf” anlamında değil; bir kelime içerisinde aynı harfin tekrar etmesi anlamında kullanılmıştır.

Nitekim bu bölüme Kaşgarlı "Muzaaf Kitabı" adını vermiş ve önceki bölümlerde olduğu gibi kelimeleri isim ve fiil olmak üzere iki ana sınıfa ayırmıştır. Bu başlık altında, örneğin: تَت (tat): “Kılıç ve benzeri nesnelere üzerine çöken pas,” كَكْ (kök): “Eğer bağı,” gibi, yapısında aynı harfi tekrar eden kelimeler toplanmıştır. Kaşgarlı, bu tür kelimeleri harf sayısına göre sınıflandırarak, ilgili başlıklar altında sistematik biçimde sunmuştur. İkili isimler ayrımında: Her iki harfi aynı olan kelimeler, Üçlüler ayrımında: Son iki harfi aynı olan kelimeler, Dörtlüler ayrımında: Son iki ünsüzü aynı harf olan kelimeler yer almıştır.

Kaşgarlı, Muzaaf Kitabı'ndaki kelimeleri iki, üç ve dört harfli olmak üzere üç grupta toplamış; bu bölümde yer alan kelime sayıları ise aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 3.5: Muzaaf İsim Kitabındaki kelimelerin sayısı

Muzaaf İsim Kitabındaki Kelimelerin Sayısı	
İki Harfli İsimler Ayrımı	12
Üç Harfliler Ayrımı	
Ortası Her Hareke ile Harekeli Bulunan فَعَلْ Ayrımı	20
Bu Ayrımdan Misal	1
Dört Harfliler Ayrımı	

⁴⁸³ Açıkders, “*isim tamlaması*”, <https://acikders.ankara.edu.tr>. Ankara.

Her Harekesiyle فَعْلَانْ Ayrımı	17
فَعْلَعُنْ Ayrımı Üzerine Beşliler Ayrımı	3
Bu Ayrımın Gunnelisi	3
Muzaaf İsim Kitabındaki Kelimelerin Toplam Sayısı	56

Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

3.6.6. Muzaaf Filler Kitabı

Bu bölümde Kaşgarlı doğrudan kelimelere geçmeden önce, bir uyarı ve açıklamada bulunarak başlamıştır. Kaşgarlının vermiş olduğu Muzaaf fille ilgili bilgiler özetle aşağıdaki gibidir:

- Türkçede doğrudan doğruya Muzaaf olan kelime azdır.
- Filler kelimenin kendisinden olan ت harfi bulunduğu ve mâzî alameti olan د harfi geldiği zaman muzaaf olur. Harfte şedde böylece meydana gelir.
- Muzâri ve masdarda د harfi düştüğü için muzaaflık yoktur.

Kaşgarlının vermiş olduğu bu bilgiler Türkçenin Arapçayla olan farkını belirten yönlerinden biridir.

İkili Muzaaf ayırmda Kaşgarlı, تَتَّى - tuttı- yara zonkladı, كَكْدَى - kiki- bile, örneğindeki gibi tekrar harfli filleri vermiştir. Bu örneklerden görüldüğü üzere kaşgarlı (t ve d) harfleriyle biten kelimeleri Muzaaf filler bölümüne dahil etmiştir, çünkü maddeler bilinen geçmiş zaman sıygasında verilmiştir, kelimenin sonundaki (t) harfi ile geçmiş zaman ekinin başındaki (t) harfi yazara göre aynı harftir, bundan sebep bu kelime Muzaaf fillere aittir. (d) harfi ile biten kelimelerde ise, bilinen geçmiş zaman sıygasında benzeşme yoluyla (t) harfine dönüştüğü için iki (t) harfi ile de muzaaf ayırma girmektedir⁴⁸⁴.

Menkûs kelimesi, Arapça sarf ilminde son harfi (ye) olan, (ye)de önceki harfinin harekesi kesra olan isimler için kullanılmaktadır. Kaşgarlı eserinde Menkûs ile ayrımlar yapmış olup, sadece isim kitaplarında değil, fiil kitaplarında da kullanmıştır.

⁴⁸⁴ Ahmet B. Ercilasun, Ziya Akkoyunlu, a g e, s. İi.

Bu bölümde de Kaşgarlı (Bu Ayrımdan Menkûs Olanlar) başlığı altında, (بَيُّتِي bayutti-tangri beni zenginletti) örneğindeki gibi, Menkûs'un özelliği olan son harfi (ye), sondan ikinci harfinin kesre olmasına dikkat ederek kelimeleri sınıflandırdığını görmek mümkündür. Ancak, yukarda bahsedildiği gibi Arapçada isimlerde kullanılan terim, *Dîvânü Lugâti 't-Türk*'te fiil babında da kullanılmıştır.

Kaşgarlı Mahmud, Fiiller Kitabı'nı ikili, üçlü ve dördü olmak üzere üç gruba ayırmıştır. Müellif, özellikle üç harfli muzaaf fiilleri işlerken, "Bu ayrımdan misal olanlar" başlığı altında yeni bir sınıflandırma yapmış; bazı ikili ayırım kelimelerini üçlü ayırım içerisine dâhil etmiştir. Kaşgarlı'nın bu tür yer değişimleri ve başlık içi kaydırmaları, eser boyunca tekrarlayan bir sınıflama yöntemi olarak dikkat çekmektedir.

Fiilleri Muzaaf Kitabı içerisinde incelerken Kaşgarlı, kelimeleri "Misal", "Gunneli" gibi alt başlıklar altında toplamıştır. Bu tür terimlerin açıklamaları, çalışmanın üçüncü bölümünde yer alan "Kaşgarlı'nın Başlıklarda Kullandığı Arapça Kavramlar" başlığı altında ayrıntılı biçimde verilmiştir. Bu nedenle, burada yalnızca Muzaaf başlığı altındaki kelimeler temel alınarak kısa ve sınırlı bir analiz yapılmıştır.

Kaşgarlı, dördü fiiller bölümünde ise, "Her Harekesiyle Harfinin Şeddesiyle فَعْلُودَى Ayrımı" başlığını kullanarak vezin kalıbına yer vermiştir. Ancak bunun dışındaki diğer ayrımlarda vezin sistemi kullanılmamıştır. Bu durum, söz konusu ayırımın istisnai bir gramer vurgusu taşıdığını göstermektedir.

Muzaaf Fiiller Ayrımı altında yer alan kelimeler, Besim Atalay'ın tercüme nüshasında sunduğu başlıklara göre türlerine ayrılarak hem tek tek hem de toplam olarak aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Tablo 3.6: Muzaaf Olan Fiiller kitabı

Muzaaf Olan Fiiller Kitabı	
İki Harfliler Ayrımı	20
Üçlü Ayrımlar	
Her Harekesiyle Ortası Harekeli Bulunan فَعْلُودَى Ayrımı	82

Bu Ayrımdan Misal Olanlar	6
Bu Ayrımdan Misal Olanlar	14
Bu Ayrımdan Menkûs Olanlar	3
Bu Ayrımdan Gunneli Olanlar	3
Bu Ayrımdan Misal Olanlar	2
Dörtlüler Ayrımı	
Her Harekesiyle ۛ Harfinin Şeddesiyle فَعْلٌ أَدَى Ayrımı	111
Gerçekten Muzaaf Olanlardan Bazıları	4
Muzaafın Başka Bir Çeşidi	2
Bu Ayrımdan Misal Olanlar	26
Bunun Başka Bir Türüsü	1
Bu Ayrımdan Menkûs Olanlar	4
Bu Ayrımdan Gunneli Olanlar	10
Bu Ayrımdan Misal Olanlar	3
Muzaaf Olan Fiiller Kitabındaki Kelimelerin Toplam Sayısı	291

Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

3.6.7. Baş Tarafında Harfi İlet Bulunan Misal İsimler Kitabı

Arapçada “misal” terimi, sarf ilminde ilk harfi illetli harf (elif, vav, yâ) ile başlayan fiiller için kullanılmaktadır. Örneğin, وِجِدَ (vecede) fiili, ilk harfi illetli olan vav (و) harfiyle başladığı için misal fiil sınıfına dâhildir.

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te “misal” terimini hem başlıklarda hem de alt başlıklarda sıklıkla kullanmıştır. Önceki kitaplarda, kelimelerin yapısına göre

oluşturduğu alt başlıklarda “bu ayırmadan misal olanlar” ifadesini çokça tercih etmiştir. Bununla birlikte, Misal İsimler Kitabı ve Misal Fiiller Kitabı başlıkları altında illetli harflerle başlayan kelimeleri topladığı iki ayrı büyük bölüm oluşturmuştur. Bu yönüyle Kaşgarlı, “misal” terimini, Arapça sarf ilmindeki anlamıyla uyumlu şekilde kullanmış; illetli harflerle başlayan kelimeleri işaret etmek amacıyla tercih etmiştir.

Dikkat çekici bir diğer husus ise, Arap sarf geleneğinde “misal” teriminin yalnızca fiiller için kullanılıyor olmasına karşın, Kaşgarlı’nın bu terimi isimler için de kullanmasıdır. Bu durum, onun hem Arap dilbiliminden etkilendiğini hem de Türkçeye özgü sınıflandırmalar geliştirme konusunda özgün bir tutum benimsediğini göstermektedir.

Misalden İsimler Kitabı, Kaşgarlı’nın diğer bölümlerde olduğu gibi besmele ile başlattığı bir bölümdür. Her ne kadar başta “Baş tarafında illetli harf bulunan” ifadesini kullanmış olsa da burada ağırlıklı olarak “ye (ي)” harfiyle başlayan kelimelere yer verdiği görülmektedir.

Kaşgarlı, ikili ayrımı tamamladıktan sonra üçlü ayrımlara geçerken doğrudan “Üç Harfliler” başlığını kullanmamış, bunun yerine “Ortası sâkin olan فِعْلٍ، فُعْلٍ، فَعْلٍ ayrımı” başlığını tercih etmiştir. Ardından da dört harflilere geçmeden, üç harfli kelimelerin tamamlandığını belirtmiştir. Bu durum, Kaşgarlı’nın kendisinin ya da müstensihinin “Üç Harfliler” başlığını atlamış olabileceği ihtimalini doğurmaktadır. Bu nedenle ilgili başlık, çalışmada araştırmacı tarafından eklenmiş; analizlere bu eksikliği gidererek devam edilmiştir⁴⁸⁵.

Kaşgarlı, Başında Harf-i İlet Bulunan Misal İsimler Kitabı’nı ikili, üçlü, dördü, beşli ve altılı olmak üzere toplam beş ayrı gruba ayırmıştır. Altılı ayırmada ise yalnızca iki örnek kelime vermekle yetinmiştir.

⁴⁸⁵ Besim Atalay, a g e, cilt-3, s.86.

Bu bölümdeki kelimelerin sayısı, Kaşgarlı'nın başlıklarına göre ayrı ayrı ve toplam olarak aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Tablo 3.7: Başında Harfi İlet Bulunan, Misal İsimler Kitabındaki Kelimelerin Sayısı

Başında Harfi İlet Bulunan, Misal İsimler Kitabındaki Kelimelerin Sayısı	
İki Harfliler	20
Üç Harfliler	
Ortası Sakin Olan فَعْلٍ، فُعْلٍ، فَعْلٍ Ayrımı	7
Ortası Harekeli Olan فَعِلٍ، فُعِلٍ، فَعِلٍ Ayrımı	95
Bunun Başka Bir Çeşidi	3
Sonunda Sesli Harfi İlet Bulunduranlar	19
Bu Ayrımın Bir Başka Türüsü	3
فَعْلٍ Ayrımı	1
فَوْعِلٍ Ayrımı	3
Her Harekesiyle فَعَالٍ Ayrımı	18
Ortası Sakin Olarak فَعْلَى Ayrımı	32
Bu Ayrımdan MATVİ Olan	1
Her Harekesiyle فَعَالَى Ayrımı	11
Her Harekesiyle فَعْلَانُ Ayrımı	8
فَعْيَلَانُ Ayrımı	3
فَعْنَى Ayrımı	1
Dört Harfliler Ayrımı	

Her Harekesiyle فَغَلَّ ve فَغَلَّيْ Ayrımı	53
Bu Ayrımın Başka Bir Çeşidi	1
فَعَالِلْ Ayrımı	4
فَعَلُّو Ayrımı	2
Beşliler Ayrımı	
Her Harekesiyle فَعَلَّلِ Ayrımı	35
Her Harekesiyle فَعَلَّلَانِ Ayrımı	21
Bu Ayrımdan Matvi Olan	2
Her Harekesiyle فَعَلَّلْ Ayrımı	4
Bu Ayrımdan Bir Başka Türüsü	2
Altı Harfliler Ayrımı	2
Başında Harfi İlet Bulunan, Misal İsimler Kitabındaki Kelimelerin Toplam Sayısı	351

Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

3.6.8. Başında Harfi İlet Bulunan Fiiller Kitabı

Kaşgarlı Mahmud, bu bölüme her ne kadar “Başında Harf-i İlet Bulunan” başlığını vermiş olsa da yer alan kelimelerin tamamı, isimler kitabında olduğu gibi, yalnızca “yâ (ي)” harfiyle başlayan kelimelerden oluşmaktadır. Bu durum, başlığın kapsamıyla içerik arasında daraltılmış bir uygulamanın olduğunu göstermektedir.

Kaşgarlı, eserindeki fiil bölümlerinde genel olarak her fiilin muzâri ve masdar formlarını açıklama içerisinde vermeye özen göstermiştir. Ancak bazı fiillerde, bu formların eksik bırakıldığı görülmektedir. Bu eksikliklerin Kaşgarlı'nın kendisi ya da müstensih tarafından sehven atlandığı düşünülmektedir. Bu tür eksik örneklerden biri, Bu Kitabın Sonu Harf-i İletli Olanlardan ayrımında yer alan يَمَادِي (yamādī) fiilidir. Bu

fiilin açıklamasından sonra ne muzâri ne de masdar formuna yer verilmiştir. Besim Atalay, çevirisinde bu eksikliği fark ederek şu ifadeyi eklemiştir: “Başkası da böyledir: ⁴⁸⁶يَمَار – يَمَامَق

Kaşgarlı, bu bölümü de önceki fiil kitaplarında olduğu gibi ikili, üçlü, dördü, beşli ve altılı olmak üzere toplam beş ayrıma ayırmıştır. Ancak diğer fiil bölümleriyle karşılaştırıldığında, bu bölümde kural ve kaidelere nispeten daha az yer verilmiştir. Sadece birkaç kelimenin açıklamasında şiir ve beyit kullanılmış; kelime açıklamaları genellikle kısa, doğrudan ve yalın ifadelerle sunulmuştur.

Bu bölümde yer alan kelimelerin sayısı, Kaşgarlı'nın başlıklarına göre ayrı ayrı ve toplam olarak aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Tablo 3.8: Başında Harfi İlet Bulunan fiiller kitabındaki kelimelerin sayısı

Başında Harfi İlet Bulunan Fiiller Kitabındaki Kelimelerin Sayısı	
İki Harfliler	24
Bu ayırmadan başka bir türüsü	2
Üç harfliler	
Her harekesiyle ortası harekeli bulunan فَعْلَى ayrımı	65
Bu ayrımın Muzaafi	18
Bu ayırmadan başka bir çeşiti	1
Sonu harfi illetli olanalardan	20
Dördü ayrımlar	
Her türlü harekesiyle ortası sâin olan فَعْلَى ayrımı	31
Bu ayrımın başka türüsü	35

⁴⁸⁶ Besim Atalay, a g e, cilt-3, s.91.

Bu ayrımın başka bir türlü	18
Beşli ayrımlar	
فَعْلُعْدِي ayrımı	15
Bu ayırmadan altılılar	8
Başında Harfi İlet Bulunan Fiiller Kitabındaki Kelimelerin Toplam Sayısı	237

Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

3.6.9. Üçlüler İsim Kitabı

Kaşgarlı bu Kitabı diğer Kitablardaki gibi ikili ayrımla başlamıştır. Dikkat çeken noktalardan biri ise, kitabın başlığının üçlüler olmasına rağmen, iki harflilerden başlamasıdır. Kaşgarlının böyle yapmasının nedeni önceki çalışmalarda farklı yorumlanmıştır;

Bu çalışmaya ana kaynak olarak kullanılan *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün ilk Türkçe tercümesinin sahibi Besim Atalay, iki harfliler ayrımındaki kelimelerin iki türlü yazıldığını, تاه\جوه\ماه\ياه\كاه gibi kelimeler yazıldığında üç harfli olduğunu, dolayısıyla bu kelimeler üç harfliler kitabına ait olabildiğini, ancak, Kaşgarlının bu kelimeleri كه\يه\ج\ه gibi okunur demesinden yola çıkarak bu kelimeler iki harfli ayrımına koyduğunu, dolayısıyla Kaşgarlının bu kelimeler yazılışta üç harfli, okunuşta iki harfli demek istediğini ifade etmiştir⁴⁸⁷.

Farabının “Dîvânu'l- edeb” adlı eserinde, üçlüler terimi ortasında med veya lîn harfleri bulunan kelimeler için kullanılmıştır, küfe mektebinde bunun karşılığı “ecwef”tir⁴⁸⁸. Bundan yola çıkarak incelendiğinde, Üçlüler ayrımında Kaşgarlının topladığı kelimelerin hepsinin ortasında med veya lîn harfleri bulunmaktadır. Bu sebeple üçlüler ismini vermiş olabilir tahminini yürütmek de mümkündür.

⁴⁸⁷ Besim Atalay, a g e, c-3, s.117.

⁴⁸⁸ Ermers, Robert, *Arabic Grammars of Turkic*, Leiden- Boston- Köln 1999, s.19.

Kaşgarlı önceki bölümlerde ortası med veya Lin harfi olan kelimeler için Menkûs terimini de kullanmış ve Kural başlığında kelimelerin telaffuzundan ortasındaki yumuşak harflerin düşmesiyle kelimenin iki harfli olduğunu, ancak yazılışta üç harfli şeklinde kaldığını, bunun bütün Menkûs isim ve fiillerde geçerli olduğunu ifade eder. Böyle yaparak Arap dilindeki Lîn harflerinin kelime telaffuzundaki düşmesi ile karşılaştırma yapar, Türk dilinin Arap dili ile yan yana yürüdüğünü, bu kuralların Arapçada sadece fiillerde geçerli iken, Türkçede isimlerde de geçerli olduğunu, dolayısıyla Türkçenin daha geniş olduğuna vurgu yapar⁴⁸⁹.

Üçlüler isim kitabı bittiğinde Kaşgarlı (Menkûstan İsimler Kitabı bitti), fiil kitabı başlamadan önce ise (Burası Menkûstan Fiillerin Kitabı) ibaresini kullanmaktadır. Yukardaki farklı yorumlar, Kaşgarlı'nın vermiş olduğu kaide ve kullandığı terimlerden yola çıkarak, Kaşgarlı'nın Üçlüler kelimesini Menkûs terimi ile aynı anlamda kullandığını söylemek mümkündür.

Bu bölümde (Bu ayırmadan Matvi olan) başlığında bir ayırım açılmıştır. Matvi kelimesi Kaşgarlı'nın çok sık kullandığı terimlerden değildir. Bu başlık altında da ortası illetli harflerden (و) olup, son harfi (ي) olan kelimeleri vermiştir.

Bu bölümü Kaşgarlı ikili, üçlü, dördü, beşli, altılı olarak beş ayrıma ayırmış olup, altı harflilerde sadece iki kelime vermiştir. Bu bölümdeki kelimelerin sayısı başlıklarıyla birlikte aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

Tablo 3.9: Üçlüler İsim Kitabındaki Kelimelerin Sayısı

Üçlüler İsim Kitabındaki Kelimelerin Sayısı	
İki Harfliler Ayrımı	4
Bu Ayırmadan Misal Olan	1
Ortası Sakin, Her Harekesiyle فُعْلٍ، فَعْلٍ، فُعْلٍ Ayrımı	166
Bu Ayırmadan Matvi Olan	11

⁴⁸⁹ Kaşgarlı Mahmud, a g e, yazma nüshası, s.515-516.

Bu Ayrımdan Misal Olan	26
وLı Kelimelerden Başı Ve Ortası Harekeli Olan فَعْلٌ Ayrımı	88
Sonu Harfi İletli Olan	6
Bu Ayrımdan Misal Olan, Baş Tarafında Harfi İlet Bulunan	16
Bu Ayrımdan Başka Bir çeşit	1
وLı Olarak فَعْلٌ Kökü Üzerine Gelen Kelimelerden	19
Bu Ayrımdan ى Harfiyle Gelen	30
Bu Ayrımdan Matvi Olan	5
Bu Ayrımdan Başka Bir Türüsü	1
Ziyadeli Ayrımlar	
فَاعِلٍ Ayrımı	3
فَعَالٍ Ayrımı	7
فَعْلَى Ayrımı	6
فَعَالُوا Ayrımı	8
Bu Ayrımdan Misal Olanlar	3
فَعْلَانٌ Ayrımı	2
Her Harekesiyle فَيَعْلُ Ayrımı	12
Her Harekesiyle فَعَالَانٌ Ayrımı	4
Bu Ayrımdan Misal Olan	1
Beşli Ayrımlar	

Her Harekesiyle فَعْلَعِلِ Ayrımı	4
Ortası Sakin Olan	4
Bu Ayrımdan Başka Türüsü	1
Bu Ayrımdan Altı Harfliler	2
Üçlüler İsim Kitabındaki Kelimelerin Toplam Sayısı	431

Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

3.6.10. Menkûstan Fiiler Kitabı

Menkûs Fiiller Kitabı, Kaşgarlı Mahmud'un genel üslubuna uygun olarak iki harfli fiillerle başlamış ve tüm fiillerin açıklamalarının ardından, ilgili fiillerin muzâri ve masdar formlarını da belirtmiştir. İki harfliler ayrımında yer alan kelimeler incelendiğinde, bu kelimelerin kök yapısında aslî harf sayısının ikiden fazla olduğu, ancak illetli harfler ile mâzî harflerinden olan “d/t” harfleri çıkarıldığında geriye kalan iki kök harfe dayalı bir tasnif yapıldığı anlaşılmaktadır.

Bu bölümde Kaşgarlı, diğer bölümlerden farklı olarak “Asıl Üzerine Gelenlerden” başlığı altında yeni bir ayırım yapmış ve burada beş harfli fiilleri toplamıştır.

Bölümün sonunda ise Kaşgarlı, bu bölümde detaylı gramer kurallarına yer vermemiş; bunun yerine “sahih fiiller kitabında” belirtilmiş olan kaide ve kuralların bu bölümdeki fiiller için de geçerli olduğunu ifade ederek bölümü sonlandırmıştır.

Bu kitapta Kaşgarlı, fiilleri toplam beş ayrı gruba ayırmıştır: İkili, Üçlü, Dörtlü, Beşli (Asıl Üzerine Gelenler), Altılı. Altılı fiil grubunda yalnızca beş kelime yer almaktadır.

Diğer ayrımlara ait fiil sayıları, Kaşgarlı'nın eserinde kullandığı başlıklarla birlikte aşağıdaki tabloda sunulmaktadır:

Tablo 3.10: Menkûstan Fiiller kitabındaki kelimelerin sayısı

Menkûstan Fiiller Kitabındaki Kelimelerin Sayısı

İki harfliler	25
Bu ayırmadan misla olanlar	4
Her türlü harekesiyle فَعْلُدَى ayrımı	28
Bu ayırmadan misla olanlar	2
Dörtlüler ayrımı	
Her harekesiyle فَعْلُدَى ayrımı	19
Bu ayırımın başka bir türüsü	3
Asıl üzerine gelenlerden	3
Bu ayırımın başka bir türüsü	17
Bu ayırmadan Misal olan	4
Bu ayırmadan altılı olanlardan	5
Menkûstan Fiiller Kitabındaki Kelimelerin Toplam Sayısı	110

Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

3.6.11. Dörtlülerlerden İsim Kitabı

Kaşgarlı Mahmud, bu kitabın başlığını her ne kadar “Dörtlüler” olarak belirtmiş olsa da kelimeleri sıralarken iki harfli kelimelerle başlamıştır. Bu durum, Kaşgarlı’nın “dörtlüler” terimini yalnızca harf sayısına dayalı bir sınıflandırma için değil, farklı bir anlam çerçevesinde kullandığını düşündürmektedir. Nitekim Ermers, 1999 yılında yaptığı çalışmada, Fârâbî’nin “Dîvânu’l-Edeb” adlı eserinde “dörtlüler” terimini, sonunda elif, vav veya yâ harfi bulunan kelimeler için kullandığını belirtmiş; Kaşgarlı’nın da benzer bir kullanım benimsediğini ifade etmiştir⁴⁹⁰. Türk dil bilgisinde

⁴⁹⁰ Ermers, Robert, *Arabic Grammars Of Turkic, Leiden- Boston- Köln* 1999, S.19.

de “dörtlüler” terimi, genellikle ünlü harf ya da yâ harfi ile biten kelimeleri tanımlamak için kullanılmaktadır⁴⁹¹.

Bu kitapta Kaşgarlı, ikili, beşli ve altılı ayrımları açık biçimde ifade etmiş; üçlüler ve dörtlüler ayrımına ise, vezin değişikliği yaparak geçiş sağlamıştır. فَعْلٌ، فَعْلٌ، فَعْلٌ vezinleriyle üçlü fiillere geçilmiş; ardından فَعْلَانٌ vezniyle dörtlü fiillere geçiş yapılmıştır. Beşli ayrım önceki bölümlere kıyasla daha az sayıda kelime içermekte olup, bu bölümde 5 kelime, altılı ayırmada ise 8 kelime yer almaktadır.

Diğer ayrımlarda yer alan kelimeler ve bunlara ilişkin sayılar, Kaşgarlı Mahmud’un kullandığı başlıklarla birlikte aşağıdaki tabloda ayrıntılı biçimde sunulmuştur:

Tablo 3.11: Dörtlüler İsim Kitabındaki Kelimelerin Sayısı

Dörtlüler İsim Kitabındaki Kelimelerin Sayısı	
İki Harfli İsimler	35
Bu Ayrımdan Misal Olan	6
Her Harekesiyle Ortası Harekeli Bulunan فَعْلٌ، فَعْلٌ، فَعْلٌ Ayrımı	146
Her Harekesiyle فاعِلٌ Ayrımı	10
Her Harekesiyle فَعَالٌ Ayrımı	3
Her Harekesiyle فَعْلَى Ayrımı	2
Her Harekesiyle فَعْلَانٌ Ayrımı	17
Beşliler Ayrımı	5
Bu Ayrımdan Altılı Olanlar	5
فَعْوَالَى Ayrımı	2
فَعْلَانٌ Ayrımı	1

⁴⁹¹ Ahmet B. Ercilasun, Ziya Akkoyunlu, A G E, S.Iv.

Dörtlüler İsim Kitabındaki Kelimelerin Toplam Sayısı	232

Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

3.6.12. Dörtlüler Fiil Kitabı

Dörtlüler Fiil Kitabı, ikili kelimelerle başlamış olup, bu bölümde Kaşgarlı Mahmud, sonu tamamen "ye" (ي) harfiyle biten fiilleri bir araya getirmiştir. Üçlü fiillerin ayrımına ise فَعْلَىٰ vezniyle geçilmiştir. Dört ve beş harfli fiiller, iki farklı vezin ölçüsü altında sınıflandırılmıştır. Bu kitapta altılı fiillere dair herhangi bir örnek yer almamaktadır.

Kitabın sonunda Kaşgarlı Mahmud, eserini yalnızca bir sözlük olmaktan çıkarıp bir dil bilgisi kaynağına dönüştüren en önemli bölümlerden birine yer vermiştir. Fiil kitaplarının ardından getirdiği kaide ve kural açıklamaları, eserin dilbilimsel niteliğini pekiştirmektedir. Bu kısımda, isimden fiil türetme kuralları detaylandırılmış; her isimden fiil türetilemeyeceği ve dört harfli fiillerde iki sakinin art arda gelemeyeceği açıkça ifade edilmiştir.

Bu kitap, toplamda dört ayrıma sahiptir. Dörtlüler Fiil Kitabı'nda yer alan fiillerin sayısı, Kaşgarlı Mahmud'un kullandığı başlıklar doğrultusunda aşağıdaki tabloda sunulmaktadır:

Tablo 3.12: Dörtlüler Fiil Kitabındaki Kelimelerin Sayısı

Dörtlüler Fiil Kitabındaki Kelimelerin Sayısı	
İki Harfliler Ayrımı	10
Bu Ayrımın Başka Bir Çeşidi	1
Bu Ayrımın Başka Bir Çeşidi	7
Bu Ayrımın Başka Bir Çeşidi	2
Üçlüler Ayrımı	

Ortası Üç Hareke ile Harekelenmiş فَعْلُدِي Ölçüsü Üzerine	106
Bu Ayrımın Başka Bir çeşidi	2
Dörtlü Ayrımlar	
Her Harekesiyle Ortası Sakin Olan فَعْلُدِي Ayrımı	140
Bu Ayrımdan Misal Olan	38
Bu Ayrımdan Mnekus Olan	4
Her Harekesiyle فَعْلَادِي فَعْلَادِي فَعْلَادِي Ayrımı	23
Bu Ayrımdan Misal Olan	3
Bu Ayrımdan Menkûs Olan	3
Beşli Ayrımlar	
Her Türlü Harekesi ile عI Harekeli Olan فَعْلُعَادِي Ayrımı	68
Bu Ayrımdan Misal Olan	7
Her Harekesiyle فَعْلُعَادِي Ayrımı	9
Bu Ayrımın Başka Bir Türlüsü	12
Dörtlüler Fiil Kitabındaki Kelimelerin Toplam Sayısı	435

Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

3.6.13. Gunneliler İsim Kitabı

Kaşgarlı Mahmud bu kitaba, önceki bölümlerden farklı olarak özgün bir yöntemle giriş yapmıştır. Kelimelere doğrudan geçmeden önce, “Mahmud der ki” ifadesiyle başlayan açıklayıcı bir paragraf kaleme almıştır. Bu paragrafta, gunneli harfleri iki gruba ayırmıştır: **ك** ve **ج** ile başlayan gunneler. Kaşgarlı, bu iki harf grubunun her birinin de iki kola ayrıldığını, bu gunneli harflerin bazen kelimenin ortasında, bazen de kelimenin sonunda yer aldığını ifade etmiştir.

Bu genel açıklamaların ardından, ikili ayrımlara geçerek kelime dizimine başlamıştır. Üç harfliler ayrımı, dört alt başlık altında tasnif edilmiştir: önce **ك**'li gunneli kelimelere, ardından ise **ج**'li gunneli kelimelere yer verilmiştir. Bu kelimeler

sıralanırken, önce ortasında gunneli harf bulunanlar, ardından sonunda gunneli harf bulunanlar düzenli biçimde sunulmuştur.

Kaşgarlı Mahmud bu kitapta kelimeleri ikili, üçlü, dördü, beşli ve altılı olmak üzere beş ayrıma ayırmıştır. Ancak, altılı ayırımı yalnızca bir kelimeye yer vermiştir.

Diğer ayrımlarda yer alan kelimelerin sayısı, Kaşgarlı'nın kullandığı özgün başlıklarla birlikte aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 3.13: Gunneliler İsim Kitabındaki kelimelerin sayısı

Gunneliler (Kendisinde Geniz Sesleri Bulunanlar) İsim Kitabındaki Kelimelerin Sayısı	
İki Harfli İsimler Ayrımı	34
Bu Ayrımdan Misal Olan	6
Üç Harfliler Ayrımı	
Her Harekesiyle فَعْلٍ فَعْلٍ فَعْلٍ Ayrımı	32
Bu Ayrımdan Muzaaf Olan	4
Dört Harfliler	5
Bu Ayrımdan Matvi Olan	3
Sonu Gunneli Olan	22
Bu Ayrımdan Misal Olan	7
جLi Gunneliler	9
Bu Ayrımdan Misal Olan	2
Dört Harfliler	3
Bu Ayrımdan Misal Olan	1

فَعَالٍ ayrımı	5
Bu ayrımdan Misal olan	3
Her Harekesiyle فَعْلَى Ayrımı	15
Bu Ayrımdan Misal Olan	4
فَعَالُوا Ayrımı	1
Bu Ayrımdan Misal Olan	1
Dört Harfliler Ayrımı	
Her Harekesiyle فَعْلَلٍ, فَعْلَلٍ Ayrımı	20
Bu Ayrımdan Misal Olan	8
Bu Ayrımdan Gunneliler	9
Bu Ayrımdan Menkûs Olan	1
Bu Ayrımdan جLi Gunneliler	3
Bu Ayrımdan Misal Olan	2
فَعَالُوا Ayrımı	3
Bu Ayrımdan Misal Olan	1
Bu Ayrımdan Beşli Olan	
Her Harekesiyle فَعْنَلَلٍ Ayrımı	2
Sonu Gunneli Olan	2
Bu Ayrımdan Misal Olan	1
Bu Ayrımın Başka Bir Türüsü	3

Bu Ayrımdan Altılılar	1
Gunneliler (Kendisinde Geniz Sesleri Bulunanlar) İsim Kitabındaki Kelimelerin Toplam Sayısı	213

Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

3.6.14. Gunnelilerden Fiil Kitabı

Kaşgarlı Mahmud bu bölümde, kelimeleri ikili, üçlü, dördü ve beşli ayrımlar şeklinde açık biçimde tasnif etmiş olsa da altılı ayrımı doğrudan bir başlıkla ifade edilmemiştir. Ancak, “Dört Harflilerden Muzaaf Olan” başlığı altında yer alan bazı fiillerin, yapı bakımından altı harfli olduğu gözlemlenmektedir. Bu ayrımda yalnızca iki kelime yer almakta olup, bu kelimelerde tekrar eden harflerin arasında başka bir harf bulunduğu için altılı yapıda oldukları kabul edilebilir. Buna rağmen Kaşgarlı, bu tür kelimeleri ayrı bir altılı ayırım altında toplamamış, doğrudan mevcut başlık içerisinde değerlendirmiştir.

Bu kitabın, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'teki diğer fiil kitaplarından en önemli farkı, herhangi bir kaide ya da dil bilgisel kural içermemesidir. Kaşgarlı, bu bölümde yalnızca kelimelere ve kısa açıklamalara yer vermiş, gramer kurallarına dair herhangi bir beyan sunmamıştır. Bu yönüyle söz konusu kitap, eser içerisindeki en kısa kapsamlı fiil kitaplarından biri olarak değerlendirilmektedir.

Aşağıda, Kaşgarlı Mahmud'un bu bölümde kelimeleri dizerken kullandığı başlıklarla birlikte, her başlık altında yer alan kelime sayıları ayrı ayrı ve toplam hâlde sunulmaktadır:

Tablo 3.14: Gunnelilerden Fiil Kitabındaki Kelimelerin Sayısı

Gunnelilerden Fiil Kitabındaki Kelimelerin Sayısı	
İki Harfliler ayrımı	5
Bu ayrımdan misal olan	1

Üçlüler ayrımı	
Her harekesiyle ortası sakin olan فَعْلُدَى ayrımı	19
Muzaaf	3
Dört harfliler	2
Bu ayırmadan lefif olan	1
Dörtlüler ayrımı	
Her harekesiyle فَعْلُدَى ayrımı	9
Bu ayırmadan başka bir çeşit	4
Bu ayırmadan misal olan	2
Her harekesiyle فَعْلَادَى ayrımı	12
Bu ayırmadan misal olan	2
Her harekesiyle فَعْلِيلَادَى ayrımı	6
Bu ayırmadan Misal olan	1
Bu ayırmadan başka bir çeşit	1
Bu ayırmadan beş harfliler	7
Bu ayırmadan dört harfliler	6
Bu ayırmadan beşliler	3
Bu ayırmadan misal olan	3
Dört harflilerden muzaaf olan	2
Gunnelilerden Fiil Kitabındaki Kelimelerin Toplam Sayısı	89

Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

3.6.15. İki Sakin Bir Arada Toplanması Kitabı

Sözlük anlamı itibarıyla “dinmek, durmak, kımıldamamak, huzur, ruhî rahatlık, sakinlik” gibi anlamlar taşıyan “sâkin” kelimesi, Arap grameri ve tecvid ilminde ise bir harfin harekesiz hâlini ifade etmektedir. Harekesi bulunmayan harf “sâkin harf” olarak adlandırılmakta ve üzerine küçük yuvarlak bir işaret (sükûn) konulmaktadır⁴⁹².

Dîvânü Lugâti't-Türk'te ise sâkin kelimesi, özellikle başlıklarda sıkça kullanılmış; Kaşgarlı Mahmud bu terimi, Arap dilindeki teknik anlamıyla kullanmıştır. Örneğin, “Ortası sâkin, her harekesiyle فُعِلَ، فُعِلَ، فُعِلَ ayrımı” gibi başlıklarda bu kavrama yer vererek kelimelerin bünyesindeki harekesiz harfleri işaret etmiştir. İncelenen bu bölümde ise aynı hecede iki sâkin harfin bir araya geldiği kelimeleri bir arada toplayarak bu başlığı kullanmıştır.

Önceki bölümlerde Kaşgarlı kelimeleri isim ve fiil olarak iki ana sınıfa ayırmışken, bu bölümde bu ayrımı gözetmeksizin isim ve fiilleri birlikte, tek bir başlık altında toplamıştır. Söz konusu bölümü, “sâlim ayrımı”, “Menkûs olanlar”, “misal”, “muzaaf”, “dörtlüler”, “cîm’li gunneliler” gibi alt başlıklara ayırmış, her alt başlıkta da isim ve fiilleri ayrı ayrı sınıflandırmıştır.

İlk ayırım, diğer bölümlerden farklı olarak “isimler ayrımı” başlığı altında sunulmuştur. Bu kısımda, örneğin “Türkmen” kelimesinin açıklamasında, Türkmenlerin Oğuzlardan türediğini ve Türkmen adının verilme nedenlerini uzun bir anlatımla izah etmiştir. Kaşgarlı'nın yalnızca bir kelimenin açıklaması bağlamında sunduğu bu bilgiler, Türkmenlerin tarihî kökeni ve boy yapıları hakkında oldukça kıymetli detaylar sunmaktadır.

Bölümün sonunda Kaşgarlı, “Bu ayırımdan fiil” başlığı altında tek bir fiilin açıklamasını vererek bölümü sonlandırmıştır. Bunu takiben “Hüseyin oğlu Mahmud der ki” ifadesiyle başlayan açıklamasında, Türk dilindeki kelimeleri toplamak, kurallarını ve usullerini bildirmek, ölçülerini açıklamak ve bölümlerini sıralamak hususunda kitabın başında verdiği sözü yerine getirdiğini ifade etmiştir. Ardından ise kitabı, geleneksel olarak Tanrı'ya hamd ve salavât ile bitirmiştir.

⁴⁹² Abdurrahman Çetin, “Sükûn”, TDV İslam ansiklopedisi 38.cilt, s.50-51, (2010).

Eserin son satırlarında, yazım sürecine dair bilgiler de yer almaktadır. Buna göre, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün yazımına 464 yılı Cemâziyel-Evvel ayı başlarında başlandığı, eserin dört defa tashih edildiği, nihayetinde 466 yılı Cemâziyel-Âhir ayının on ikinci günü tamamlandığı belirtilmektedir.

Tablo 3.15: İki Sakin Bir Arada Toplanması Kitabındaki Kelimelerin Sayısı

İki Sakin Bir Arada Toplanması Kitabındaki Kelimelerin Sayısı	
İsim Kitabı	5
Bu Ayrımın Başka Türüsü	1
Bu ayrımın başka türüsü	9
Bu Ayrımın Altı Harflileri	2
Bu Ayrımdan Fiiller	10
Bu Ayrımdan Dörtlüler	3
Bu Ayrımdan Muzaaf Olan	2
Bu Ayrımdan Fiiller	9
Bu Ayrımdan Dörtlüler	20
Bu Ayrımdan Misal Olan	3
Bu Ayrımdan Muzaaf Olan	1
Bu Ayrımdan Başka Türüsü	2
Son Harfi İletli Olan	4
Bu Ayrımdan Filler	4
Bu Ayrımdan Üçlüler	6

Bu Ayrımdan Dörtlüler	4
Bu Ayrımdan Başka Bir Çeşit	2
Bunun Menkûsu	3
Bunların Dörtlüsü	3
Bu Ayrımdan Fiiller	11
Dört Harfliler	8
Bunun Başka Bir Türüsü	5
Bu Ayrımdan Fiiller	14
Dört Harfliler	4
Bu Ayrımdan چLi Gunne	15
Bu Ayrımdan Fiil	1
İki Sakin Bir Arada Toplanması Kitabındaki Kelimelerin Toplam Sayısı	151

Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

Bu çalışmanın bu bölümünde *Dîvânü Lugâti't-Türk* bütüncül bir yaklaşımla ele alınmış; mukaddime kısmının incelenmesinin ardından, eserin sözlük kısmı yapısal olarak analiz edilmiştir. Bu süreçte Kaşgarlı Mahmud'un eserinde yer verdiği kitap başlıkları tek tek değerlendirilmiş ve her başlık altındaki kelimelerin sayımı ayrı ayrı gerçekleştirilmiştir.

Kaşgarlı Mahmud, eserini sekiz ana kitap hâlinde düzenlemiştir. Bu kitaplardan ilk yedi tanesi, kendi içerisinde isim ve fiil bölümlerine ayrılmış; sekizinci kitap ise isim-fiil ayrımı yapılmaksızın tek bir bütün olarak sunulmuştur. Bu çalışmada, söz konusu başlıklar isim ve fiil olarak ayrı ayrı ele alınmış ve toplamda 15 alt başlık altında

incelenmiştir. Önceki bölümlerde, bu 15 başlığın her birindeki kelime sayıları kendi içerisinde detaylı biçimde verilmiştir.

Aşağıda yer alan tabloda ise, Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eserindeki kelime varlığı, ana kitap başlıkları temelinde toplam sayılarla birlikte sunulmuştur:

Tablo 3.16: Dîvânü Lugâti't-Türk'teki Kelimelerin Sayısı

Dîvânü Lugâti't-Türk'teki Kelimelerin Sayısı	
Baş Tarafında Hemze Bulunan İsimler Kitabı	930
Hemzeli Fiiller Kitabı	616
Salim İsimler Kitabı	1648
Salimden Fiiller Kitabı	1001
Muzaaf İsimler Kitabı	56
Muzaaf Olan Fiiller Kitabı	291
Misal İsimler Kitabı	351
Misal Filler Kitabı	237
Üçlüler İsim Kitabı	431
Üçlüler (Menkûs) Fiil Kitabı	110
Dörtlüler İsim Kitabı	232
Dörtlüler Fiil Kitabı	435
Gunneliler (Kendisinde Geniz Sesi Bulunanlar) İsim Kitabı	213
Gunneliler Fiil Kitabı	89

İki Sakinin Bir Arada Toplanması Kitabı	151
Dîvânü Lugâti't-Türk'teki Kelimelerin Toplam Sayısı	6791

Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

Bu çalışmanın bu bölümünde, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün sözlük kısmı kapsamlı biçimde incelenmiş ve tüm kitap başlıkları altında yer alan kelimeler tek tek sayılarak tespit edilmiştir. Mevcut literatürde, eserdeki kelime sayısına ilişkin farklı bilgiler yer almakta; ancak bu sayıların hangi ölçütlere göre yapıldığı ve hangi yöntemle sayıldığı konusunda açık ve net bilgiler bulunmamaktadır. Dolayısıyla, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün muhteva analizini esas alan bu çalışmada, kelime sayısının netliğe kavuşturulması, dikkate değer ve önemli bir hedef olarak belirlenmiştir.

Bu bağlamda çalışma, Kaşgarlı Mahmud'un yazma nüshası, Besim Atalay'ın Türkçe tercümesi ve 2008 tarihli Uygur Türkçesi çevirisi temel alınarak hazırlanmış; ilgili kitap ve alt ayırım başlıkları da bu üç kaynaktaki orijinal biçimleriyle sunulmuştur. Her bir başlık altında yer alan madde başı kelimeler, bireysel olarak sayılmış; çalışmanın sonunda ise toplam kelime sayısı hesaplanarak eserin genel kelime varlığı ortaya konmuştur. Sayım işlemlerinde yalnızca madde başı olarak geçen kelimeler esas alınmış; kelimelerin açıklamaları içerisinde yer alan ek ya da türev kelimeler sayıya dâhil edilmemiştir.

Bu kapsamda ulaşılan sayısal veriler aşağıda sunulmaktadır:

- *Dîvânü Lugâti't-Türk*'teki toplam kelime sayısı: 6791
- Eserin en hacimli kitabı: Sâlim Kitabı (2649 kelime)
- En az kelime barındıran kitap: İki Sâkinin Bir Arada Toplanması Kitabı (151 kelime)
- En fazla kelime içeren isim kitabı: Sâlim İsimler Kitabı (1648 kelime)
- En az kelime içeren isim kitabı: Muzâaf İsimler Kitabı (56 kelime)
- En fazla kelime içeren fiil kitabı: Sâlim Fiil Kitabı (1001 kelime)
- En az kelime içeren fiil kitabı: Gunneliler Fiil Kitabı (89 kelime)

SONUÇ

Bu çalışma, Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eserinin muhteva ve kavram temelli bir analizini amaçlayan sözlük incelemesidir. Araştırma sürecinde çeşitli müellifler tarafından ortaya konulan kıymetli çalışmalar dikkate alınmış; bunlar ışığında, ilgili dönemin ilmî ve kültürel bağlamı da ele alınmıştır. Bu bölümde, ulaşılan sonuç ve temel bulgular özetlenerek genel bir değerlendirme sunulacaktır.

11. yüzyıl hem İslam hem de Türk tarihi açısından oldukça önemli bir döneme tekabül etmektedir. İslam coğrafyasında hilafet sancağını taşıyan Abbâsîler, bu yüzyılda siyaset, ilim, kültür ve medeniyet alanlarında zirveye ulaşarak bu devri “Altın Çağ” olarak tarihe kaydetmişlerdir. Arapçanın dünya dili hâline geldiği bu dönemde, başkent Bağdat yalnızca siyasî değil, aynı zamanda ilmî bir merkez olmuş; doğudan ve batıdan gelen ilim ehli bu şehirde bir araya gelmiştir. Abbâsîler devrinde devletin yeniden inşa edilen idarî yapısı sayesinde siyasî, askerî ve ilmî alanlarda önemli gelişmeler kaydedilmiş; İslami ilimlerin yanı sıra felsefe, tıp, matematik, tarih, coğrafya ve edebiyat gibi sahalarda da sistemli ilerleme gerçekleşmiştir. Bu çerçevede cami, medrese, kütüphane gibi kurumlar tesis edilmiş, ilimler sınıflandırılarak kurumsallaştırılmış ve düzenli bir şekilde aktarılmıştır.

Türk tarihi açısından bakıldığında ise, Karahanlılar dönemi, kültür, medeniyet ve ilmî üretim bakımından zirveye ulaşan, etkileri günümüze kadar uzanan bir dönüm noktasıdır. Kaşgar merkezli bu medeniyet ortamında kurulan medreselerde nitelikli eğitimler verilmiş ve çağları aşan önemli eserler telif edilmiştir. Karahanlıların İslam'ı kabul etmesi ve yerleşik hayata geçmeleri, ilmî faaliyetlerin sistemli bir şekilde ilerlemesinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Devlet adamlarının ilme ve eğitim kurumlarına verdiği destekle medreseler inşa edilmiş, bu medreseler ülkenin her tarafına inşa edilmiştir.

Tarihî kaynaklar, Semerkand, Buhara, Merginan, Özkent gibi Batı Türkistan şehirlerinin Karahanlılar döneminde cami, medrese, saray, han, yol, köprü ve türbe gibi birçok kültürel inşaatların çokça yapıldığını ve bu şehirlerin dönemin en önemli ilmî merkezleri haline geldiğini kayıt altına almıştır.

Bu bağlamda, *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eser, Karahanlılar döneminin ilmî, siyasî ve kültürel ortamında yazılmış; Türk dilinin kapsamlı bir şekilde tasvir ve tahlil edildiği öncü bir kaynak olarak Abbâsî Halifesi'ne sunulmuştur. Dolayısıyla, eserin yalnızca dilbilimsel değil, tarihî ve sosyo-kültürel bağlamı açısından da büyük bir değerinin olduğu görülmektedir.

Eserin müellifi Mahmud bin el-Hüseyin bin Muhammed el-Kâşgarî, hem yaşadığı dönemin ilmî atmosferini hem de hanedan mensubu olması sebebiyle sahip olduğu eğitim imkânlarını en üst düzeyde kullanmış bir ilim adamıdır. Yaşadığı iç karışıklıklarda siyasî yollar yerine ilim yolunu tercih eden Kaşgarlı Mahmud, Türk boylarını tek tek ziyaret ederek sözlü kültür verilerini toplamış, sözcük, ses ve varyant farklılıklarını derlemiştir.

Her ne kadar *Dîvânu Lugâti't-Türk* yalnızca bir “sözlük” gibi görünse de Kaşgarlı Mahmud’un Arap diline olan hakimiyeti, eserde kullandığı metot ve dilbilimsel yaklaşımlar, bu eseri Türk dil tarihinde eşsiz bir yere taşımıştır. Eser, içeriksel zenginliği, bilimsel tutarlılığı ve metodolojik özgünlüğü ile sadece döneminin değil, tüm Türkoloji çalışmalarının başvuru kaynağı hâline gelmiştir.

Karahanlılar döneminde, Türk dünyasının ilim, kültür ve medeniyet açısından zirveye ulaştığı “altın çağ”da doğan Kaşgarlı Mahmud, Kaşgar’da dünyaya gelmiş; soyu, Karahanlı hanedanı ve özellikle Sultan Satuk Buğra Han’a dayanan seçkin bir aileye mensuptur. Eğitimi yaşadığı dönemin en seçkin medreseleri olan Hamidiyye ve Saciyye medreselerinde almış; burada hanedana mensup ailelerin çocuklarıyla birlikte ilim tahsil etmiştir. Kendisini "Türklerin en güzel konuşanı, en açık anlatanı, akılcı en incesi, soyluca en köklüsü ve en iyi mızrak kullananı" olarak sıfatlandıran Kaşgarlı Mahmud, uzun süren bölge araştırmaları ile Türk boylarını tek tek dolaşmış, onların lehçelerini, ağız yapılarını, söz varlıklarını bizzat yerinde gözlemlemiş ve sistemli bir biçimde derlemiştir. Ulaştığı bu verileri büyük bir titizlikle tasnif ederek, Bağdat'ta Abbasî Halifesi'ne sunduğu *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı çağları aşan eşsiz eserini telif etmiştir.

Kaşgarlı Mahmud’un bu eşsiz eseri, sadece bir sözlük olmanın ötesinde; araştırma yöntemi, ilmi derinliği ve kültürel zenginliğiyle hem döneminin hem de günümüzün bilim dünyasına ışık tutan bir ölümsüz eserdir. Bu yönüyle, ilim talipleri için çok yönlü bir örneklik teşkil etmektedir. İlk olarak, Kaşgarlı'nın ilme karşı duyduğu sınırsız

bağlılık, ilim uğruna katlandığı meşakkatler, usul ve sistemle yürüttüğü araştırmacı tavrı örnek alınması gereken başlıca özelliklerindedir. İkincisi, onun ilmi tevazu ile taşınması, ahlaki faziletiyle ilim ehli olmanın sorumluluğunu birleştirmesi; ilmi üstünlükle değil, hizmetle birleştirmesi açısından dikkate değerdir. Üçüncüsü, çağının gerisinde kalmamakla birlikte, mevcut bilgileri ileriye taşıma ve yeni bilgiler üretme konusundaki iradesi; dördüncüsü ise, mensubu olduğu medeniyetin birikimini geleceğe aktarma noktasındaki hedefi, günümüz araştırmacıları için ilham vericidir.

Dîvânü Lugâti't-Türk, sadece Türkçenin ilk sözlüğü değil; aynı zamanda 11. yüzyılın Türk lehçelerini, ağızlarını, fonetik ve morfolojik yapılarını belgeleyen bir ağızlar sözlüğüdür. Kaşgarlı Mahmud'un kendi gözlemlerine dayalı olarak kaleme aldığı bu eser, Türk dilinin tarihî gelişimini izlemeye imkân veren ilk ve en önemli kaynak olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda halk edebiyatı, mitoloji, tıp, coğrafya, tarih, geleneksel tedavi yöntemleri gibi pek çok alanda veri sunan ansiklopedik bir nitelik taşır. Önceki satırlarda aktardığımız gibi Kaşgarlı Mahmud, söz konusu eserde Türk boylarının dilsel yakınlıklarını, ağız farklılıklarını ve karşılıklı etkileşimlerini mukayeseli bir yöntemle ortaya koymuş; bu yolla hem tarihsel bir dil haritası çizmiş hem de Türkoloji için vazgeçilmez bir referans kaynağı üretmiştir.

Dîvânü Lugâti't-Türk'te esas olarak Karahanlı Türkçesi esas alınmakla birlikte, ikinci olarak Oğuz Türkçesine de önemli ölçüde yer verilmiştir. Kaşgarlı Mahmud'un "Türk şivelerinin en incisi ve zarifi" olarak nitelendirdiği Hakaniye Türkçesi, günümüzde Kaşgar ve çevresinde konuşulan Türk lehçesidir. Oğuz Türkçesi ise, "şivelerin en kolay anlaşılana" olarak tanımlanmakta ve geniş bir edebiyatı meydana getiren bir şive olarak dikkat çekmektedir.

Dîvânü Lugâti't-Türk'ün yazılış amacı ise, müellifin kendi ifadelerinden anlaşılacağı üzere, Türk milletinin yüceliğini ortaya koymak, Türkçenin Arapçadan geri kalmadığını göstermek ve Araplara Türkçeyi öğretmektir. Bu bağlamda, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, Araplara Türkçeyi tanıtmak ve öğretmek amacıyla hazırlanmış bir eser olarak, çift dilli bir sözlük formatında tertip edilmiştir. Eserde madde başları Türkçe, açıklama ve izah kısımları ise Arapça yazılmıştır.

Kaşgarlı Mahmud, eseri tertip ederken Arap yazı sistemini esas almış; Türkçedeki sesleri Arap harf sistemine uygun biçimde ifade edebilmek amacıyla bazı yeni işaretlemelere başvurmuştur. Kısa ve orta uzunluktaki sesler hareketlerle, uzun ünlüler

ise Arapça'daki "elif", "vav" ve "ya" med harfleri ile gösterilmiştir. Arapçada bulunmayan, ancak Türkçede mevcut olan bazı sesleri ise özel işaretlerle ifade ederek, Türkçeye mahsus bir imlâ sistemi geliştirmiş ve Türkçe kelimelerin telaffuz özelliklerini muhafaza etmeyi başarmıştır.

Dîvânü Lugâti't-Türk'ün bulunuşu ile birlikte Türk dili araştırmaları açısından bir dönüm noktası teşkil etmiş; Kaşgarlı Mahmud, bu yönüyle Türk dilinin en eski ve en kapsamlı araştırmacısı unvanını kazanmıştır. Söz konusu eser, yalnızca Türkçenin Arapçayla kıyaslanabilir bir dil olduğunu ortaya koymakla kalmamış, aynı zamanda Türk dili tarihini yeniden yazmaya imkân tanımış; eski Türk dili ve kültürüne dair karanlıkta kalan birçok yönü aydınlatmıştır.

Yapılanma açıdan eser değerlendirildiğinde *Dîvânü Lugâti't-Türk*, iki temel bölümden oluşmaktadır. Eserin giriş kısmı, İslami ilim geleneğine uygun olarak, hamd ve senâ ile başlamaktadır. Ancak Kaşgarlı Mahmud, bu girişin devamında alışılmışın dışında bir üslup benimseyerek, Türk milletini ve Türklüğü öven, Türkçenin öğrenilmesinin önemine dikkat çeken ifadeler kullanmıştır. Bu önem, yalnızca kişisel gözlemlere değil; doğrudan hadis-i şeriflere dayandırılarak vurgulanmıştır. Giriş bölümünü takiben, eserin 28. sayfasından itibaren sözlük kısmına geçilmektedir. İlk 27 sayfada ise, Türk boyları, yaşayış bölgeleri, kültürel nitelikler ve özellikle Türklerin yeryüzündeki konumu gibi hususlara dair kapsamlı bilgiler sunulmaktadır. Bu kısmın en dikkat çekici unsurlarından biri ise, bilinen en eski Türk dünyası haritasının eserde yer almasıdır.

Sözlük bölümünde ise kelimeler, Türkçedeki seslerin nitelik ve dizilişine göre alfabetik bir düzenle sıralanmış; kelimelerin açıklamaları Arapça olarak verilmiştir. Kelimelere dair örnek cümleler Türkçe olarak sunulmuş, ardından Arapça açıklamaları eklenmiştir. Eserin bu çift dilli yapısı, dönemin dilbilim anlayışı açısından dikkate şayandır.

Divan'ın genel yapısına bakıldığında; mukaddime kısmı, lügat bölümü, açıklama ve örneklemelemlerden oluşan zengin içeriğiyle dikkat çekmektedir. Kaşgarlı Mahmud'un kelimeleri seçme, açıklama, örnekleme ve gruplandırma yöntemi; eserin sadece bir sözlük değil, aynı zamanda dilbilimsel, kültürel ve sosyolojik veriler sunan ansiklopedik nitelikte bir eser olmasını sağlamaktadır. Bu bağlamda *Dîvânü Lugâti't-*

Türk hem Türk dili tarihi hem de Türk dil bilimi açısından eşsiz değerinde bir ilmî miras niteliğindedir.

Divânü Lugâti't-Türk'te yer alan en kıymetli unsurlardan biri, Kaşgarlı Mahmud'un 11. yüzyılda Balasagun merkezli olarak çizdiği dünya haritasıdır. Bu harita, mevcut bilgilere göre bir Türk müellif tarafından hazırlanmış bilinen ilk dünya haritası olma özelliğini taşımaktadır. Haritada, başta Türk boylarının yaşadığı bölgeler olmak üzere çeşitli kavimlerin ve coğrafyaların da gösterildiği, dönemin dünya tasavvurunu yansıtan kapsamlı bir çizim sunulmuştur. Kaşgarlı Mahmud'un yaşadığı dönemin imkânları dikkate alındığında, bu harita onun coğrafya bilgisi ve teknik kabiliyetinin oldukça ileri seviyede olduğunu ortaya koymaktadır.

HaritamTürk Hükümdarlarının oturduğu Balasagun'u merkez alarak çizilmiş olup, hemen yanında dönemin önemli şehirlerinden Kaşgar ve Barsgan yer almaktadır. Türk boylarının yaşadığı bölgelerdeki şehir, nehir, dağ, göl, denizler ayrıntılı olarak gösterilmiştir. Bunun yansısı Türklerle ilişki içerisinde olan yabancı ülkeler, topluluklar da belirtilmektedir. Kaşgarlı'nın haritayı daire halinde çizmesi ve bunu da dünyanın biçimi ile açıklaması, on birinci yüzyılda dünyanın yuvarlak olduğunu Türk milletlerinin bildiğinin göstergesidir. Haritanın kenarından yer alan Güney, Kuzey, Doğu, Batı yönlerinin belirtilmiş, sayfanın kenarında renklerin açıklamaları yapılmıştır. Yeşil renk ise deniz, mavi ise ırmak, kırmızı ise dağlar, sarı renk ise şehirleri göstermektedir. Çin seddi, akarsuların yutulmuş kaybolan kumluk bölgesi, kadınlar şehri, vahşi hayvanların ve ilkel insanların yaşadığı diyarlar, kuzeybatıda aşırı soğuk yüzünden yaşam olmayan bölgeleri de haritada göstermiştir. Kaşgarlı Cabarka adıyla günümüz Japon ülkesini de haritaya doğudaki bir ada halinde dahil etmiştir. Japonya'nın ilk haritası, Kaşgarlı'dan üç yüz yıl sonra bir Japon tarafından çizilmiştir. Japonya'yı dünya haritasına dahil ederek çizilen dünya haritası tam 400 yıl sonra çizilmiştir. Bu açıdan harita bir kat daha değer kazanmaktadır. Günümüze kadar ulaşan bilgilere göre, Japonya'yı ilk dünya haritasına ekleyen kişi Kaşgarlı Mahmud'unvanını vermektedir

Eserin içeriğinde dikkat çeken bir diğer kıymetli bölüm ise, "Hemzeli İsimler" kitabı içinde yer alan "Oğuz" kelimesinin açıklamasında görülen ayrıntılı etnografik bilgidir. Bu kısımda Kaşgarlı Mahmud, Oğuzların bir Türk boyu olduğunu, "Türkmen" adıyla da anıldıklarını ifade etmiş; Oğuzların 22 boydan oluştuğunu, her bir boyun kendine mahsus bir nişanı (belgesi) ve hayvanlarına vurulan işaretleri bulunduğunu

belirtmiştir. Söz konusu işaretlerin boylar arasındaki tanınma ve aidiyet açısından belirleyici olduğunu kaydetmiştir. Kaşgarlı, her bir boyu tek tek tanıtmış ve nişanlarını da görsel olarak esere dahil etmiştir.

Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eserinde yer verdiği dikkat çekici hususlardan biri de on iki farklı hayvan adıyla oluşturulan ve her bir yılın bu hayvan adlarından biriyle anıldığı on iki yıllık Türk takvimidir. Kaşgarlı Mahmud, bu takvim sistemine yalnızca ansiklopedik bir bilgi olarak değinmemiş; aynı zamanda sözlük yazarı titizliğiyle bu takvimin oluşum süreci, işleyişi ve toplumsal hayattaki yeri hakkında ayrıntılı açıklamalarda bulunmuştur. Onun ifadelerine göre, Türkler bu takvim sistemini çocukların yaşını hesaplamada, savaş tarihlerini ve önemli olayları kayıt altına almada aktif olarak kullanmışlardır. Bu bağlamda, takvim sadece bir zaman ölçme aracı değil, aynı zamanda Türk kültürel belleğinin taşıyıcısı olarak değerlendirilmelidir.

Dîvânü Lugâti't-Türk, Türk sözlükçülük geleneğinin başlangıcı olarak kabul edilen ve 11. yüzyıl Türk dünyasının söz varlığına dair çok yönlü veriler sunan temel kaynak niteliğindedir. Eserin sunduğu malzeme, yalnızca sözlük yapısına özgü sınırlı bir içerikle değil; aynı zamanda Türkçenin ses bilgisi, şekil bilgisi, cümle yapısı ve anlam bilgisi gibi alanlarda hem tarihî Türk dili çalışmaları hem de çağdaş Türk dili araştırmaları açısından vazgeçilmez bir zemin oluşturmaktadır.

Eserde kullanılan Arapça dil kuralları, teknik terimler ve açıklama üslubu dikkate alındığında, Kaşgarlı Mahmud'un Arap diline ileri derecede vukufiyet sahibi olduğu açıkça görülmektedir. Özellikle eserin giriş bölümünde kullandığı yöntem ve ifadeler, onun Arap dilinde ilk kapsamlı sözlüğü kaleme alan el-Halîl b. Ahmed el-Ferahîdî'nin sisteminden ilham aldığını göstermektedir. Bu durum, Kaşgarlı'nın yalnızca Türk dili açısından değil, klasik Arap sözlükçülük geleneğini bilen ve bu birikimi kendi eserine uyarlayabilen entelektüel bir dil bilimci olduğunu da ortaya koymaktadır.

Dîvânü Lugâti't-Türk ile el-Halîl b. Ahmed el-Ferahîdî'nin *Kitâbü'l-'Ayn* adlı eseri karşılaştırıldığında, iki eser arasında hem yöntemsel hem de yapısal açıdan bazı benzerlikler ve farklılıklar dikkat çekmektedir. Kaşgarlı Mahmud'un, sözlüğünün "bab"larını oluştururken *Kitâbü'l-'Ayn*'in tertip sisteminden faydalandığı anlaşılmaktadır. Nitekim bazı bab başlıkları doğrudan bu eserden alınmış, bazıları ise farklı tasnif ve başlıklar altında yeniden ele alınmıştır.

El-Halîl eserinin giriş kısmında Arapçanın ses yapısına odaklanmış; Kaşgarlı Mahmud ise Türkçenin ses sistemine dair açıklamalara yer vermiştir. Her iki müellif de ses kavramı yerine “harf” terimini tercih etmiş, bu terimi fonetik değil, yazı temelli bir anlayışla kullanmışlardır. El-Halîl, Arapçanın seslilerini değerlendirirken yalnızca uzun ünlüleri (elif, vav, yâ) bağımsız harf olarak ele almış; kısa ünlüler (hareke) üzerinde ayrıntılı bir duruş sergilememiştir. Benzer şekilde Kaşgarlı Mahmud da Türkçedeki sesleri ele alırken yalnızca müstakil harflerle gösterilebilen ünsüzleri açıklamış; kısa ünlüler olan harekeleri özel bir inceleme konusu hâline getirme gereği duymamıştır.

Her iki müellifin giriş bölümlerindeki yapısal farklılıklar, dilsel yaklaşımlarındaki önceliklere de işaret etmektedir. El-Halîl, girişte Arapçanın yapısal özelliklerine ve kök sistemine eğilirken; Kaşgarlı Mahmud ise Türkçenin yapı bilgisi ve söz dizim özellikleri üzerinde durmuştur. Bu yaklaşım farklılığı, iki dilin tabiatından kaynaklanan ayrışmaları ve sözlük yazımındaki metodolojik tercihleri ortaya koymaktadır.

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te yer alan kelimeleri alfabetik değil, fonetik ve yapısal özelliklerine göre sistematik bir düzende sıralamıştır. Bu sıralama yöntemine göre, kelimelerin dizimine أَبْ، أَثْ gibi her biri aslî bir sükûnla sona eren ve önüne bir hemzenin geldiği iki harfli isimlerle başlanmıştır. Bu düzenleme usulü, eserin ilk kitabına "Hemzeli İsimler Kitabı" adının verilmesine zemin hazırlamıştır. Devam eden kısımlarda ise, kelimelere harekeli ya da harekesiz harflerin eklenmesiyle birlikte kelime yapılarında harf sayısının arttığı görülmektedir.

Sözlüğün ikinci yapısal adımında ise, her bir kitapta yer alan lafızlar içerdiği harf sayısına göre ikili, üçlü, dördü, beşli, altılı ve yedili olmak üzere gruplandırılmıştır. Bu gruplandırmada önce isimler, ardından fiiller ele alınmış; böylece hem içerik hem form açısından sistemli bir bütünlük oluşturulmuştur. Her kitapta bu sıralama tamamlandıktan sonra bir sonraki kitaba geçilmiştir.

Eserin tamamında sekiz kitap yer almakta olup, bu kitaplar Türkçenin hece harflerine göre tertip edilmiştir. Kaşgarlı Mahmud'un bu tertip sisteminde, Arap dilbilgisinde fiil çekim türlerini ifade etmekte kullanılan "Aksâm-ı Seb'a" sisteminden ilham aldığı anlaşılmaktadır. Ancak burada dikkat çeken husus, Arapçada yalnızca fiiller için

kullanılan bu sistemin, Kaşgarlı tarafından hem isimler hem de fiiller için uygulanmış olmasıdır.

Her bir kitap, temel olarak "isim" ve "fiil" olmak üzere iki ana bölüme ayrılmış, bu ana bölümler ise içerdiği kelime sayısına göre ikili harfli kelimelerden başlayarak yedili harfli kelimelere kadar sınıflandırılmıştır. Bu alt ayrımlarda, kelimelerin yapısal özelliklerine göre detaylı tasnifler yapılmıştır. Örneğin: kelimenin cinsine göre harekeli veya harekesiz olması; kelimenin vezin (ölçü) yapısına göre düzenlenmesi; başına hemze veya uygun bir hareke alan ziyade (fazladan) harfli kelimeler; fe ve 'ayn harfleri arasına giren ziyade harfli fiiller; ya da üçüncü harften sonra ziyade harf alan fiiller gibi kategorilere ayrılmıştır.

Bu çok katmanlı yapı, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün yalnızca bir sözlük değil, aynı zamanda fonetik, morfolojik ve sözlükbilimsel açıdan kapsamlı bir dilbilim kaynağı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Fiil kitaplarında, her fiil maddesi verildikten sonra açıklaması sunulmuş; bu açıklamaların ardından genellikle kısa cümlelerle örnekler verilmiş, klasik anlatım üslubunu zenginleştiren şiir, atasözü, secî, hikmet gibi sözlü kültür unsurlarıyla ifade derinleştirilmiş ve ardından fiilin geniş zaman ve masdar hâli belirtilmiştir. Yer yer ilgili dilbilgisel kurallar "kaide" başlığı altında detaylandırılarak açıklanmıştır.

Kelimeler ele alındıktan sonra, bunların anlamları ve kullanımları hakkında açıklamalara yer verilmiş, ancak bu açıklamalarda kelimenin ait olduğu konu ya da anlam alanı değil, kelimenin kökü ve yapısal özellikleri (harf yapısı) temel sınıflandırma ölçütü olarak kullanılmıştır. Açıklamalar sırasında kelimenin kullanım bağlamları hakkında bilgi sunulmuş; bu bağlamlar, Türk boylarının sözlü kültüründen derlenen meseller, hikmetli sözler, secî örnekleri, atasözleri ve şiirlerle desteklenmiştir. Ayrıca, ilgili yerlerde Kur'an ayetlerinden ve hadislerden de alıntılar yapılmıştır.

Bu yönüyle *Dîvânü Lugâti't-Türk*, sözlük türleri içinde lafzî/lugavî/alfabetik sözlük kategorisine girmektedir. Ancak sadece lafzî değil, içerdiği zengin edebî, kültürel ve dilbilimsel malzeme ile aynı zamanda ansiklopedik sözlük özelliği de taşımaktadır.

Sistem yönünden incelendiğinde, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te kelimeler, kök harfleri esas alınarak ve vezin ölçülerine göre sınıflandırılarak düzenlenmiştir. Sözlükteki madde başları ve bu başlıkların altındaki kelimeler, yazılış yönü dikkate alınmak suretiyle, ilk

harften son harfe doğru bir alfabetik sıra içerisinde tertip edilmiştir. Bu sistematik yapı, sözlüğün ilk harfi esas alan ve kök harf temelli bir düzenleme metoduna dayandığını göstermektedir. Bu yönüyle *Dîvânü Lugâti't-Türk*, ilk harf esaslı ve kök harfe dayalı sözlük türleri kapsamında değerlendirilmektedir.

Eserin el yazması nüshası incelendiğinde, yazıldığı dönemde Türk dilinin Arap alfabesiyle kaydedildiği görülmektedir. *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te yer alan 6.791 kelimenin neredeyse tamamı, yazar tarafından Arapçaya çevrilmiştir. Ancak, yeni başlıkların satır aralığı gözetilmeksizin art arda yazılması nedeniyle, kelime ayrımları günümüz okuyucusu için oldukça güç hale gelmektedir. Besim Atalay tarafından hazırlanan Türkiye Türkçesi çevirisinde sözlük yapısı belirli ölçüde düzene sokulmuş olsa da dönemin matbaa imkânları ve eserin baskı biçimi nedeniyle metin siyah beyaz basılmış, başlıklar ise orijinal yapıya sadık kalınarak art arda sıralandığı için ana başlıklarla alt başlıkları, kelimelerin ait oldukları kitapları ayırt etmek görsel olarak oldukça güçleşmiştir.

Bu çalışmada, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün muhtevası bütüncül biçimde ele alınmış; eserin sistemli ve etkin bir şekilde incelenebilmesi amacıyla, öncelikle Kaşgarlı Mahmud'un sözlükte belirttiği sekiz kitap esas alınmıştır. Bu temel üzerinden güncel araştırma yöntemlerinden de istifade edilerek bir "İçindekiler" bölümü hazırlanmıştır. Bu bağlamda oluşturulan içindekiler kısmının, literatüre katkı sağlaması, ileride yapılacak çalışmalara ışık tutması ve araştırmacılara pratiklik kazandırması amaçlanmıştır. İçindekiler hazırlanırken *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün Uygur Türkçesi tercümesi, Besim Atalay'ın Türkiye Türkçesi çevirisi ve eserin orijinal el yazması nüshası karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Bu çok dilli araştırma süreciyle oluşturulan içindekiler bölümü, eserin kapsamındaki Türkçe ve Arapça kelimeler, kavramlar ve sözlüğün diziliş yöntemi gibi temel yapısal unsurları açık biçimde ortaya koymakta ve muhtevanın sistemli bir şekilde incelenmesine katkı sunmayı hedeflemektedir.

İçindekiler bölümü hazırlanırken, üç farklı baskı nüshası karşılaştırmalı olarak incelenmiş ve bazı yapısal zorluklarla karşılaşmıştır. Bu çalışmada gözlemlenen önemli bulgulardan biri, bir ana başlık altında yer alan benzer alt başlıkların çokluğu ve aynı başlığı taşımasına rağmen içerik bakımından farklılık gösteren kelime gruplarının sıkça bulunmasıdır. Bu gibi durumlarda, kelimenin harf sayısı ile ait olduğu ayrımın bir önceki ve bir sonraki alt başlıklarla karşılaştırılması suretiyle ilgili

başlığa numara verilerek sistematik bir yerleştirme yapılmaya çalışılmıştır. Örneğin, Hemzeli İsimler Kitabı'nın üç harfli kelimeler kısmında yer alan bazı “dörtlüler” alt başlıklarının hangi ana başlığa ait olduğu açıkça belirtilmemiştir. Bu belirsizlikler, yukarıda açıklanan yöntemle giderilmiş; ilgili başlıklar numaralandırılarak ait oldukları ana başlıklar altına sistematik biçimde dâhil edilmiştir.

Listeleme sürecinde, genel olarak metnin yapısına bağlı kalınarak bir düzen oluşturulmuş olmakla birlikte karşılaşılan diğer bir problem ise bazı başlıkların hem ana başlık hem de alt başlık olarak hatalı konumlandırılmış olmasıdır. Bu gibi başlıklar eserin orijinal yapısına uygun biçimde sıralanmış, metnin kronolojisine sadık kalınarak yerleştirilmiştir.

Dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da eserin ilk yedi kitabında yazarın isim ve fiil başlıklarını açık biçimde ayırarak her iki türü ayrı ayrı sınıflandırdığı halde, sekizinci kitap olan "İki Sakinin Bir Arada Toplanması Kitabı"nda bu ayrımın net olarak yapılmamış olmasıdır. Her ne kadar bu kitap iki harfli isimlerle başlasa da ardından doğrudan fiil ve yeniden isim başlıkları gelmektedir. Bu düzensizliğe rağmen, çalışmada eserin doğal akışına sadık kalınmış; yazarın sunduğu başlık yapısı ve sıralama esas alınarak numaralandırmalar gerçekleştirilmiştir.

Kaşgarlı Mahmud her ne kadar bu eserini Türk dili sözlüğü olarak tertip etmiş ve günümüz araştırmalarında da bu şekilde nitelendirilmiş olsa da eserin başlığından muhtevasına kadar pek çok unsurda Arapça dil bilgisi kuralları, Arapça kavramlar ve zaman zaman Arap diliyle yazılmış eserlerden etkilenmelerin bulunduğu açıkça görülmektedir. Liste analizinden de kolaylıkla fark edilebileceği üzere, *Dîvânü Lugâti't-Türk* her ne kadar Türk diline ait bir sözlük olsa da Arap dil bilgisi sistematüğinden önemli ölçüde etkilenmiştir. Bazı durumlarda kavramlar hem Arapçada hem Türkçede aynı işlevi taşıırken, bazı durumlarda ise anlam ve kullanım bakımından ayrılmaktadır.

Örneğin, “isim” kavramı Türkçede yalnızca “ad” anlamı taşıırken, Arapçadaki anlamı çok daha geniştir. Arap dilinde “isim” zamana bağlı olmayan, kendi başına anlam taşıyan kelimelerin tümünü (isim, sıfat, sayı vb.) kapsar. Bu nedenle, Dîvân'daki kavramları doğru anlamlandırmak ve yorumlamak için Arap dilindeki karşılıklarıyla mukayeseli olarak incelenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, çalışmanın "İçindekiler"

kısımında yer alan ve Arap dil bilgisiyle doğrudan bağlantılı veya ondan etkilenmiş kavramlar karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir.

Ayrıca, Kaşgarlı Mahmud bu iki dilli sözlüğü kaleme alırken, kelime seçiminde rastgele bir yaklaşım sergilememiş, sözlüğe dâhil ettiği tüm kelimeleri çeşitli yönlerden değerlendirerek belirli sistematik çerçevede işlemiştir. Eserde, Kaşgarlı'nın kendi beyanları doğrultusunda kelimelerin "hikmet, secî", atasözü, şiir, recez, nesir" gibi çeşitli başlıklar altında kategorize edildiği anlaşılmaktadır. Bu yaklaşım, yalnızca bir sözlük oluşturma çabasının ötesinde, döneminin edebî ve kültürel birikimini disiplinler arası bir anlayışla yansıttığını da göstermektedir.

Bunun yanı sıra, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te yer alan kelimelerin konu başlıklarına göre dağılımı incelenmiş ve çalışmanın ilgili kısmında istatistiksel olarak sunulmuştur. Buna göre, sözlükte yer alan kelimelerin genel kategorilere göre dağılımı şu şekildedir:

- Yapı ve takılarla ilgili kelimeler: 231 adet (%5)
- Doğa ile ilgili kelimeler: 437 adet (%9)
- Hayvanlar ve bitkilerle ilgili kelimeler: 809 adet (%16)
- Günlük yaşamla ilgili kelimeler: 1221 adet (%24)
- Toplumsal yapıyla ilgili kelimeler: 486 adet (%10)
- Manevî hayatla ilgili kelimeler: 227 adet (%4)
- İnsan özellikleriyle ilgili kelimeler: 530 adet (%10)
- Etkinlikler ve karma eylemlerle ilgili kelimeler: 650 adet (%13)
- Duyulara ilişkin kelimeler: 169 adet (%3)
- Soyut kavramlar ve karma ilişkilerle ilgili kelimeler: 323 adet (%6)

Bu istatistikî dağılım, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün sadece dilsel bir derleme değil, aynı zamanda dönemin kültürel, sosyal, doğal ve manevî yaşamını yansıtan ansiklopedik bir eser olduğunu göstermektedir. Zira Kaşgarlı Mahmud, söz varlığını oluştururken Türk boylarını bizzat ziyaret ederek sahadan derleme yapmış; gözleme ve mülâkat temelli bir yöntemle çalışmıştır. Bu bağlamda, eserdeki kelimelerin yalnızca sözlük tanımı vermekle kalmayıp, aynı zamanda Türk halkının sosyal hayatı, inanç dünyası, tabiat anlayışı, meslek ve zanaatları gibi çok çeşitli alanlara dair veriler sunduğu görülmektedir.

Eserin içeriği incelendiğinde, Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ü yalnızca bir sözlük olarak hazırlamadığı; kelimelerin açıklamalarının ötesine geçerek, çok daha kapsamlı ve derinlikli bilgiler sunduğu açıkça görülmektedir. Müellif, eserin mukaddime kısmında bu sözlüğü atasözleri, seci', nesir, şiir ve hikmet gibi değerli unsurlarla zenginleştirdiğini özellikle vurgulamaktadır. Bununla birlikte, eserde dikkat çeken önemli hususlardan biri de Kaşgarlı Mahmud'un Kur'an ayetlerine sıkça yer vermesidir.

Kaşgarlı, Kur'an ayetlerini yalnızca bir delil veya örnek olarak değil, daha derin birtakım gayeleri gözeterek kullanmıştır. Bu çalışma kapsamında, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te yer alan toplam 23 Kur'an ayeti tespit edilmiş, bu ayetlerin her biri tek tek incelenerek, müellifin söz konusu ayetlerden nerede, nasıl ve hangi maksatla faydalandığı analiz edilmiştir.

Kaşgarlı her ne kadar eserde birçok ayete yer vermiş olsa da bu ayetleri doğrudan anlam ve hüküm ortaya koymak amacıyla kullanmamış; daha çok, Türkçedeki bazı dil hadiselerinin benzerinin Arapçada da bulunduğunu göstermek amacıyla delil olarak getirmiştir. Örneğin; Kaşgarlı Yûsuf Suresi 31. ayet, Fâtır Suresi 2. ayet, Sâd Suresi 7. ayet ve Vâkıa Suresi 69. ayetlerine yer vermiştir. Müellifin bu ayetleri zikretmesindeki temel amaç, anlam bağlamından ziyade, Arapça ile Türkçe arasındaki telaffuz benzerlikleri ve harf yapıları çerçevesinde dilsel bir karşılaştırma yapmaktır. Arapça ve Türkçedeki bazı seslerin ve harflerin fonetik benzerliği nedeniyle ortaya çıkabilecek yanlış telaffuzların, kutsal metinlerin anlamını saptırma veya saygısızlık olarak algılanma riskine karşı dikkatli ve ihtiyatlı bir yaklaşım sergilemiştir. Bu durum, Kaşgarlı'nın yalnızca Türkçeye değil, aynı zamanda Arap dili ve Kur'an metnine olan vukufiyetini ve bir dilbilimciye özgü ince bir dilsel duyarlılık ile ilmî titizliği haiz olduğunu açıkça göstermektedir.

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te Bakara Suresi 54. ayet ile Alak Suresi 6. ayeti örnek olarak getirerek, Türkçedeki özne-fiil ilişkisine ve zamir kullanımlarına dikkat çekmiştir. Müellif, Türkçede kullanılan "öz" kelimesinin, Arapçadaki "nefs" kelimesi ve bağlam içinde yer alan zamirlerle aynı işlevi gördüğünü belirtmektedir. Bu tespit, dilbilgisel yapı açısından Türkçeye Arapça arasında önemli benzerliklerin bulunduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Kaşgarlı'nın bu yaklaşımı, yalnızca bireysel sözcükler düzeyinde değil, dilin yapısal unsurları açısından da Türkçeyi Arapçayla karşılaştırdığını ve bu yolla Türkçenin Arapça kadar köklü, sistemli ve gelişmiş bir dil olduğunu ispat etme çabasında olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, onun eserini yalnızca bir sözlük olarak değil, aynı zamanda dilsel kıymet taşıyan bir savunma ve ispat metni olarak da kurguladığını göstermektedir.

Bunun dışında *Divânü Lugâti't-Türk*'te dört hadise yer verilmiştir. Bu hadislerden biri, Kaşgarlı Mahmud'un Türk dilinin öğrenilmesinin önemini vurgulamak amacıyla delil niteliğinde aktardığı bir rivayettir. Bir diğer hadisi ise "Türk" kelimesinin açıklaması bağlamında sunmuştur. Bu hadiste, "Türk" adının doğrudan Allah tarafından verildiği belirtilmiş, Türkler ise Allah'ın ordusu olarak nitelendirilmiştir. Kaşgarlı bu ifadeyle, Türklerin güçlü ve savaşçı bir millet olduğunu, ayrıca ilahi adaletin bir aracı olarak görüldüğünü ima etmektedir. Böylelikle "Türk" adının kutsiyetine dikkat çekilmekte, Türklerin tarih boyunca sahip olduğu askerî gücün hadisle birlikte kutsal bir zemine dayandırıldığı görülmektedir.

Diğer iki hadiste ise, kelimenin açıklaması sırasında anlamı pekiştirmek, atasözleri veya seci' ile bağlantı kurmak ya da bir kelimenin hadislerdeki anlamla benzerliğini göstermek amacıyla kullanımlar yapılmıştır.

Kaşgarlı Mahmud'un bir sözlük eserinde hadise yer vermesi ve dil öğreniminin ehemmiyetini dinî bir referansla temellendirme çabası, onun fikrî ve ilmî karakterine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bu yaklaşım, müellifin yalnızca bir dil bilimci olmadığını, aynı zamanda yaptığı her işi İslami referanslara dayandırma kaygısı taşıyan bir ilim adamı olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu yöntem, dilin sadece bir iletişim aracı değil, siyasi ve kültürel egemenliğin de temel yapı taşlarından biri olduğunu gösteren güçlü bir delil olarak değerlendirilebilir.

Bunun yanı sıra Kaşgarlı Mahmud, sadece kelimeleri toplayıp sıralayan bir sözlük yazarı olmakla kalmamış, eserini sözlük formatının çok ötesine taşıyarak, dil bilgisi özelliklerine dair ayrıntılı açıklamalara da yer vermiştir. Bu bağlamda; Türk harfleri, fiillerden türeyen isimler, kelimelerin kaç harften oluştuğu, isim ve fiillerde yapılan artışlar (ziyadeler), kelime yapılarındaki değişiklikler, sıfat niteliği taşımayan sıfat kullanımları, masdar olarak tanınmayan masdar örnekleri gibi konular başlıklar hâlinde ele alınmıştır. Ayrıca, ilgili yerlerde "kural" başlığı altında kelimelerin türeme

biçimlerine ilişkin açıklamalar da sunulmuştur. Tüm bu yönleriyle *Dîvânü Lugâti't-Türk*, yalnızca bir sözlük değil, aynı zamanda kapsamlı bir dil bilgisi kaynağı olarak da değerlendirilmektedir.

Çalışmanın muhteva analizi kısmında *Dîvânü Lugâti't-Türk*, “Mukaddime” ve “Sözlük” olmak üzere iki ana başlık altında incelenmiştir. Mukaddime kısmında, Kaşgarlı Mahmud hem şahsiyeti hem eseri, eseri kaleme alma amacı ve kullandığı yöntemler hakkında son derece kıymetli bilgiler sunmaktadır. Bu bilgilerden hareketle, Kaşgarlı'nın güçlü ve temiz bir soya mensup olduğu, dil alanındaki çalışmalarda ne denli liyakat sahibi bulunduğu açıkça anlaşılmaktadır. Aynı zamanda, dilbilimci kimliğiyle ilim yolunda harflerden kelimeler, kelimelerden sözlükler inşa etmek üzere yaptığı yolculukları, bu uğurda katlandığı zorlukları ve elde ettiği birikimin ilmî açıdan ne kadar kıymetli ve güvenilir olduğunu ifade etmektedir.

Bununla birlikte Kaşgarlı Mahmud'un, çıktığı bu ilim yolculuğuna yüksek bir inanç ve öz güvenle adım attığı, yaptığı çalışmanın değeri konusunda kararlılık gösterdiği ve daha en başından bu emeğin karşılığını manevî bir ödül olarak gördüğü görülmektedir. Mukaddime bölümünde dikkat çeken bir diğer husus ise, eserin hemen her bölümünde yer alan Tanrı'ya övgü, Tanrı'dan yardım dileme ve ona sığınma ifadeleridir. Kaşgarlı Mahmud'un bu yönüyle, yalnızca bir dil bilgini değil, aynı zamanda ilim ahlakına sahip, manevî değerlere bağlı bir âlim profili sergilediği açıkça anlaşılmaktadır.

Sözlük kısmının incelenmesi bölümünde, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün sözlük yapısı 15 alt bölüm halinde ele alınmış; bu bölümlerde Kaşgarlı Mahmud'un kullandığı yöntemler, dikkat çeken muhteva unsurları ve sistematik yaklaşımı detaylı biçimde analiz edilmiştir. Her bir başlık altındaki kelimeler tek tek sayılarak değerlendirilmiş, kelime sayımları bağlamında farklı kaynaklarda yer alan çelişkili bilgiler dikkate alınmış; ancak bu farklılıkların hangi kritere dayandığına dair açık ve kesin bir veri bulunamamıştır.

Bu bağlamda, sözlüğün muhteva analizini esas alan bu çalışmanın temel hedeflerinden biri, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te yer alan kelime sayısını netliğe kavuşturmadır. Bu amaçla, Kaşgarlı Mahmud'un yazma nüshası, Besim Atalay'ın Türkiye Türkçesi çevirisi ve 2008 tarihli Uygur Türkçesi tercümesi birlikte değerlendirilmiş; bu üç kaynak temel alınarak içerik karşılaştırması yapılmıştır.

İlgili kitap ve ayırım başlıkları, bu üç temel kaynakla birebir uyumlu şekilde düzenlenmiş, her başlık altındaki madde başı kelimeler ayrı ayrı sayılmıştır. Açıklama kısımlarında yer alan ve esas madde başı olmayan tali kelimeler ise sayım dışı bırakılmıştır. Böylelikle ulaşılan veriler, *Dîvânü Lugâti 't-Türk'*ün söz varlığına ilişkin sağlam bir veri kümesi sunmaktadır.

Elde edilen istatistikî sonuçlar şöyledir:

- *Dîvânü Lugâti 't-Türk'*teki toplam madde başı kelime sayısı: 6791
- Eserin en hacimli kitabı: Salim Kitabı (2649 kelime)
- En az kelime içeren kitap: İki Sakinin Bir Arada Toplanması Kitabı (151 kelime)
- En çok kelime barındıran isim kitabı: Salim İsimler Kitabı (1648 kelime)
- En az kelime barındıran isim kitabı: Muzaaf İsimler Kitabı (56 kelime)
- En çok kelime içeren fiil kitabı: Salim Fiil Kitabı (1001 kelime)
- En az kelime içeren fiil kitabı: Gunneliler Fiil Kitabı (89 kelime)

KAYNAKÇA

- Abdülkadir Karahan, “*Dîvânü Lugâti ’t-Türk’ün Edebiyat ve Kültür Tarihi Açısından Değeri*,” *Türk Kültürü* 8, No. 85, 1970: 15–22.
- Abdulguttalip Arpa. *Kur’an İfadelerinde Zıt Anlamlılık (Ezdâd)*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018.
- A. K. Markov, *Inventarniy Katalog Musulmanskih Monet İmperatorskago Ermitaja St. Petersburg 1896-1904*, S. 198, Nr. 1.
- Ahfeş el-Evsat, *Kitâbü’l-Ğavâfi* (nşr. İzzet Hasan), Dimaşk 1390/1970, s. 68.
- A.Mlf., *Tabî’atü’l-Da’veti’l-’abbâsiyye*, Beyrut 1970.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-İ Cevdet*, C. Iı (İstanbul: Matbaa-İ Âmire, 1309), 114.
- A.Mlf., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1992, Iıı, 7, 54, 79, 139, 150.
- A. Mlf., “*Millî Kültürümüzün Eski Bir Âbidesi, Dîvânü Lugâti ’t-Türk*”, Cumhuriyet, İstanbul 24 Nisan, 1 Mayıs 1933.
- Alpatov, V. M., “Mahmud Kashgari And The Japanese Linguistic Tradition”, *Bamberger Zentralasienstudien Konferenzakten Escas Iv*, Bamberg, 1991. (Hrsg.) Ingeburg Baldouf, M. Friedich, Schwarz, Berlin, 1994, Pp.
- A.Mlf. *Mu’tezile’nin Altın Çağı: Me’mun Dönemi*. Ankara 2002.
- A.Mlf., “Karmatiler”, *İa*, Vı, 352-359.
- Abbas, Abdusalarn, *Türki Tillar Divani’ning Uyghurqe Neshri*, Şinjiang Halk Yayınevi, Urumçi (2008).
- Abbasiler, “*El- Mehdinin Altın Dinari*”, Dünya Tarihi Ansiklopedisi. <https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-18631/abbasiler/>.
- Abdukadir Celaleddin, “*Mehmud Qeshqeri Ve İniskilopedi*”, Şincan Üniversitesi İlmi Dergi, Sayı.27-1, 2006.
- Abdulgaki Can Külük, “*Doğu Toplumlarında Yönetim Düşüncesi Karahanlı Devlet*

- Teşkilatı*”, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Kamu Yönetimi, 2017, S.2.
- Abdulkadir İnan, *Orun ve Ülüş Meselesi, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, 1*, İstanbul, 1931, S. 123.
- A. Northedge, Samarra, Tübingen 1990.
- Abdullah, Süleyman (2011). *Dünyada Tek Bir Hoten Var Buluntular, Tezkire-Risaleler*. Şincang: Şincang Güzel Sanat Foto Neşriyatı.
- Abdullah Muhammed En-Nükarât, *Eş-Şâmil Fi'l-Lugati'l- 'Arabiyye*, S.129. Bingazi: Dâru'l-Kütübi'l-Vataniyye, 2003.
- Abdullah Taymas, “*Dîvânü Lugât-İt-Türk Tercemesi*”, A.E., V11, 1940-42, S. 212-252;
- X1 (1954), S. 74-100.
- Abdurrahman Çetin, “*Sükûn*”, Tdv İslam Ansiklopedisi 38. Cilt, S.50-51, 2010.
- Abdülaziz Ed-Dûrî, *El- 'aşrû'l- 'abbâsiyyü'l-Evvel*, Bağdad 1945.
- Abdülaziz Ed-Dûrî, *El- 'aşrû'l- 'abbâsiyyü'l-Evvel*, Bağdad 1945.
- Abdülazîz B. Muhammed Er-Rahbî, *Fıkhü'l-Mülûk ve Miftâhu'r-Ritâc* (Nşr. Ahmed Ubeyd El-Kübeysî), Bağdad 1973-75, I-Iı.
- Abdülkerim Özaydın, “*Türkler'in İslâmiyet'i Kabulü*”, Türkler (Nşr. Hasan Celal Güzel V.Dğr.), Ankara 2002, Iv, 257.
- A. Caferoğlu, *Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı (Atabetü'l-Hakâyık)*, I11, 61-62; Aynı Müelf. Türk Dili Tarihi, I1, 75-79.
- Ahmet Kütük, “İslam/Türk Devlet ve Toplum Geleneğinde Renkler ve Anlamları,” *Journal of Turkology* 24, no. 2, Aralık 2014.
- Ahmed B. Abdullah *El-Bâtîlî, El-Me 'Âcimu'l- 'Arabiyye ve Turugu Tertîbihê*, S. 70,71.
- Ahmed Muhtar Ömer, *El-Bahs El-Lugavî 'Inde'l- 'Arap*, S. 175.
- Ahmed Çelebi. *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*. Çev. A. Yardım. İstanbul 1976.

- Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, *Dîvanu Lugâti't – Türk, Giriş- Metin- Çeviri- Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.
- Ahmet B. Ercilasun – Ziyat Akkoyunlu, “*Dîvanu Lugâti't – Türk*”, Ankara:Tdk, 2018, S:XXviii.
- Ahmet Ocak, *Nizamiye Medreseleri* (yüksek lisans tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993).
- Ahmed el-Menînî, *el-Fethu'l-vehbî 'alâ Târîhi Ebî Naşr el-'Utbî*, Kahire 1286, II.
- Ahmed Tevhîd, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye* Kataloğu, İstanbul 1321, IV
- Ahmet B. Ercilasun – Ziyat Akkoyunlu, “*Dîvanu Lugâti't – Türk*”, Ankara:Tdk, 2018, S:Ivii.
- Ahmet Bican Ercilasun, “*Dîvânü Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*”, Bilge Yayınları, Mart 2020.
- Ahmet Buran, *Kaşgarlı Mahmud ve Eseri Üzerine*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2000, 35.
- Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1984, I, 52 Vd.
- Ahmet Güner, *Büveyhîler'in Şî- Sünnî Siyaseti*, İzmir, Tıbyan Yayıncılık 1999, S. 18-308.
- Ahmet Onur, “(Dîvânü Lugâti't-Türk) Sözlüğünde Arapça Şahitleri ve Arapça-Türkçe Arasında Morfolojik Bir Karşılaştırma”, Şarkiyat Mecmuası, Sayı: 39, S.1-36, 2021.
- Aigul Turıkpenova, “*Tarihi Türk Lehçeleri, Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Bitki Adları*” 2021.
- Aksan Doğan, *Her Yönüyle Dil*, T.D.K., Ankara, 1995, S. 393.
- Akün, Ömer Faruk, 2002, “*Kâşgarlı Mahmut*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25. Cilt, S. 9- 15, İstanbul.
- Albert Hourani, *A History of the Arab Peoples*, Cambridge: Harvard University Press,

1991, 76.

Alemüddin es-Sehâvî, *Cemâlü'l-ḳurrâ' ve kemâlü'l-iḳrâ'*, nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb,
Kahire: Dârü't-Turâs, 1408/1987.

Ali Cüneyt Eren, “*Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı*”, Dinbilimleri Akademik
Araştırma Dergisi 9/4, 2009, 133.

Ali Murâd Dâvûdî, “*Beḳâ-Yi Nefs Der Nazar-I Fârâbî*”, *Mecelle-İ Dânişkede-İ
Edebiyyât*, Sy. 48, Tahran 1344, S. 364-372.

Almas, Turgun, 2010. *Uygurlar*. Almanya: Dünya Uygur Kurultayı.

Atasoy, Murat; Süyûti'nin “*Tarihu'l-Hulefâ*” Adlı Eserinin Abbasîler Kısmının
Türkçe'ye Tercümesi ve Değerlendirilmesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,
Tokat, 2006.

Attar A. Abdulkadir, *Mukaddemetu's-Sihâh*, Beyrut, 1979, S. 38.

Attar Abdulgafur, *Mukaddimetu's-Sihah*, S.40-41, Kahire, 1956.

Açıkders, “*İsim Tamlaması*”, <https://Acikders.Ankara.Edu.Tr>. Ankara.

Aytaç Bedreddin, “*Abbasi Devrinde Nesir ve Al- Hariri*”.

B. D. Kochnev, “*The Origins Of Karakhanids: A Reconsideration*” (Trc. J. Paul), Isl.,
LXXIII, 1996, S. 352-357.

Barthold, W. *Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara, 1975, S.110.

Besim Atalay, *Divânü Lugâti't-Türk Tercümesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları,
Ankara, 1985.

Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Cilt I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993,
235.

Besim Atalay, *Divânü Lügâti't-Türk Tercümesi*, Cilt 1, Ankara: Türk Dil Kurumu
Yayınları, 1939, 10.

Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed, *Târîhü'l-Beyhakî* (Arp. Trc. Y. Haşşâb ve S. Neşet),
Beyrut, *Dârü'l-Nehdati'l-Arabiyye*, 1982.

Barat, Kahar, “Discovery Of History: The Burial Site Of Kashgarlı Mahmud”, Central Asia Reader: The Rediscovery Of History. Ed. H. B. Paksoy, Armonk, Sharpe, 1994, Pp.

Buğra, M. Emin, *Şarki Türkistan Tarihi*, Ankara, 1987, S.182.

Câhiz, *Fezâilü'l-Etrâk*, (Nşr. M. Kurd Ali), Kahire: *El-Mektebetü'l-Mısriyye*, 1908.

C. Zeydân, *Medeniyyet-İ İslâmiyye Târihi* (Trc. Zekî Mugâmir), İstanbul 1329.

C. E. Bosworth, “‘*abbasid Caliphate*”, *Eir.*, I, 89-95.

Dîvânü Lûgati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri 7–8 Mayıs 1999, Türk Dil Kurumu-Türksoy, Ankara, 2000.

Dankoff, Robert, Kelly, James, (1982-85). *Compendium Of The Turkic Dialect I-II*,

Donald R. Hill, “Paper,” *Encyclopaedia Of Islam*, 2nd Ed. Leiden: Brill, 2007.

Dawid Waines, “*The Third Century Internal Crisis Of The ‘abbasids*”, *Jesho*, Xx/3, 1977, S. 282-306.

Dayfullah Yahyâ Ez-Zehrânî, *En-Nafaqât ve İdâretühâ Fi'd-Devleti'l-'abbâsiyye*, Mekke 1406/1986.

Dimitri Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture* (London: Routledge, 1998), 48.

Demirci, Mustafa, *Beytu'l-Hikme: Kuruluşu, Leyi İ ve Etkileri*, İstanbul: İnsan Yayınlar, 1995.

Devlet-İ Aliyye-İ, “*Kaşgarlı Mahmud*”,

<https://www.Devletialiyeyi.Com/Zaman-Tuneli/Kasgarli-Mahmud>, 2025. 01.13.

Deyna Es- Seyd Muhammed Doydar, “*Kaşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lugâti't-Türk Adlı Eseri*”, Ayn-I Şems Üniversitesi, Edebiyat Fakültesinde Dergisi, C.46, S.245-271, 2018: 27.

Dîvânü Lugâti't-Türk Uygurca Tercümesi, 2008, S. 43.

E. Rossi, “*A Note To The Manuscript Of The Dîwân Lugât At-Turk*”, *Charisteria*

Orientalia J. Rypka, 1956, S. 280-284.

Ebu'l-Hasen Cemâlüddîn Alî B. Yûsuf B. İbrâhîm B. Abdilvâhid Eş-Şeybânî *El-Kıftî, İnbâhü'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nühât*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm (Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1982), 1/259;

Ebû Bekir Es-Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh Ve'l-Müttaķî-Lillâh* (Nşr. J. Heyworth-Dunne), Beyrut 1403/1983, S. 1-185.

Elif Aslan, “Kaşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Sözlük Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme,” Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi 11, no. 2, 2016: 267.

Eki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, S. 58.

El- Kaşgarî, *Divan*, İstanbul, 1333, S.292.

Ebû Sikkîn, Abdulhamîd Muhammed, *El-Me'Acimu'l-'Arabiyye Medêrisühê Ve Menêhicühê*, S.12.

Ebu'l-Fidâ, İmâduddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî. *El-Kunnâş fi fenneyi'n-Nahvi ve's-sarf. thk. Riyad b. Hasan el-Havvâm. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye*, 2000.

El-Endelusi, *Sa'îd, Tabakâtu'l Umem*, Çev. Louis Cheikho, Beyrut, 1912.

Emrullah İşler, “Dîvânü Lugâti't-Türk'teki Arapça Etkisi”, Ankara, 2008.

Erkin Arız, *Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kaşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lugâti't-Türk*, Merkezi Milletler Yayınevi, Pekin, 2009.

Ermers, R. *Arabic Grammers Of Turkic*. Leiden- Boston- Köln, 1999.

Ezgi Demirel, “Metaleksikografinin Değerlendirme Ölçütleri Temelinde Divānu Lugāti't Türk'ün El Yazma Nüshası ve Belli Başlı Divānu Lugāti't-Türk Yayınları Üzerine Betimsel Bir Çalışma”, *Türkbilik Der*, 2020/40;63-94.

Esin Kâhya, *Eski Türklerde Bilim*, S. 418.

Faruk K. Timurtaş, “Osmanlıca Grameri”, İstanbul, 1964.

Fatima Mernissi, *Abbâsîler Döneminde İslam*, Çev. A. Arıkan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1997, 45.

Emel Esin, “Türkler’in İslâmiyet’e Girişi”, Tarihte Türk Devletleri, Ankara 1987.

Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, İstanbul 1992, S. 1-384.

Faruk Ömer, *The Abbasid Caliphate (750-786)*, Bağdad 1969.

Ferh Es- Selhy, “*Abbasi Döneminde Siyasi Hayatın Tezahürleri*”.

<https://Mawdoo3.Com/مظاهر الحياة السياسية في العصر العباسي#Google Vignette>
(2022.10.7).

Ferhat Cilan, *Kaşgarlı Mahmud*, Şinjiang Halk Yayınevi, Urumçi, 2014.

Fikriyat, “*Kaşgarlı Mahmud’un Coğrafyaya Katkıları*”, 2023.03.22.

F. İz, “*Aḥmad Yasawī*”, *Et²* (İng.), I, 298-299.

Ferâhidî, *Kitâbu’l- ‘Ayn*, 1/15-17; Daha Geniş Bilgi İçin Bkz. Süyûtî, *El-Müzhir*, 1/70.

Fıtrat, *En Eski Türk Edebiyatı Nemûneleri*, Semerkant 1927.

Gökçe Durukoğlu, “*Dîvânu Lugâti’t – Türk’e Göre 11. Yüzyıl Türk Dili Grameri*”, 2020.

G. Hazai, “*Genel Leksikografya Açısından Kaşgarlı Mahmut Hakkında Düşünceler*”,
Bilimsel Bildiriler 1972, Ankara 1975.

Halîl b. Ahmed el-Ferahîdî, *Kitâbu’l- ‘Ayn*, nşr. Mahdî el-Mehdevî, Kum:
Mektebetü’l-Mürriżî, 1992.

Hayreddin Karaman, *Arapça Dilbilgisi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.

Hüseyin Çeçen ve Ramazan Sarıçiçek, “*Dîvânü Lugat-it-Türk’te Geçen Şiirlerde Edebî Sanatlar*,” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten* 53, 2005/1, 2008.

Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976.

Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l- ‘Ayn* (nşr. Mehdî el-Mahzûmî – İbrâhim es-Sâmerrâî),
Beyrut 1408/1988.

Hüseyin Adalıoğlu, *Büyük Selçuklu Devleti ile Abbâsî Halifeliği Münasebetleri*
(Doktora Tezi, 1996), Mü Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Halîfe B. Hayyât, *Et-Târîh* (Nşr. Süheyl Zekkâr), Dımaşk 1967-68.
- Hanna Al-Fâhûri, *Tarih Al- Âdab Al- Arabi*, Beyrut, (12.Baskı) 1987, S.365.
- Hasan Hüseyin Adalhoğlu, “11.Yüzyılda Kaşgar’dan Bağdat’a Türk Dünyası’nın Siyasi Durumu”, Ankara, 2008.
- Halil İbrahim Şener, “Karahanlılarda Dil ve Edebiyat”, Uygur Haber.
- Hilmi Demir, “Uygurlıktan Zulme Kaşgar’ın Hikayesi”, Türkiye Gazetesi, 2019. 06. 29.
- Halil İnalçık, *İslam Dünyasında Devlet ve Hilafet*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, 45.
- Hirik, E. 2019. *Kâşgarlı Mahmud’un Haritası ve Türk-İslâm Kültüründe Haritacılık*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Aktüel, (6), 16-18. Erişim Adresi: https://dosyalar.nevsehir.edu.tr/E5b5a34ed5a8c4a5d97db4e51e536b9c/Actuelsayi_6.Pdf
- Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*. Çev. S. Tuğ. İstanbul 2011.
- Hizmetli, Mustafa. “Abbasiler Döneminde Para Basımı”. İstem 15 Aralık 2010, 79-110.
- Huber, *Dilbilime Giriş*, 185.
- Hâkim Ubeysân El-Matîrî, *Târîhu Tedvîni’s-Sünne ve Şübühâtü’l-Müsteşriktin*, Küveyt 2002, S. 35-82, 111-177.
- Hüseyin Atay, *Farabi ve İbn Sina’ya Göre Yaratma*, Ankara 1974.
- Hüseyin Emîn, *Târîhu’l- ‘ırâk Fi’l- ‘aşri’s-Selcûkî*, Bağdad 1385/1965.
- İnayetulla, Azimov. *Kur’an’daki Deyimler, Kırgızca Karşılıkları ve Arapça Öğretiminde Kullanımı*. Doktora tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2012.
- İbn Cülcül. *Tabakâtü’l-Etubbâ’ Ve’l-Hükemâ’*. Kahire 1955.
- İbnü’l-Kıftî. *Kitâbu İhbâri’l-Ulemâ’ Bi-Ahbâri’l-Hükemâ’*. Kahire, T.Y.

İlaydın, Hikmet. “Divan’la İlgili Bazı Gözlemler ve Düşünceler.” *Türklük Bilgisi Dergisi* 27, no. 253, 1 Ekim 1972.

İbn Cülcül. *Tabakâtü’l-’Etubbâ’ Ve’l-Hükemâ’*. Kahire 1955.

İbnü’l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk* (Zekkâr), S. 1-8.

İbn Ebû Usaybia. *Uyûnü’l-’Enbâ’ Fî Tabakâti’l-’Etubbâ’*. Nşr. N. Rızâ. Beyrut, T.Y

İbnü’l Esir, *El – Kâmif*, 8.

İbn Abdürabbih, *el-’İkdü’l-ferîd*, V, 451-461.

İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed B. Hasan El-Ezdî, *Kitabü Cemherati’l-Lüğa*,

I/104., Bağdat, 1344 H.

İbni Haldun, *Mukaddime* 1, S. 446- 447.

İbrahim Altan, “*İbn İshak Tercümesi Üzerine*”, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Dergisi, Sy. 1, Adapazarı 1996, S. 295-302.

İbrahim Artuk – Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleriteşirdeki İslâmî*

Sikkeler Kataloğu, I-Iı, İstanbul 1970-74.

İbrahim Eyyub, *Tarihu’l Abbasî Es-Siyasî Ve’l-Hâdarî*, Lübnan, 1989, S. 272.

İbrahim Muti-İ, “*Mehmud Qeshqerining Yurti, Hayati ve Maziri Heqqide*”, Tarım

Dergisi, Sayı-3, 1984.

İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*,

İstanbul 1953.

İbrâhim Enîs, *El-Eşvâtü’l-Lugaviyye*, Kahire 1961, S. 72, 76-78.

İlknur Koç, “*Divanu Lugati’t- Türk’teki Manzum Parçalar Üzerine Metin Dil Bilimi*

İncelemesi” 2024.

İltebir, A. B. 1995. *Kâşgarlı Mahmut, Dîvânü Lugâti’t-Türk ve Doğu Türkistan*,

Ankara Üniversitesi Tömer Dil Dergisi, 33,30-43.

İmıncan Ehmidi, “*Mehmud Qeshqiri*”, *Uyghur Edebi Tarihidiki Namayendeler*, Şıncan

Halk Yayınevi, 1996.

- İpek Bilgen, *Dîvânü Lugâti't-Türk'te Söz Yapımı*, Ankara 1989.
- İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, Kitâbü 'Arûzi'l-varâka (nşr. Sâlih Cemâl Bedevî),
Mekke 1406/1985.
- İsmail Durmuş, “*Vezin*”, Tdv İslam Ansiklopedisi 43.Cilt, S.77-79, 2013.
- İsmail Durmuş, “*Harf*”, Tdv İslam Ansiklopedisi, 16.Cilt, S.163-165,
İstanbul, 1997.
- İsmail Durmuş, “*Secî*”, Tdv İslam Ansiklopedisi 36.Cilt, S. 273-275, İstanbul,
2009.
- İsmail Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, İstanbul 1984,
S. 240-242, 341-347.
- İbn Fâris, *El-İttibâ Ve'l-Muzâvece*, I/4; *El-Ezherî, Tehzîbu'l-Lüga*, Iı/173; İbn Side,
El-Muhassas, Iı/231.
- İbrâhim Selmân El-Kürevî, *El-Büveyhiyyûn Ve'l-Hilâfetü'l-'abbâsiyye*, Küveyt
1402/1982, S. 143-150.
- J. Salt, “*The Military Exploits Of The Qarmatians*”, Abr-Nahrain, Xvıı, Leiden 1978,
S. 43-51.
- Jacob Lassner, “*Provincial Administration Under The Early 'Abbāsids: The Ruling
Family And The Amşār Of Iraq*”, St.I, L (1979), S. 21-35.
- James M. Kelly, “*Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Yeni Baskısı Üzerine*” (Trc. Hasan
Eren), A.E., Xxvıı/253, 1972, S. 104-109.
- Kafalı, Mustafa, “*Divan-Ü Lûgat-İt Türk'ün Tarihi Coğrafya Bakımından Kaynak
Olarak Değerlendirilmesi*”, *Dil Dergisi*, Kaşgarlı Mahmud Özel Sayısı, Sy. 33,
Ankara, Temmuz 1995.
- Kâşgarî Mahmud B. El-Hüseyin Muhammed, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, İstanbul Millet
Kütüphanesi Ali Emîrî Kitaplığı, Arapça Eserler, Nu. 4189.
- Kafalı, M. 1995. *Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Tarihi Coğrafya Bakımından Kaynak*

Olarak Değerlendirilmesi, Ankara Üniversitesi Tömer Dil Dergisi, (33), 92-93.

Keşkerî, Mehmud, *Türki Tillar Divani*, Şincan Halk Neşriyatı, Yay. Abdusalam Abbas, Abdürrahim Ötkür, Abdurrahim Habibullah, Damulla Abdulhamit Yusufi, Halimi Salih, Hacı Nurhacı, Osman Mehmed Niyaz, Sabir Ruzi, İbrahim Muti, Emin Tursun, Mir Sultan Osmanov, Ürümçi, 1. C. 1981.

Karagöz, A. (2019). *Kutadgu Bilig*. Türk Ekini (1), 12-14.

Kaşgârlı Mahmud'un Dünya Haritası. (2014, 11 Ağustos). Erişim Adresi:

<Http://Galeri.Genelturktarihi.Net/Kasgarli-Mahmudun-Dunya-Haritasi>

Kemal Eraslan, “*Ahmed Yesevî*”, Tdv İslam Ansiklopedisi, 2.Cilt, S.159-161, 1989.

Khan, S. M. (2020, Mart 25). . (B. Aksu, Çevirmen). World History Encyclopedia.

<https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-18631/abbasiler/>.

Kullanımı, I Metin, Odtü Yayınları, Ankara, 1981.

K. V. Zetterstéan, “*Al-Rādī Bi'llāh*”, *Er²* (İng.), VIII, 368.

Kaşgârlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, 1. S.472.

Liu, Zhiuxuan (1995). *维吾尔族历史 [The History of Uyghurs]*. China Social Science Press.

Morgan, Michael Hamilton. *Lost History: The Enduring Legacy of Muslim Scientists, Thinkers, and Artists*. Washington, D.C.: National Geographic, 2007.

M. Acâc El-Hatîb, *Es-Sünne Kable't-Tedvîn*, Beyrut 1400/1980, S. 249-254, 293-382, 489-500.

M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1984, Iı, 158-163

M. Ebû Zehv, *El-Ḥadîş Ve'l-Muḥaddişûn*, Beyrut 1404/1984, S. 46-127, 220-236.

M. F. Grenard, “*Satuk Bugra Han Menkâbesi ve Tarih*” (Trc. Osman Turan), *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1980, S. 245-308.

Muharrem Ergin, *Dîvânü Lügâti't-Türk'te Gramer Bilgisi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980, 11–32.

M. Fuâd Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1980, S. 148 Vd; Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1987, V1, 26-34.

M. Manazir Ahsan, *Social Life Under The Abbasids*, London 1979.

Mahmut Keshqeri'nin Yurtt, Hayati ve Maziri Heqqide", Tarim Dergisi, Sayı 3, Ürümçi, 198.

M. S. Gordon, *The Breaking Of A Thousand Swords: A History Of The Turkish Military Of Sāmarrā*, New York 2001, S. 47-74.

Muharrem Ergin, *Dîvânü Lügâti't-Türk'te Gramer Bilgisi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980, 25–47.

Muhammed Salih Damolla, "*Binyıl Önce Binyıl Sonra Kaşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lügâti't-Türk*", Ankara, 2008, S.11.

Muhammed Salih Damolla, "*Türki Tillar Divanining Muqaddimisi Heqqide Deslepki İzdinish*", Çin Müslümanlar Derneği, Sayı:2004-1, S.46.

Mafizullah Kabir, "*The Relation Of The Buwayhid Amirs With The 'Abbasid Caliphs*", A.E., I/3, 1954, S. 228-243.

Mahmûd Matlûb, Ebû Yûsuf: *Hayâtühû ve Âşâruhû ve Ârâ'ühü'l-Fikhiyye*, Bağdad 1972, S. 103-109.

Martin Hartmann, "*Dîvânü Lügâti't-Türk'e Ait Birkaç Mülâhaza*", Mtm, Iv/4 (1331), S. 167-170.

Mayerhof, Maks. *İslâm Medeniyeti Tarihinde Fen ve Tıp*. Çev. Ö. R. Doğrul. İstanbul 1935.

Mehmet Akıncı, "*Fiillerde İ'lâl*", Şırnak Üniv İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2018/1, 9.Cilt, Sayı:19.

Mehmet Ali Ayni, *Muallim-İ Sâni Fârâbi*, İstanbul 1332.

- Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1954.
- Musa Alp- Mehmet Yılmaz, *Başlangıcından Günümüze Sözlükler*, Ankara: Bizim Büro Basımevi-Dağıtım, 2011, 7.
- Mustafa Cevâd, “el-Medresetü’l-Müstanşiriyye”, a.e., XIV/1-2, 1958.
- Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976, S. 24-54.
- Mehmet Altay Köymen, *Karahanlılar Devri Türk Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993, 56.
- Muir, W. *The Caliphate: Its Rise, Decline And Fall*, Oxford 1891, S. 563-566.
- Mehmet Maksudoğlu, *Arapça Dilbilgisi Sarf- Nahiv*, Akdem Yayınları, 2015.
- Mehmet Qeshqeri, “*Türki Tillar Divan-İ*”, Shinjiang Halk Yayınevi, 2008.
- Mehmet Yılmaz, *Mahreç Sistemli Sözlüklerin Arap Gramerinin Gelişmesindeki Rolü*, Haziran, 2022.
- Mehmud Bışıbağlı, “*Mehmud Qeshqerining İlim – Fen Ruhu ve Gelecek*”, Miras Dergisi, Sayı 93-1, 2006.
- Mevhibe Coşar, Vd., “*Açıklamalı Bir Kaynakça Denenmesi-2: Dîvânü Lugâti't-Türk Ve Kaşagarlı Mahmud Üzerine Hazırlanan Bildirimler*”, Journal Of Turkology, C.21, Sy.1 (Haziran 2011):167-231.
- Mez, Adam; *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti* (Çev. Salih Şaban), İstanbul, 2000. S. 424.
- Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, Çev. Salih Tuğ (İstanbul: Beyan Yayınları, 1990), Cilt 1, 269.
- Muhammed Emin Buğra, *Şarki Türkistan Tarihi*, Ankara, 1998, S.158.
- Muhammed Reşad *Hamzâvî, İmâlu Mecme’u’l-Luga Al- ‘Arabiyya*, S. 491, Kahire,1968; Yavuz Galip, *Sözlükbilim ve Arapça Sözlük Çalışmalarına Tarihsel Bir Yaklaşım’dan Naklen*.
- Muhammed H. Çiftçi, *Arapça Dil Bilgisi*, Nizamiye Akademi Yayınları.
- Muhammed b. Ali es-Sabân, *Hâşiyetü’s-Sabân*, Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye,

1997.

Muhammed Salih Damolla, “*Türki Tillar Divanining Muqaddimisi Heqqide Deslepki İzdinish*”, Çin Müslümanlar Derneği, Sayı:2004-1, S.46.

Muhammet Şahin, *Türk Tarihi ve Kültürü*, Ankara, 2010, S. 75.

Muhlisahon Rustamova, *Karahanlı Dünyası Mimarisi ve Bezemeleri, Türk Dünyası Belediyeler Birliği (Tdbb), İstanbul, 2022.*

Mustafa -Eş Şek’a, *Menâhicü’t-Te’lif ‘İnde’l- ‘Ulemâi’l- ‘Arab* (Beyrut: Dâru’l-İlim Li’l-Melâyîn, 2004, 93.

Mustafa S. Kaçalın, “*Dîvânü Lugâti’t-Türk*”, Tdv İslam Ansiklopedisi, 9. Cilt, S.446- 449, 1994.

Mustafa Sâdık Er-Râfî, *Târîhu Âdâbi’l- ‘arab*, Beyrut 1394/1974, Iı, 178.

Mustafa Kaçalın, “*Dîvânü Lugati’t – Türk*” Md., Dia, Ix, 447.

Nahide Bozkurt, “*Abbasiler*”, <https://Turkmaarifansiklopedisi.Org.Tr/Abbasiler>, 25.11. 2024.

Nurettin Demir ve Emine Yılmaz, *Türkçe Sözlükbilimi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2010, 41–53.

Nahide Bozkurt, “*Abbasi Hilafeti ve Karmatiler*”, *Abbasiler*. Ankara, 2018, S.97-99.

Nalan Emektar, “*Türk Felsefesinin Oluşum Sürecinde Kaşgarlı Mahmut ve Dîvânü Lugâti’t-Türk Adlı Eserin Yeri- Felsefeyi Anadolu’da Yurtlandırarak Bağlamında Bir İnceleme*” 2019.

Necib Âsım, “*Uygur Yazısı ile Hibetü’l-Hakâyık’ın Diğer Bir Nüshası*”, Tm, I, 1925, S. 227-233.

Necmettin Hacıeminoğlu, “*Karahanlı Türkçesi*”, İslam Ansiklopedisi, 2001, C.24, S. 412.

Nur Sultan Abdimalip Uluuu, “*Kırgızların Kültür Tarihinin Kaynağı Olarak*

Kaşgarlı Mahmud'un "Dîvânü Lugâti't-Türk" Sözlüğü 2023.

Nurullah Yılmaz, *Abbasi Emirlikleri Döneminde Kültür ve Edebiyat*, Fenomen Yayıncılık, 2023.

Nursadyk Aktanov, *Karahanlılar Dönemi Hadis Çalışmaları*, Hadis Tetkikler Dergisi 16(2), S.51-70.

Nu 'Mân B. Muhammed, *İhtilâfî Uşûli'l-Mezâhib* (Nşr. Mustafa Gâlib), Beyrut 1983, S. 46-51.

O. Pritsak, "*Die Karachaniden*", Isl., Xxx (1952), S. 17-68.

Olga Pinto, "*The Libraries Of The Arabs During The Time Of The Abbasids*" (Trc. F. Krenkow), Ic, Iıı/2 (1929), S. 210-236.

Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1993.

Osman F. Sertkaya, *Kaşgarlı Mahmud'un Dîvanü Lügati't – Türk'ünde Yabancı Dillerden Kelimeler*, Dil Araştırmalı Der, Sy:5 (Güz 2009): 9- 38.

Osman Fikri Sertkaya, "Son Bulunan Belgeler Işığında Kâşgarlı Mahmûd Hakkında Yeni Bilgiler", *Dîvânü lûgati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri*, Ankara, 2000.

Osman Ö. Şifa-İ, "*Mehmud Kaşgarining Hayat Şeceresi*", Şinjinag Sosyal Bilimler Dergisi, Sy.78, 2005-5: 67.

Ömür Bakırer, *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı, I Metin*, Odtü Yayınları, Ankara, 1981, S. 4

Ömer Dawut, "*Kaşgarlı Mahmud ve Onun Dil Bilim Alanındaki Yeri*", Şinjiang Üniversitesi İlmî Dergisi, C.33, S.3, 2012-09.

Ömer Ferruh, *İbnü'l-Muqaffa' ve Kitâbü Kelîle ve Dimne*, Beyrut 1949.

Ömer Osman Şifa-İ, "*Mehmut Qeshqerining Hayat Shejerisi*", Şincan Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 5, 2005.

Ömer Soner Hunkan, "*Orta Çağ Semerkand'ında İlk Modern Türk Üniversitesi*:"

Tamgaç Han İbrahim Medresesi”, Trakya Üni Edebiyat Fakültesi Dergisi, C.4, Sy.8, Temmuz 2014:17-44.

Öztürk, C. (2007). *Türk Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Pegem Akademi, 4. Baskı.

P. B. Golden, “*The Karakhanids And Early Islam*”, The Cambridge History Of Early Inner Asia (Ed. D. Sinor), Cambridge 1990, S. 343-373.

R. Vasmer, “*Zur Münzkunde Der Qarāhāniden*”, Msos, XXXIII (1930), S. 83-105.

Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul, 1981, S.40.

Rifat Bilge, “*Dîvânü Lugâti ’t-Türk’ün Başındaki Makale*”, Tm, V1 (1939), S. 355-358.

Robert Devereux, “*Mahmūd Al-Kāshgharī And His Dîvān*”, Mw, Sy. 52 (1968), S. 87-96.

Salamu, Abulıkemu/Abdusalam Çaharbağlı. “Ahiretle İlgili Kur’ani Kavramların Arap Dili Açısından Tahlili”. Çekmece Sosyal Bilimler Dergisi 13, sy. 26 (Haziran 2025): 44-57. <https://doi.org/10.55483/cekmece.1699296>.

Süyûtî, *Tedribü’r-râvî* (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf), Kahire 1385/1966, II, 8 vd.

S. Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, London 1876

Saadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi, 2. Baskı*, Ankara, Akçağ Yayınları, 1999

Saim Sakaoğlu, “*Kaşgarlı Mahmud ve Divan’ı Üzerine*”, Akademik Sayfalar, 8.Cilt, 23.Sayı, S.370, 2008.

Sarıcaoğlu, F. (2008). *Kâşgarlı Mahmūd İlk Türk Haritacısı*, Kâşgarlı Mahmūd Kitabı, (F. Sema Barutcu Özönder Ed.) İçinde (S.121-131). Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Sultan Mahmut Kaşgarlı, “Büyük Türk Bilgini Kaşgarlı Mahmut’un Kişiliği ve Türk Bilinci”, Dil Dergisi, nr. 33, Ankara 1995.

Selami Bakırcı, “*4. Abbasi Döneminde Edebi Çevre*”. Erzurum, 1997.

Serap T. Yurtsever, *Dîvānu Lugâti ’t – Turk*, Kabcacı Yayınları, 2020.

Sevim Tekeli, “*İlk Japonya Haritasını Çizen Türk Kâşgarlı Mahmud*”, Erdem, I/3, Ankara 1985, S. 645-651.

Sezgin, Fuat. *İslam 'da Bilim ve Teknik. I-V*, Ankara 2015.

Subhî Sâlih, “*Dirâsât Fî Fıkhi'l- Luga*”, Beyrut: Daru'l- İlm Li'l-Melâyîn, 2009, S.328-335.

Şevkî Dayf, *Târîhu 'l-Edeb*, V1, 488-489.

Şener Şahin, H Günday, *Arapça Dilbilgisi Sarf Bilgisi*, Alfa Yayınları.

Şahabettin Ergüven, “*Arapçada Ortak Kullanılan Sarf Vezinleri*”, İğd Üniv Sos Bil Der, Sayı: 21, S. 95, 21. 01. 2020.

Şükrü H. Akalin, *Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kaşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lugâti't-Türk*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.

Şükrü Haluk Akalın, “*Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra, Kaşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lugâti't-Türk*”, Ankara, 2008, S.97-98.

Şükrü Kurgan, “*Dîvânü Lugât-İt-Türk Üzerine*”, A.E., Xxvıı/253 (1972), S. 60-80.

Şükrü Haluk Akalın, *Sözlükbilim, Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Popüler Bilim Yayınları, 2022.

Tezkire-İ Satuk Buğra Han, Özbekistan Fenler Akademisi Bîrûnî Şarkiyat Enstitüsü Ktp., Nr. P66.

Talât Tekin, *Kaşgarlı Mahmud'un Dil Anlayışı* (İstanbul: Simurg Yayınları, 2001), 43.

Talât Tekin, “*Beytü'l-Hikme,*” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul: Tdv Yayınları, 1992, 74–76.

Tural, Murat, ‘*Mezopotamya ve Suriye'nin Fethinin Abbasilerdeki Tercüme Devrine Katk S'*, The Journal Of Akademik Social Science Studies 5:3 (2012), Ss.229-247.

T. J. De Boer, *İslâm 'da Felsefe Tarihi* (Trc. Yaşar Kutluay), Ankara 1960, S. 75-91.

Tahir Nejat Gencan, “*Dîvânü Lugât-İt-Türk'te Dil Kuralları*”, A.E., Xxvıı/253, 1972.

Türk Dil Kurumu, “*Kaşgarlı Mahmud*”,

<https://tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/kasgarli-mahmud/>, 17.10.2019.

Talât Tekin, *Karahanlı Dönemi Türk Şiiri*, Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri), Sayı: 409, Ankara-Ocak 1986.

Tdl, “*Dîvânü Lugâti't-Türk*”, Türk Dil Kurumu,

<https://tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/kasgarli-mahmud-ve-divanu-lugatit-turk/>, 17 Ekim 2019.

Tekeli, S. (1985). İlk Japon Haritasını Çizen Türk Kâşgarlı Mahmud ve Kristof Kolomb'un Haritasına Dayanarak En Eski Amerika Haritasını Çizen Türk Amiralı Piri Reis, Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

Toygar, Kâmil. “Kaşgarlı Mahmud'un Türbesinde.” *Türk Dünyası Tarih Dergisi* 1, no. 3, 1987.

Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “*Recez*”, Tdv İslam Ansiklopedisi 34.Cilt, S.509-510, İstanbul, 2007.

Tuncer Gülensoy, “*Atebetü'l- Hakâyık*”, Tdv İslam Ansiklopedisi, 4.Cilt, S. 50-51, 1991.

Tehânevî, Keşşâf Istulâhâti'l-Fünûn, II, 1779–1781.

Tuncer Gülensoy, “*Edip Ahmet Yükneki*”, Tdv İslam Ansiklopedisi, 10.Cilt, S.421-422,1994.

Tursun Ay Sakım, *Dîvânü Lugâti't-Türk'den 11. Yüzyıldaki Türkü Milletlerin Sosyal Kültürüne Bakış*, Milletler Yayınevi, Pekin, 2014.

Tursun Beg İbrahim Taymas, “*Türki Tillar Divani'ning Dil Bilim Alanındaki Değeri*”, May Bulak Dergisi, Sy.1, Urumçi, 2008.

Türk Dil Kurumu, “*Kaşgarlı Mahmud*”, 17.10.2019.

Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu,” *Dîvânü Lügâti't-Türk'te Geçen Hikmetli Sözler*” Rize, Türkiye, 17- 19 Ekim 2008, ss.94-102, (Tam Metin Bildiri).

Uygur, “*Dîvânü Lugâti't – Türk'ün Yapısı*”,

<https://Tr.Uygur.Com/Divanu-Lugatit-Turkun-Yapisi/>, 2018.

Uygur Akademisi, “*Karahanlı Devleti ve İslam’ın Yayılmasındaki Katkıları*”,

<https://Akademiye.Org/Tr/?P=118>. 2013. 04.23.

Ülkütaşır, M. Şakir (1972), *Büyük Türk Dilçisi Kâşgarlı Mahmut*, Türk Dil Kurumu

Yayınları: 336, Ankara.

W. Barthold, *Türkistan Tarihi*, Çev. H. D. Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu

Yayınları, 1995, 215.

W. Montgomery Watt, *İslam’ın Kısa Tarihi*, Çev. Ahmet Özel, İstanbul: İz Yayıncılık,

2002, 89.

Vikipedi, *Karahanlılar*, <https://Tr.Wikipedia.Org/Wiki/Karahanlılar>.

Vikipedi, “*Karahanlıların Hükümdarlar Listesi*”,

https://Tr.Wikipedia.Org/Wiki/Karahanlılar_Hükümdarları_Listesi.

Vikipedi, *Kaşgarlı Mahmud*, https://Tr.Wikipedia.Org/Wiki/Kaşgarlı_Mahmud.

Vikipedi, “*Arapça Ses İşaretleri*”,

[https://Tr.Wikipedia.Org/Wiki/Arapça_Ses_İşaretleri#:~:Text=Hareke%20\(Arapça%3a20%\(حركة\)Arap,%2c%20teşdid%20\(Şedde\)'Dir](https://Tr.Wikipedia.Org/Wiki/Arapça_Ses_İşaretleri#:~:Text=Hareke%20(Arapça%3a20%(حركة)Arap,%2c%20teşdid%20(Şedde)'Dir)

(2025.03.14

Tarihinde Alındı).

Vikipedi, “*Orta Çağda Hüküm Sürmüş Bir Türk Devleti Karahanlılar*”,

<https://Tr.Wikipedia.Org/Wiki/Karahanlılar>.

Yavuz Unat, *İslâm’da ve Türklerde Zaman ve Takvim, Türk Dünyası*, Nevruz

Ansiklopedisi, Başkanlığı Yayınları, Editör: Öcal Oğuz, Ankara 2004, S. 18.

Yıldırım, T. Altungök, A. (2015). *Abbasiler Döneminde İslam Tıbbı ve*

Toplum Sağlığı. Fırat University Journal Of Social Sciences, 25(2), 269-296.

Yıldız, Hakkı Dursun. “*Abbasiler*”. Dia. 1988, I, 31-48.

Yahya Akyüz, “*Türk Eğitim Tarihi*”, *İç Asya Müslüman Türkleri, Karahanlılar*,

S. 21.

Ya‘kübî, *Kitâbü’l-Büldân*, s.

- Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* (trc. Reşid Rahmeti Arat), Ankara 1974.
- Yusuf Akgül, *Hadis Öğretim Geleneğinde Teşekkül – Abbasiler İlk Dönemi Özelinde, İlahiyat Yayınları*, Ankara, 2023.
- Yusuf Doğan, “Kâşgarlı Mahmûd’un Dîvânu Lugâtit-Türk Adlı Eserinin Dilbilim Açısından İncelenmesi” *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4, no. 2, Aralık 2016.
- Zehra A. Şerbetçi Vd., *Arapça Dilbilgisi Sarf Emsile-Bina-Maksud-Tercümeli Misal-Alıştırma-Test İlaveli*, Yasin Yayınları, 2014.
- Zekeriya Kitapçı, “*Türk Boyları Arasında İslam Hidayet Fırtınası*”, Konya, 2005, S.134.
- Zeki Bot, “Abbasi Döneminde Siyasi Gelişmeler”.
- https://www.ejaba.com/question/-كيف-كانت-الحياة-السياسية-في-العصر-العباسي?_Cf_Ch1_Tk=Qbqyke8hdbk9zjdsvcme_İ4fsxjhpno_.Dk.P.Whvgq-1732178098-1.0.1.1-Tbtko2c_Xwauujtzrvvwip8mnki6f9bo6fsxaa8s7g
2023.12.02.
- Zeki Velidi [Togan], “*Dîvânü Lugâti’t-Türk’ün Telif Senesi Hakkında*”, *Atsız Mecmua*, 1/16, 1932, S. 77-78.
- Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş* (İstanbul: Enderun Yayınları, 1981, 295.
- Zeynep Korkmaz, “*Kaşgarlı Mahmut ve Oğuz Türkçesi*”, *Tdl.*, Xxvii/253, 1972, S. 3-19.
- Zeynep Korkmaz, “*Dîvânü Lugâti’t-Türk’teki Şiirler ve Atasözleri*”, *Tdk*, Eylül, 2020.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı: Abulikemu SALAMU

A. EĞİTİM

- **Doktora:** İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri, İstanbul, 2025.
- **Yüksek Lisans:** İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri, İstanbul, 2023.
- **Lisans:** İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İstanbul, 2021.
- **Arapça Hazırlık:** El- Ezher üniversitesi, Arapça Hazırlık, Kahire, 2015. Kahire.
- **Hafızlık:** Hafızlık Medresesi, Doğu Türkistan-Hoten, 2004.

C. İLGİ ALANLARI

- Arap Dili ve Belâgatı
- Klasik Sözlükçülük ve Terim Bilimi
- Tefsir ve Kur'ân Dili
- Hadis Rivayet Geleneği ve Dilsel İfade Yöntemleri
- Siyer ve İslam Tarihi

D. YAYINLARI

- Salamu Abulikemu/Abdusalam Çaharbağlı. *Ahiretle İlgili Kur'âni Kavramların Arap Dili Açısından Tahlili*, Çekmece Sosyal Bilimler Dergisi, İstanbul, 2025.

- Salamu Abulıkemu/Abdusalam Çaharbağlı. *Belâgat İlmi Açısından Süyûtî'nin Kur'an'a Yaklaşımı*, Çekmece Sosyal Bilimler Dergisi, İstanbul, 2025.
- Salamu Abulıkemu/Abdusalam Çaharbağlı. *Türkistan Coğrafyasında Arap Dili Eğitimi: Tarihsel Süreçten Günümüze Bir Değerlendirme*, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, 2025.
- Salamu Abulıkemu/Abdusalam Çaharbağlı. *Hz. Muhammed'in Hitabetinde Ses ve Anlatım Estetiği: Dilbilimsel Bir İnceleme*, İZÜ II. Lisansüstü Öğrenci Kongresi, 2025.
- Salamu Abulıkemu/Abdusalam Çaharbağlı. *Lokman Suresi'nde Hz. Lokman'ın Dil Kullanımı: Belâgat ve Arap Dili Açısından Bir Yaklaşım*, BZT Turan Akademi Yayınevi, 2025
- Salamu Abulıkemu/Abdusalam Çaharbağlı. *Kur'ânî Takvâ Anlayışı: Teoriden Pratiğe Bir Değerlendirme*, Genç TESAM III. Uluslararası Sosyal Bilimler Öğrenci Kongresi, 2025.
- Salamu Abulıkemu/Abdusalam Çaharbağlı. *Arap Dili ve Edebiyatının Temel Kaynakları: Klasik İlmi Mirasın Tarihî ve Pedagojik Analizi*, 10. Uluslararası Genç Akademisyenler Sempozyumu, 2025.
- Salamu Abulıkemu/Abdusalam Çaharbağlı. *Kuran'a Göre Helal Gıdanın Temel İlkeleri ve İnsanlara Olan Etkisi*, İZÜ Lisansüstü Öğrenci Kongresi, 2022.

E. DİLLER

- Uygurca, Arapça, Türkçe, Çince.